

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA**

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

**ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT**

XXIX.–XXX.

**SZEGED
1985–1986**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXIX.–XXX.

SZEGED
1985–1986

Felelős szerkesztő
RÓNA-TAS ANDRÁS

Szerkesztő bizottság
FERENCZI IMRE, MIKOLA TIBOR, VELCSOV MÁRTONNÉ

Technikai szerkesztő
M. KORCHMÁROS VALÉRIA
VASTAG PÁLNÉ

HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged. A. József Nom. Sect. Ethn-Linguist.
HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.

ALEXANDRO KÁROLY

annum sexagesimum quintum agenti

collegae discipulique

hoc volumen

grato pioque animo

donum dederunt

KÁROLY SÁNDOR KÖSZÖNTÉSE

Hölgyeim és Uraim!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának mai ülésén tisztelettel és szeretettel üdvözljük Károly Sándort, a József Attila Tudományegyetem Általános és Alkalmazott Nyelvtudományi Tanszékének tanszékvezető professzorát abból az alkalomból, hogy betöltötte 65. évét.

Károly Sándor a szegedi egyetemnek volt a hallgatója a második világháború idején, itt készült fel nevelői és tudományos pályájára, és erre az egyetemre tért vissza mint az egykori Alma Mater immár ismert és elismert nyelvtudósa.

Mint egyetemi hallgatóra nagy hatással volt reá Sik Sándor, a kiváló irodalomtörténész és nevelő, Károly Sándor azonban mégsem az irodalomnak lett a kutatója, hanem a nyelvtudomány vonta magához, mert — mint ő maga vallotta — „az objektivitás kutatásának a lehetőségét a nyelvészetben biztosítottabbnak” érezte. Károly Sándor ezért lett a leíró és a történeti magyar nyelvtudomány és az általános nyelvészet szakavatott kutatója és tudósa

1947-ben Klemm Antalnál doktorált. Disszertációjában: „A Jókai-kódex mondattaná”-ban, mely meghatározta Károly Sándor nyelvészeti kutatásainak kezdő irányát és területét: a leíró és történeti mondattan bonyolult jelenségeinek a feltárására vállalkozott. „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” című tanulmánya (NyÉrt. 10, 1956) a nyelvtörténet egyik legszebb és legnehezebb kérdéskörének a területére vezet. — „A Bécsi-kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. (Morfológiai rész)” a nyelvtörténet egyik igen fontos forrását teszi a kutatók számára áttekinthetővé és felhasználhatóbbá. Bizonyos, hogy a „Régi magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára” (1984) is, melyet Károly Sándor együtt szerkesztett Berrár Jolánnal, a nyelvtörténeti kutatásokat fogja megkönnyíteni és előremozdítani.

Károly Sándor azonban nem maradt meg a nyelvtörténet és a leíró magyar mondattan területén, negyven éves eddigi tudományos munkássága sokfelé elágazott, kitereltesedett, szokatlanul sokrétű lett és gazdag. Ő maga is mondja (NéprNyud. XXVII, 47), hogy első műve óta „hosszú és kalandos utat” járt be „a nyelvészet különböző tartományaiban.”

Csak éppen jelezni tudom hát — ez ünnepi órában nem is lehet egyéb feladatom —, hogy már eddig is becses monográfiákat, fejtegetéseket, elemzéseket, értekezéseket publikált a történeti és leíró szintaxis, a szótan, a szóalkotástan, a jelentéstan,

a szóalaktan és a hangtan köréből; gazdagította ismereteinket, tudásunkat az irodalmi nyelvről, a stilisztikában és a hangtanban is. És bizonyos, hogy a magyar nyelvtudomány széles területén lesz még Károly Sándornak sok fontos mondani-valója, megállapítása számunkra.

Nemcsak a leíró és a történeti magyar nyelvészetben meg a rokon tudományokban jutott Károly Sándor maradandó értékű tudományos megállapításokra: ezek révén eljutott az általános nyelvészet magaslataira is. Ki kell emelnünk: Károly Sándor úgy lett általános nyelvész, hogy előbb egy nyelvnek, a magyar nyelvnek lett a szakavatott kutatója leíró és történeti szempontból egyaránt, és e tudományágakban elért szép kutatási eredményei meg a gazdag hazai és külföldi szakirodalom ismeretei alapján jutott el az általános nyelvészet szövevényes területeire. Kétségtelen, hogy az általános nyelvészetet csak az a kutató művelheti igazán eredményesen, aki előbb valamely nyelv tudományos vizsgálataiban ért el maradandó eredményeket, és ez után: valamely speciális nyelv tudományos művelése folytán jutott az általános nyelvészet csúcsára. Károly Sándor ilyen nyelvtudós.

Ennek igazolásául hadd utaljak itt értékes jelentéstani munkásságából Károly Sándor akadémiai doktori értekezésére, az „Általános és magyar jelentés tan” című monográfiájára (1970), mely nem csak az egyetlen összefoglalás Gombocz Zoltánnak 1926-ban megjelent Jelentéstana óta, hanem szemléletében, tartalmában, szerkezeti felépítésében és eredményeiben is igen figyelemre méltó tanulmány. Ez a mű ugyanis — Károly Sándor is mondja — szervesebb kapcsolatba hozza „1. a szemantikát és a grammatikát, a jelek és a jelcsoportok jelentés tanát, 2. a leíró és a történeti jelentés tan; az általános és speciális magyar jelentés tan” (i. m. 7), és ezek jelenségeit „egymással összefüggésben, egymásra vonatkoztatva” vizsgálja. Új és fontos szempont Károly Sándornál, hogy minden jel és jelkapcsolat jelentéstani vizsgálatát megejti, tehát nemcsak a szót és a szó szerkezeteket, hanem az úgynevezett grammatikai vagy viszonyító morfémákat is bevonja jelentéstani vizsgálatába. (i. m. 43). — Bizonyos, hogy Károly Sándornak ez a műve a jövő jelentéstani vizsgálataiban is fontos szerepet fog játszani: innen indulnak ki a jövő jelentés tan-kutatók, és sokszor ide is térnek majd vissza.

Igen jelentős a nyelvméleti, a tudománytörténeti és az alkalmazott nyelvtudománybeli munkássága is; ismertetései, beszámolóí, megemlékezései kiterjednek a hazai és a külföldi nyelvtudomány fontos megnyilatkozásaira. E gazdag és sokágú tudományos munka mellett van ideje és ereje Károly Sándornak arra is, hogy a nyelvtudomány eredményeit közkinccsé tegye: számos ismeretterjesztő munkát is írt.

Károly Sándornak széleskörű, sokágú, maradandó értékű nyelvtudományi munkásságát ez ünnepi órában csak röviden vázolhattam. Örülünk, hogy ez alkalommal alkotó erejének teljében körünkben üdvözölhetjük, és jó egészséget, sok tudományos és közéleti sikert kívánunk neki a Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja meg pályatársai és valamennyiünk nevében.

Nyíri Antal

NYELVTUDOMÁNY

KÁROLY SÁNDOR MUNKÁSSÁGA 1947–1985-IG

Bibliográfia

TAKÁTS KÁROLYNÉ

A bibliográfia Károly Sándornak 1985. december 31-ig megjelent publikációit gyűjti össze teljességre törekvően. A szerző sok területre kiterjedő nyelvészeti munkássága szükségessé tette — és a bibliográfia használatát is megkönnyíti — a nyelvtudomány részterületei szerinti csoportosítása. Külön fejezet tartalmazza a szerző önálló kiadványként megjelent munkáit, s külön fejezet a folyóiratokban, tanulmánykötetekben közölt tanulmányait, cikkeit.

A fentiek alapján a bibliográfia szerkezete a következő :

- I. *Önálló kiadványok:*
  - a/ monográfiák
  - b/ összefoglaló munkák
  - c/ szerkesztett munkák
  - d/ társszerzői részvétel könyvekben, sorozatokban
- II. *Tanulmányok, cikkek szakterületenként:*
  - a/ történeti és leíró szintaxis
  - b/ történeti és leíró szótan, szóalkotástan, jelentéstan
  - c/ történeti és leíró szóalaktan, hangtan
  - d/ nyelvelmélet, a nyelvtudomány módszere
  - e/ a nyelvtudomány története
  - f/ alkalmazott nyelvészet (nyelvművelés, helyesírás, nyelvoktatás), ismeretterjesztés
  - g/ irodalmi nyelv vizsgálata, stilisztika, verstan, filológia, szövegtan.

Meg kell jegyezni, hogy a könnyebb áttekintés érdekében — a szerző, Károly Sándor kívánságát is teljesítve — az egyes témakörökön, részterületeken belül a kiadványokat megjelenési időrendbe soroltuk.

A földolgozott periodikák jegyzéke

Acta Linguistica,	Budapest
Délmagyarország,	Szeged
Édes Anyanyelvünk,	Budapest
Felsőoktatási Szemle,	Budapest
Irodalomtörténet,	Budapest
Kortárs,	Budapest
Köznevelés,	Budapest

Létünk,	Újvidék
Magyar Nemzet,	Budapest
Magyar Nyelv, (MNy.)	Budapest
Magyar Nyelvőr, (Nyr.)	Budapest
Magyar Tudomány,	Budapest
A Magyar Tudományos Akadémia	
I. Nyelv- és Irodalomtudományi	
Osztályának Közleményei, (I.OK.)	Budapest
Modern Nyelvoktatás,	Budapest
Napló,	Veszprém
Néprajz és Nyelvtudomány,	Szeged
Nyelvtudományi Közlemények, (NyK.)	Budapest
Ural-Altaische Jahrbücher,	Wiesbaden
Természet és Társadalom,	Budapest

Rövidítések

Akad. Kiadó	= Akadémiai Kiadó
A.N.	= Akademii Nauk
átd.	= átdolgozott
ed.	= editor
évf.	= évfolyam
Hrsg. hrsg.	= Herausgeber, Herausgegeben
jav.	= javított
kiad.	= kiadás
köt.	= kötet
kiad. a(z)	= kiadja a(z)
MRT	= Magyar Rádió és Televízió
MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
OPI	= Országos Pedagógiai Intézet
összeáll.	= összeállította
red.	= redacteur
redig.	= redigit
sz.	= szám
szerk.	= szerkesztő, szerkesztette
t.	= tábla
TIT	= Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
tom.	= tomus
VEAB	= Veszprémi Akadémiai Bizottság

I. Önálló kiadványok

a/ *Monográfiák*

1. A Jókai-kódex mondattana. [Egyetemi] doktori értekezés. Bp. 1947. 100 p. Kézirat.
2. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Bp. 1956. Akad. Kiadó, 239 p. /Nyelvtudományi Értekezések 10./
3. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Bp. 1958. Akad. Kiadó, 78 p. /Nyelvtudományi Értekezések 16./ [Újraközlés, részlet]: A mai magyar nyelv. (Cikk- és tanulmánygyűjtemény.) 2.[köt.] Összeáll. Keszler Borbála. Egységes jegyzet. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 117–156. p. Bölcsészettudományi Karok [Jegyzetei.]
4. A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész. Szerk. —. Bp. 1965. Akad. Kiadó, 249 p. /Grammatica Hungarica Codicis Vindobonensis Lexica. Morphologia./
5. Általános és magyar jelentéstan. Bp. 1970. Akad. Kiadó, 414 p. [Újraközlés, részlet]: A mai magyar nyelv. (Cikk- és tanulmánygyűjtemény.) 1. [köt.] Összeállította Keszler Borbála. Egységes jegyzet. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 209–227. p. Bölcsészettudományi Karok [Jegyzetei.]
6. Semantica. Traduzione e adattamento dall'ungherese di Danilo Gheno. Napoli, 1980. 324 p.
7. Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán, —. Bp. 1984. Akad. Kiadó, 805 p.

b/ *Összefoglaló munkák*

1. A magyar nyelv történetének főbb szakaszai. = A Kultúra Világa. 7. köt. Bp. 1964. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 40–75. p.
2. A magyar nyelv történetének főbb szakaszai. = A szép magyar nyelv. [Írták]: —, Soltész Katalin, Szende Aladár. Bp. Minerva, 1967. 5–67. p.
3. The grammatical system of Hungarian. = The Hungarian language. Ed. Loránd Benkő, Samu Imre. Bp. 1972. Akad. Kiadó, 85–170. p.

c/ *Szerkesztett munkák*

1. Az ige grammatikája és szemantikája. Nemzetközi munkaértekezlet. Szerk. —. [Kiad. az] MTA Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bp. 1967. IV, 134 p.
2. Előkészítő dolgozatok a magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6. [köt.] Szerk. —, Telegdi Zsigmond. Bp. 1969. Akad. Kiadó, 469 p.
3. Idegen nyelv — anyanyelv. A nyelvészet és a nyelvoktatás kölcsönhatása. Szerk. Babos Ernő, —. Bp. 1970. Akad. Kiadó, 141 p.

d/ *Társszerzői részvétel könyvekben, sorozatokban*

1. [Az idegen szavak és tulajdonnevek anyaga]. = Helyesírási Tanácsadó Szótár. [1. kiad.] Bp. Terra, 1961. 814 p.
2. [Régi szövegek olvasata és magyarázata]. = Szüveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. 1. rész. 2. jav. és átdolg. kiad. A második kiadás sajtó alá rendezésében közreműködött: — — , Végh Ferenc. Egyetemi segédkönyv. Bp. 1963. Tankönyvkiadó, 859 p.

II. Tanulmányok, cikkek szakterületenként

a/ *Történeti és leíró szintaxis*

1. Az állítmányi mellékmondatról. = MNy. 1952. 48. évf. 103–112. p.
2. [Hozzászólás az alany-állítmány kérdéséhez]. = I.OK. 1953. 4. évf. 93–96. p.
3. A 'szórendi szimmetria' a Jókai-kódex nyelvén. = MNy. 1953. 49. évf. 165–167. p.
4. A nézve névutó történetéhez. = MNy. 1953. 49. évf. 461–463. p.
5. Ragtalan tárgy határozói igenév mellett. = MNy. 1954. 50. évf. 43–50. p.
6. A magyar kettős tárgyú szerkezetek kialakulásáról. = NyK. 1955. 56. évf. 149–153. p.
7. Igeneveink szórendjéről. Igenévi értelmezői jelzők első kódexeinkben. = MNy. 1955. 51. évf. 33–40. p.
8. Magyar történeti mondattani tanulmányok és közlések 1945-től 1954-ig. = MNy. 1955. 51. évf. 511–522. p.
9. [A *-nál, -nél* rag használatáról]. = Nyr. 1955. 79. évf. 483–484. p.
10. [A *napsütötte*-féle szerkezetekről]. = Nyr. 1956. 80. évf. 153. p.
11. *segít valakit (valamit) — valakinek (valaminek) — valakit (valamit) valamiben.* = Nyr. 1956. 80. évf. 502. p.
12. [Hozzászólás az értelmezőhöz és a tőtanhoz]. = I. OK. 1956. 9. évf. 343–345. p.
13. Elkülönítő-kiemelő szerepű névutóink történetéhez. = MNy. 1957. 53. évf. 103–108. p.
14. John Ries szintagma-elméletének értelmezéséhez. = MNy. 1957. 53. évf. 460. p.
15. Az értelmezői mellékmondat. 2. [rész] = MNy. 1957. 53. évf. 412–415. p.
16. Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegéről. = NyK. 1957. 59. évf. 130–150. p.
17. Három mondat elemzése. = Nyr. 1957. 81. évf. 446–447. p.
18. Az egyszerű mondat szerkezeti egységei. (Szó szerkezetek, mondatrészek; szerkezetcsoportok). = Nyr. 1958. 82. évf. 438–456. p.
19. Válasz Benkő Lászlónak. = Nyr. 1958. 82. évf. 197–199. p. [A „Három mondat elemzése” c. cikkéhez. = Nyr. 1958. 82. évf. 197. p.]
20. Mondatelemzés. = Nyr. 1958. 82. évf. 342. p.
21. Néhány mondat elemzése. = Nyr. 1959. 83. évf. 203–204. p.
22. *Vagy — vagy pedig.* = Nyr. 1959. 83. évf. 247–248. p.

23. A mondatfajták. A mondatfajták osztályozásának lehetséges szempontjai. = A mai magyar nyelv rendszere. 2. [köt.]: Mondattan. Szerk. Tompa József. Bp. 1962. Akad. Kiadó, 23–64. p.
24. Az értelmező jelzős szerkezet fogalma és fajtái. A mai magyar nyelv rendszere 2. [köt.]: Mondattan. Szerk. Tompa József. Bp. 1962. Akad. Kiadó, 295–304. p.
25. Az értelmező jelzői mellékmondat. = A mai magyar nyelv rendszere. 2. [köt.]: Mondattan. Szerk. Tompa József. Bp. 1962. Akad. Kiadó, 403–407. p.
26. Kinds of sentences examined from the point of view of function and form = Acta Linguistica, 1963. Tom. 13. 225–255. p.
27. Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1. [köt.] Szerk. Telegdi Zsigmond. Bp. 1963. Akad. Kiadó, 161–186. p.
28. A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából. = NyK. 1964. 66. évf. 67–88. p.
29. Az alany és az állítmány elemzéséhez. = Nyr. 1964. 88. évf. 158–168. p.
30. A melléknévi csoport. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6. [köt.] Szerk. —, Telegdi Zsigmond. Bp. 1969. Akad. Kiadó, 159–227. p.
31. Der Zusammenhang zwischen der grammatischen Synonymik und der Semantik. (Bemerkungen zur vergleichenden Kasuslehre. Mit Beispielen aus den fgr. Sprachen). = Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. 15–18. Juli, 1969. Göttingen. Hrsg. Wolfgang Schlachter. Göttingen, 1970. 131–141. p.
32. A mondat szemantikai–logikai és morfémastruktúrája összefüggésének egyfajta értelmezése. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 7. [köt.] Szerk. Telegdi Zsigmond. Bp. 1970. Akad. Kiadó, 161–174. p.
33. Aktivisch-passivische Satzrelation im weiteren Sinne und die Kasusfunktionen. = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17–23. aug. 1970. Pars 1. Tallinn, 1970. 99–104. p.
34. Megjegyzések a mondattan kérdéséhez. (Hadrovics László mondattana alapján). = NyK. 1972. 74. évf. 381–393. p.
35. Valóban mellérendelés az értelmező? = Nyr. 1978. 102. évf. 46–50. p.

b/ *Történeti és leíró szótan, szóalkotástan, jelentéstan*

1. *Aránylag* és társai. (A fokhatározók egy csoportjáról). = Pais-Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok. Szerk. Bárczi Géza, Benkő Loránd. Bp. 1956. Akad. Kiadó, 174–180. p.
2. *Elég*, (*~elégge*), *meglehetősen* (*~meglehető*). (A fokhatározók egy csoportjáról). = MNy. 1956. 52. évf. 435–440. p.
3. *Statika*. = Nyr. 1957. 81. évf. 374. p.
4. *Elegy. Elegyedik. Ödöng. Ittegyel*. = MNy. 1958. 54. évf. 354–356. p.
5. *Sajnos*. = Nyr. 1959. 83. évf. 134. p.
6. *A hiába* szófaja. = Nyr. 1959. 83. évf. 306. p.
7. Néhány adalék az összetett szavak történetéhez. = MNy. 1960. 56. évf. 58–62. p.

8. Jelentésmegoszlás a *fon* szó családjában. A *fondor, fodor, fonnyad* és *fanyalog* etimológiája. = A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. Szerk. Országh László. Bp. 1962. Akad. Kiadó, 59–67. p.
9. A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. (Kapcsolatban a nyelvtanítással). = NyK. 1965. 67. évf. 273–289. p.
10. A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4: [köt.] Szerk. Telegdi Zsigmond. Bp. 1966. Akad. Kiadó, 91–104. p.
11. Megjegyzések „a jelentés”-hez. = NyK. 1966. 68. évf. 327–342. p.
12. A finnugor összetételek történetéhez. = I. OK. 1966. 23. évf. 243–248. p.
13. Über die Entwicklung der Komposita in den finnisch-ugrischen Sprachen. = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae 23–28. VIII. 1965. Pars 1. Helsinki, 1968. 244–250. p.
14. A magyar intranszitiv–transzitiv igekepzők. (Egy részrendszer strukturális–funkcionális és történeti vizsgálata). = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5.[köt.] Bp. 1967. Akad. Kiadó, 189–218. p.
15. A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6.[köt.] Szerk. — —, Telegdi Zsigmond. Bp. 1969. Akad. Kiadó, 271–328. p. [Újraközlés, részlet]: A mai magyar nyelv. (Cikk- és tanulmánygyűjtemény). 1. köt. Összeáll. Keszler Borbála. Egységes Jegyzet. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 110–125. p. Bölcsészettudományi Karok [Jegyzetei].
16. A szójelentéstani kutatások újabb tizenkét éve (1957–1968-ig). [1-2. rész]. = MNy. 1970. 66. évf. 117–122., 240–245. p.
17. Die lexikalische Überwucherung und ihre Beseitigung in der Geschichte der ungarischen Sprache. = Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Hrsg. Christoph Gläser, János Pusztay. Wiesbaden, 1979. Harrassowitz, 141–145. p. /Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 12./
18. A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. = MNy. 1980. 76. évf. 143–156. p.
19. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. (Szintetikus és analitikus irányú változások a magyar nyelvben). = Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk. Rácz Endre, Szathmári István. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 121–156. p.
20. Intransitive–transitive derivational suffixes in Hungarian. = Hungarian Linguistics. Ed. Ferenc Kiefer. Amsterdam-Philadelphia, 1982. John Benjamins, 185–243. p. /Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe. Volume 4./
21. Meaning and the changes of morphological articulation of words and constructions. (Synthetic and analytic types of changes in Hungarian). = Acta Linguistica, 1984. 34. évf. 27–64. p.
22. A frazeológiai egységek csoportosítása. = Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. Hangay Zoltán. Egységes jegyzet. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 102–104. p. Tanítóképző Főiskolák [Jegyzetei].
Vö. I/a. — 5. tétel [részlet]

23. A jelentéstan kérdései. = Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. Hangay Zoltán. Egységes jegyzet. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 168–169. p. Tanítóképző Főiskolák [Jegyzetei.]
Vö. I/a. — 5. tétel [részlet]
24. Egy komplex jelentés-meghatározás. = Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. Hangay Zoltán. Egységes jegyzet. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 172–173. p. Tanítóképző Főiskolák [Jegyzetei.]
Vö. I/a. — 5. tétel [részlet]
25. A jelentésváltozás. = Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. Hangay Zoltán. Egységes jegyzet. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 181–187. p. Tanítóképző Főiskolák [Jegyzetei.]
Vö. I/a. — 5. tétel [részlet]
26. A poliszémia. = Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. Hangay Zoltán. Egységes jegyzet. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 187–192. p. Tanítóképző Főiskolák [Jegyzetei.]
Vö. I/a. — 5. tétel [részlet]
27. A szinonímia. = Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. Hangay Zoltán. Egységes jegyzet. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 203–209. p. Tanítóképző Főiskolák [Jegyzetei.]
Vö. II/b. — 18. tétel [részlet]
28. A szöveg és jelentés. = Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. Hangay Zoltán. Egységes jegyzet. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 270–278. p. Tanítóképző Főiskolák [Jegyzetei.]
Vö. II/g. — 39. tétel [részlet]

c/ *Történeti és leíró szóalaktan, hangtan*

1. [Hozzászólás a tótanhoz]. = I.OK. 1956. 9. évf. 343–345. p.
2. Az *o~a* hangviszonyhoz. (Túlkompenzálás eredménye-e XVIII. századi íróknál a *váras* és a hozzá hasonló?) = NyK. 1959. 61. évf. 369–377. p.
3. Kizárólag a funkció? = MNy. 1959. 55. évf. 316. p.
4. A *mind*, *minden* és az *is* hangalak-történetéhez. = MNy. 1960. 56. évf. 242–245. p.
5. A *minden n*-je. A *minden* és a *mind* régi használatának az összehasonlítása alapján. = MNy. 1961. 57. évf. 154–162. p.
6. A szóelemek általános kérdései. = A mai magyar nyelv rendszere. Szerk. Tompa József. 1. [köt.]: Bevezetés, hangtan, szótan. Bp. 1961. Akad. Kiadó, 295–312. p.
7. A szótövek. (Az igetövek. A névszótövek.) = A mai magyar nyelv rendszere. Szerk. Tompa József. 1. [köt.]: Bevezetés, hangtan, szótan. Bp. 1961. Akad. Kiadó, 313–331. p.
8. Birtokos személyjelek alakváltozatainak egyenlőtlen használata a múltban. Adalékok a morfológiai jellegű nyelvi változások lefolyási módjához. = Alak- és mondattani gyűjtélék. Szerk. Pais Dezső, Benkő Loránd. Bp. 1965. 41–56. p. /Nyelvtudományi Értekezések 46./

9. Egy morfológiai szerkezetten vázlata. (A mai magyar köznyelv és a Bécsi Kódex nyelvéllapotának összevetése alapján). = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 3. [köt.] Szerk. Telegdi Zsigmond. Bp. 1965. Akad. Kiadó, 85–96. p.
10. A *cs* és *k* hang szerepe hangfestő szavainkban. (Etimológiai javaslatok). = MNy. 1966. 62. évf. 151–158. p.
11. Csakugyan hiányoznak a Bécsi Kódex Nyelvtanából? = MNy. 1966. 62. évf. 512. p.

d/ Nyelvelmélet, a nyelvtudomány módszere

1. A Történeti Nyelvtani Adattár tervmunkálataival kapcsolatos kérdések. = MNy. 1960. 56. évf. 333–344. p.
2. Egy nyelvészkonferenciáról — néhány ecsetvonással. = Nyr. 1961. 85. évf. 247–248. p.
3. [Hozzászólás a strukturalizmus kérdéséhez]. = I. OK. 1961. 18. évf. 126–127. p.
4. Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelvéírásban. = Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. [Bárczi Emlékkönyv]. Bp. 1963. Akad. Kiadó, 166–173. p. /Nyelvtudományi Értekezések 40./
5. Berzsenyi nézetei a nyelvről és a poézisről. = MNy. 1966. 62. évf. 425–436. p.
6. A Debreceni Nemzetközi Nyelvészkongresszus és tanulságai. = Irodalmi és Nyelvi Közlemények, 1967. [Kiadja a] TIT. 134–169. p.
7. Preliminary to a Hungarian Generative Grammar. Generative set of rules open to two interpretations (viz. according to immediate constituents and dependency relations). = Acta Linguistica, 1967. Tom. 17. 245–262. p.
8. Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei. [Berrár Jolánnal]. 1–2. [rész]. = MNy. 1967. 63. évf. 263–274, 381–394. p.
9. A magyar szókincs struktúrájának (részrendszereinek) vizsgálata történeti szempontból. = A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Imre Samu, Szathmári István. Bp. 1967. Akad. Kiadó, 115–121. p. /Nyelvtudományi Értekezések 58./
10. Bericht über die Arbeiten am Neuen Historischen Wörterbuch der Ungarischen Sprache. = Acta Linguistica, 1969. Tom. 19. 201–213. p.
11. Nyelvészet és kommunikáció. = Nyelv és kommunikáció. 2. [rész]. Szerk. Szecskő Tamás, Szépe György. [Kiadja a] MRT. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1969. 79–93. p.
12. A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése. = A nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Király Péter. Bp. 1969. Akad. Kiadó, 159–179. p. /Nyelvtudományi Értekezések 65./
13. [Hozzászólások általános nyelvészetünk helyzetéhez a debreceni nyelvészaktívá ülésén, 1968. nov. 11–12.] = Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. Szerk. Imre Samu. [Bp. 1968.] 69–74, 75, 177–179. p.

Kézirat

14. A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6. [köt.] Előkészítő dolgozatok a magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből. Szerk. —, Telegdi Zsigmond. Bp. 1969. Akad. Kiadó, 11–24. p.
15. A generatív nyelvtan gondolatának fejlődése és hatása. (Kritikai áttekintés). = MNy. 1970. 66. évf. 443–452. p.
16. A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával. (Egy produktivitás-nyelvtan gondolata). = MNy. 1971. 67. évf. 270–280. p.
17. Nyelvtörténet és kommunikáció. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 8. [köt.] Nyelv és társadalom. Szerk. Telegdi Zsigmond, Szépe György. Bp. 1972. Akad. Kiadó, 119–131. p.
18. A nyelvi produktivitás jelentősége. = Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged, 1977–1978. 22–23. [köt.] 5–22. p.
19. Die Infinitivkonstruktion vom Gesichtspunkt der Semantik und der Pragmatik aus betrachtet. = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku, 20–27. VIII. 1980. Pars 3. Turku, 1980. 121–124. p.
20. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. = A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. (Nyíregyháza, 1977. augusztus 23–27.) Bp. 1980. Akad. Kiadó, 41–53. p. /Nyelvtudományi Értekezések 104./
21. Mondat és megnyilatkozás. = Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged, 1980–1981. 24–25. [köt.] 49–63. p.
22. Hozzászólás a nyelvjárási monográfiák kérdéséhez. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely, 1981. március 25–27. = MTA VEAB Értesítő, Veszprém, 1982. 115–118. p.

c/ A nyelvtudomány története

1. A mai prágai iskola. = Nyr. 1968. 92. évf. 197–204. p.
2. Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből. = Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány köréből (1850–1920). Szerk. Szathmári István. Bp. 1970. Tankönyvkiadó, 67–76. p.
3. A jelentéstan az utolsó huszonöt év magyar nyelvtudományában. = Jelentéstan és stilisztika. Bp. 1974. Akad. Kiadó, 12–22. p. /Nyelvtudományi Értekezések 83./
4. Laziczus Gyula szellemi hagyatékából. (Nyelvi eszköz, nyelvi művelet; nyelvi mű, nyelvi alakulat). = MNy. 1976. 72. évf. 395–408. p.
5. Laziczus utolsó nyelvészeti tevékenysége. = NyK. 1976. 78. évf. 364–370. p.
6. Gombocz Zoltán és Jelentéstana. = MNy. 1977. 73. évf. 459–468. p.
7. Zoltán Gombocz und seine „Bedeutungslehre”. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica, Bp. 1978. 113–126. p.
8. Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományában. = MNy. 1980. 76. évf. 273–286. p.

9. Az élő Mészöly Gedeon. = MNy. 1981. 77. évf. 287–291. p.
10. Tudósmagatartások néhány nyelvészportré tükrében. (Szemelvények a magyar nyelvtudomány történetéből). = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13. [köt.] Szerk. Telegdi Zsigmond, Szépe György. Bp. 1981. Akad. Kiadó, 263–278. p.
11. Gombocz szintaxisa és Klemm mondattana. = Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged, 1983. 27. [köt.] 11–18. p.
12. A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880–1950). = MNy. 1985. 79. évf. 129–140. p.
13. Fokos-Fuchs Dávid mondattani munkássága. = NyK. 1985. 87. évf. 438–442. p.
14. Klemm Antal mondatelméleti és mondat történeti kutatásai. [Elhangzott a Magyar Szórendi Szimposiumon. Pécs, 1983. okt. 2–3.]

f/ Alkalmazott nyelvészet (nyelvművelés, helyesírás, nyelvtanítás), ismeretterjesztés

1. A magyar nyelv tanításáról. = Köznevelés, 1950. 6. évf. 11. sz. 322–324. p.
2. A nyelvtanítás módszertani alapelvei. = Módszertani útmutatás az általános gimnázium tantervéhez. Magyar nyelv és irodalom. Bp. 1950. Tankönyvkiadó, 29–37. p.
3. Szempontok a nyelvtani anyag feldolgozásához. = Módszertani útmutatás az általános gimnázium tantervéhez. Magyar nyelv és irodalom. Bp. 1950. Tankönyvkiadó, 38–43. p.
4. Nyelvtani és stilisztikai elemzés. = Módszertani útmutatás az általános gimnázium tantervéhez. Magyar nyelv és irodalom. Bp. 1950. Tankönyvkiadó, 44–50. p.
5. A Szocialista Nevelés Könyvtára. = Köznevelés, 1950. 6. évf. 19. sz. 587–588. p.
6. A nyelvtudomány kérdései Sztálin elvtárs megvilágításában. = Köznevelés, 1951. 7. évf. 7. sz. 300–302. p.
7. Nyelvtani-stilisztikai gyakorlatok. = Köznevelés, 1951. 7. évf. 13. sz. 590–592. p.
8. Nyelvtani-stilisztikai gyakorlatok. = Köznevelés, 1951. 7. évf. 15–16. sz. 689–690. p.
9. Nyelvtani-stilisztikai gyakorlatok. = Köznevelés, 1951. 7. évf. 18. sz. 777–779. p.
10. Az értelmezős szerkezetek helyesírásáról. = Nyr. 1956. 80. évf. 411–415. p.
11. „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra”. = Nyr. 1956. 80. évf. 26–31. p.
12. A csuklik-féle ikes igék ragozása, képzése. = Nyr. 1957. 81. évf. 275–281. p.
13. *Naponta* vagy *naponként*? = Nyr. 1957. 81. évf. 141. p.
14. Tanszékek elnevezése. = Nyr. 1957. 81. évf. 373–374. p.
15. Útját állni valakinek vagy valaminek. = Nyr. 1958. 82. évf. 121–122. p.
16. Fürjészség a helyesírás mezején. A Helyesírási Szabályzat védelmében. = Magyar Nemzet, 1959. május 17. 9. p.
17. El van ázva..., el volt ázva... = MNy. 1959. 55. évf. 536–540. p.
18. *Szokik*. = Nyr. 1959. 83. évf. 515. p.
19. Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról. = Nyr. 1960. 84. évf. 54–66. p.

20. *Tud lenni.* = Nyr. 1960. 84. évf. 126–127. p.
21. *Becsuk — bezár* (ajtót). = Nyr. 1960. 84. évf. 258–259. p.
22. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára az iskolában. = Köznevelés, 1960. 16. évf. 10. sz. 317–318. p.
23. Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben. [Zsembery Istvánnal.] = Nyr. 1960. 84. évf. 148–154. p.
24. A nyelv is változik. = Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1961. Akad. Kiadó, 40–41. p.
25. Hova megyünk: a Bánk bánba vagy a Bánk bánra? = Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1961. Akad. Kiadó, 340–341. p.
26. Kinek a mája rossz, kinek a májája. = Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1961. Akad. Kiadó, 347–348. p.
27. Mi a baj a *csuklik* igével? = Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1961. Akad. Kiadó, 368–369. p.
28. El van ázva..., be van zárva. = Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1961. Akad. Kiadó, 382–384. p.
29. [Hozzászólás az oktatás kérdéséhez]. = Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1960. Akad. Kiadó, 180–184. p.
30. A *mint* kötőszó előtti vessző kérdéséhez. = Nyr. 1962. 86. évf. 290–295. p.
31. Magától értetődik — értődik. = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 40–41. p.
32. A „*csuklik*” igének és társainak felszólító módja. = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 71. p.
33. *Íté! — ítéletet hoz; végez — végzést hoz.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 81–82. p.
34. *Vaklárma.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. Gondolat Kiadó, 103. p.
35. *Fáradtság, fáradtság.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 134. p.
36. *Özönvíz — vízözön.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 143–144. p.
37. *Gázak — gázok.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 168. p.
38. *Kocsijai — kocsi; mozijai — mozii.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 174–175. p.

39. *Nem mintha.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 200. p.
40. A Bánk bánba, a Bánk bánra vagy a Bánk bánhoz megyünk-e, amikor nagy nemzeti tragédiánkat akarjuk látni? = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 213–214. p.
41. Egyes szám — többes szám a *mind, mindenki, mindnyájan* mellett. = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 239–240. p.
42. „Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár...” = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 256. p.
43. *Töméntelen.* = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 281–282. p.
44. Nagy kezdőbetű pénzösszeg nevében. = Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva. Bp. 1964. Gondolat Kiadó, 310. p.
45. [Hozzászólás az alkalmazott nyelvészet helyzetéhez]. = Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktíva ülésének előadásai és felszólalásai. 1968. november 11–12. 177–179. p.
Kézirat
46. Néhány szó az alkalmazott nyelvészetről. = Modern Nyelvoktatás, Bp. 1971. 9. évf. 70–71. p.
47. Bevezetés. = Idegen nyelv — anyanyelv. A nyelvészet és a nyelvoktatás kölcsönhatása. Szerk. —, Babos Ernő. Bp. 1970. Akad. Kiadó, 7–12. p.
48. Hozzászólás Deme László előadásához. = Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében. Az 1976. június 20–23 között megrendezett Nyíregyházi Anyanyelvi Napok anyaga. Szerk. Bachát László, Szathmári István. 1. [rész]. Nyíregyháza, 1978. [Kiad. a] Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 50–52. p.
49. Anyanyelvi műveltségünk helyzete és a nyelvművelés. = Kortárs, 1978. 22. évf. 143–148. p.
50. A magyar nyelv mint idegen nyelv oktatásának tudományos bázisa: A magyar mint idegen nyelv. = Nyr. 1978. 102. évf. 319–320. p.
51. Fejezetek a magyar nyelv történetéből. = Tanulmányok a nyelvről. Szerk. Takács Etel. Bp. 1978. [Kiad. az] OPI. 67–84. p. /Pedagógus Továbbképzés Könyvtára/
52. Az általános nyelvészet szerepe a nyelvszakosok nevelésében. = Felsőoktatási Szemle, 1979. 28. évf. 7–8. sz. 440–445. p.
53. Nyelvi magatartásformáink változásai társadalmi fejlődésünk újabb szakaszában. = Az [ezerkilencszázhetvenes] 1970-es évtized a magyar történelemben. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok,

- Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése. Bp. 1980. május 7. Szerk. Stier Miklós. Bp. 1980. 62–67. p., 180–195. p.
54. A korstílus érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. = Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás. (A magyar nyelv hete 1981. évi rendezvénysorozatát bevezető tudományos ülésszak előadásai). [Kiad. a] TIT. Bp. 1981. 43–49. p.
55. Mi a baj a *csuklik* igével? = Dávid András: Nyelv és varázs. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 228–229. p.

g/ *Az irodalmi nyelv vizsgálata, stilisztika, verstan, filológia, szövegtan*

1. Első bibliafordításunk *szellet* szava. = MNY. 1955. 51. évf. 303–311. p.
2. A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. = NyK. 1956. 57. évf. 260–268. p.
3. Régi szövegek közlésmódja. = Irodalomtörténet, 1957. 45. évf. 2. sz. 193–199. p.
4. „Erdei vadak, égi madarak”. (Csanádi Imre verseinek nyelvéről). = Nyr. 1957. 81. évf. 194–204. p.
5. Egy XVI. századi írónak [Bornemissza Péter] nyelvéről. = Iskolai nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1959. Tankönyvkiadó, 381–391. p.
6. Nyelv és társadalmi valóság egy regény tanúvallomása alapján. [Bóka László: Alázatosan jelentem]. = Nyr. 1961. 85. évf. 56–62. p.
7. Az irodalmi nyelv, köznyelv, irott nyelv elnevezésekről. = Nyr. 1961. 85. évf. 385–398. p.
8. [Hozzászólás az irodalmi stílus kérdéséhez]. = Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1960. Akad. Kiadó, 285–287. p.
9. Közös ritmikai elemek Vajda János és Ady költészetében. = Irodalomtörténet, 1961. 49. évf. 4. sz. 406–416. p.
10. Husitké hnutí a první mad'arský překlad bible. = Dějiny a Národy. Literárně-historické studie o československo-mad'arských vztazích. Praha, 1965. 43–54. p.
11. A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség. = Tanulmányok a csehszlovák és a magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1965. 73–92. p.
12. A huszitizmus és a magyar bibliafordítás. (A Müncheneri Kódex új magyar kiadása alkalmából). = Létünk, Újvidék, 1972. Fórum, 2. évf. 3–4. sz. 81–90. p.
13. Les latinismes du Codex Jókai. = Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire. [Sauvageot-Emlékkönyv]. Bp. 1972. Akad. Kiadó, 131–136. p.
14. Felkiáltó mondat. = Világirodalmi Lexikon. 3. köt. F–Groc. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 83. p.
15. Felszólító mondat. = Világirodalmi Lexikon. 3. köt. F–Groc. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 90–91. p.
16. Főnév. = Világirodalmi Lexikon. 3. köt. F–Groc. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 240. p.
17. Határozó. = Világirodalmi Lexikon. 4. köt. Grog–Ilv. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 273–274. p.

18. Hiányos mondat. = Világirodalmi Lexikon. 4. köt. Grog–Ilv. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 449. p.
19. Ige. = Világirodalmi Lexikon. 4. köt. Grog–Ilv. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 745. p.
20. Igeidő. = Világirodalmi Lexikon. 4. köt. Grog–Ilv. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 745–746. p.
21. Igekötő. = Világirodalmi Lexikon. 4. köt. Grog–Ilv. szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 746. p.
22. Igenév. = Világirodalmi Lexikon. 4. köt. Grog–Ilv. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 746. p.
23. Ikerszó. Világirodalmi Lexikon. 4. köt. Grog–Ilv. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 755. p.
24. Jelentés. = Világirodalmi Lexikon. 5. köt. Im–Kamb. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 615. p.
25. Kérdő mondat. = Világirodalmi Lexikon. 6. köt. Kamc–Lane. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 182–183. p.
26. Kijelentő mondat. = Világirodalmi Lexikon. 6. köt. Kamc–Lane. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 260. p.
27. Kötetőszó. = Világirodalmi Lexikon. 6. köt. Kamc–Lane. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 617. p.
28. Melléknév. = Világirodalmi Lexikon. 8. köt. Mari–My. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1982. Akad. Kiadó, 224–225. p.
29. Módosítószó. = Világirodalmi Lexikon. 8. köt. Mari–My. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1982. Akad. Kiadó, 488. p.
30. Mondat. = Világirodalmi Lexikon. 8. köt. Mari–My. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1982. Akad. Kiadó, 520–523. p.
31. Mondatszerkezet. = Világirodalmi Lexikon. 8. köt. Mari–My. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1982. Akad. Kiadó, 524–525. p.
32. Névmas. = Világirodalmi Lexikon. 9. köt. N–O. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1984. Akad. Kiadó, 275. p.
33. Névszó. = Világirodalmi Lexikon. 9. köt. N–O. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1984. Akad. Kiadó, 275–276. p.
34. Nyelvtani szinonímia. = Világirodalmi Lexikon. 9. köt. N–O. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1984. Akad. Kiadó, 493–494. p.
35. Óhajtó mondat. = Világirodalmi Lexikon. 9. köt. N–O. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1984. Akad. Kiadó, 574–575. p.
36. Önállósított mondatrész. = Világirodalmi Lexikon. 9. köt. N–O. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1984. Akad. Kiadó, 656–657. p.
37. Összetett mondat. = Világirodalmi Lexikon. 9. köt. N–O. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp. 1984. Akad. Kiadó, 780–781. p.
38. Ady prózája és lírája. = Nyr. 1977. 101. évf. 269–286. p.
39. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. = A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István,

Várkonyi Imre. Bp. 1979. [Kiad. a] Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1979. 23–32. p. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154./

40. Die Nebenfunktion und Stilistik der Verbformen im Ungarischen. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 9–15. Septembris, 1975. Pars 2. Redig. Gyula Ortutay. Bp. 1980. Akad. Kiadó, 97–101. p.

h/ *Ismertetések, beszámolók, megemlékezések*

1. A magyar történeti mondatnagyság új kézikönyve. = Nyr. 1958. 82. évf. 208–217. p.
2. Soltész Katalin „Az ősi magyar igealkotók” című kandidátusi disszertációjának vitája. = I.OK. 1957. 11. köt. 237–238. p.
3. Berrár Jolán „A magyar hasonlító mondatok kialakulása” című kandidátusi disszertációjának vitája. (1958. június 24.) = I.OK. 1959. 15. köt. 395–398. p.
4. Majtinszkaja, K.E.: Vengerszkij jazük. 2. [rész]. Moszkva, 1959. A.N. 226 p. = NyK. 1960. 62. évf. 379–385. p.
5. Hegedüs Géza: A költői mesterség. Bp. 1959. Móra Kiadó, 232 p. = Nyr. 1960. 84. évf. 248–252. p.
6. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp. 1961. Nyelvtudományi Értekezések 25. = Nyr. 1962. 86. évf. 97–101. p.
7. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. (Le rôle des dialectes et la norme linguistique dans la pratique des scripteurs hongrois du XVIe siècle). Bp. 1961. Nyelvtudományi Értekezések 25. = Acta Linguistica, 1961. Tom. 11. 430–433. p.
8. Nyelvtani tanulmányok. Szerk. Sulán Béla. Bp. 1961. Tankönyvkiadó, 212 p. = NyK. 1962. 64. évf. 247–255. p.
9. Nyelvtani tanulmányok. (Études de grammaire). Röd. Béla Sulán. Bp. Tankönyvkiadó, 212 p. = Acta Linguistica, 1962. Tom. 12. 197–200. p.
10. Deme László: A nyelvről — felnőtteknek. Bp. 1966. Akad. Kiadó, 147 p. = Nyr. 1966. 90. évf. 318–32. p.
11. Budagov, R.A.: Szravnitel’no-szemasziologicseskije isszledovanija. [Romanszkie jazüki]. Moszkva, 1963. Izd. Moszkovszkogo Univ. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5. [köt.] Szerk. Telegdi Zsigmond. Bp. 1967. Akad. Kiadó, 313–319.
12. Lotz János: Egy nyelvtani modell. = Magyar Tudomány, 1967. 74. köt. — Új folyam: 12. köt. 191–193. p.
13. Brown, R.L.: Wilhelm von Humboldt’s conception of linguistic relativity. Hága-Párizs, 1967. Mouton, 132 p. [és] Miller, R.L.: The linguistic relativity principle and Humboldtian ethnolinguistics. Hága-Párizs, 1968. Mouton, 127 p. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok 7. [köt.] Bp. 1970. Akad. Kiadó, 281–288. p.
14. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. (Erklärendes Wörterbuch der ungarischen Sprache). 1–7. köt. Bp. 1959–1961. Akad. Kiadó, = Ural-Altaische Jahrbücher, Wiesbaden, 1970. Band 42. 189–191. p.

15. Szabó T. Attila: Válogatott tanulmányok, cikkek. 1–3. köt. Bukarest, 1970–1972. = MNy. 1974. 70. évf. 482–487. p.
16. P. Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában. Bukarest, 1974. Kritérion, 240 p. = Nyr. 1976. 100. évf. 98–103. p.
17. Egy újfajta stilisztikai kézikönyv. J. Nagy Mária: A szó művészete. (Bevezetés a stíluselmzésbe). Bukarest, 1975. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, 141 p. = Nyr. 1976. 100. évf. 467–472. p.
18. Két monográfia a zürjén állatnevekről. Hauzenberg, A.R.: Nazvanija zsvotnüh v komi jazüke. Tallin, 1972. 238 p., Broicher-Schmidt, R.: Struktur, Semantik und Dialektgeographie syrjänischer Tiernamen. Münchener Universitäts-Schriften. Finnisch-Ugrische Bibliothek, Bd. 2. München, 1975. 323 p. = NyK. 1977. 79. évf. 376–384. p.
19. Papp Ferenc: A magyar főnév paradigmatis rendszere. Bp. 1975. Akad. Kiadó, 267 p. = NyK. 1977. 79. évf. 366–368. p.
20. Collinder, Björn: Sprache und Sprachen. Einführung in die Sprachwissenschaft. Hamburg, 1978. 296 p. = NyK. 1981. 83. évf. 243–247. p.
21. Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp. 1980. Akad. Kiadó, 392 p., 7 t. = MNy. 1982. 78. évf. 220–231. p.
22. Anyanyelvi nevelés a középiskolában. Szerk. Fülöp Lajos. [Kiad. az] OPI. Bp. 1980. 184 p. = MNy. 1982. 78. évf. 495–502. p.
23. Modern magyar iskolai nyelvtan — Romániában. = Szilágyi N. Sándor: Magyar nyelvtan. Bukarest, 1980. Editura Didactică și Pedagogică. = Nyr. 1982. 106. évf. 332–336. p.
24. Zsilka János: Jelentés-integráció. Bp. 1978. Akad. Kiadó, 421 p. = NyK. 1983. 85. évf. 211–213. p.
25. Fónagy Iván „A hangváltozások lefolyásáról” című kandidátusi disszertációjának vitája. [Összeáll.: — —.]. = NyK. 1957. 59. évf. 297. p.
26. Balázs János „A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei” című kandidátusi disszertációjának vitája. = I.OK. 1958. 13. köt. 409–413. p.
27. Beszámoló két szovjetunióbeli tanulmányútról. [1. rész]. = I. OK. 1967. 24. köt. 426–432. p.
28. Nemzetközi nyelvész-munkaértekezlet az ige grammatikájáról és szemantikájáról. = Magyar Tudomány, 1967. 74. köt. Új folyam: 12. köt. 802–803. p.
29. Névtudományi konferencia Veszprémbe. = Napló, (Veszprém), 1980. 36. évf. szept. 25. 5. p.
30. Pais Dezső akadémikus hetven éves. = Természet és Társadalom, Bp. 1956. 95. évf. 3. sz. 175. p.
31. Dr. Barczán Endre 1914–1970. = Modern Nyelvoktatás, [Kiad. a] TIT. 1970. 8. évf. 185–186. p.
32. Chomsky, Noam. = Világirodalmi Lexikon. 2. köt. Cam–E. Bp. 1972. Akad. Kiadó, 211–212. p.
33. Egy nyelvtudós emlékezete. [Lotz János]. = Magyar Nemzet, 1973. 29. évf. szeptember 5. 4. p.

34. Telegdi Zsigmond köszöntése hetvenedik születésnapja alkalmából. = MNy. 1980. 76. évf. 379–380. p.
35. Az élő Mészöly Gedeon. [Születésének 100. évfordulójára]. = Délmagyarország, 1980. 70. évf. május 21. 4. p.
36. Professor Collinders Ansichten über die Sprache (In memoriam Björn Collinder). = Acta Linguistica, 1983. Tom. 33. 273–276. p.
37. Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Bp. 1980. Gondolat Kiadó, 408 p. = Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged, 1984. 28. [köt.] 133–136. p.
38. Temesi Mihály hetven éves. = MNy. 1985. 81. évf. 121–123. p.
39. Balázs János hetven éves. = MNy. 1985. 81. évf. 379–382. p.

AZ AKTUÁLIS TAGOLÓDÁS ÉS A TARTALMI-LOGIKAI KAPCSOLÓDÁS

BÉKÉSI IMRE

Miért oly gyakori az, hogy a valóságos (szövegbeli) alakulatokban az új információt hordozó komponens (mondatrész, tagmondat, mondat) kerül tipikusan a szerkezet végére? A szöveg belseji összetett mondat miért zárul többnyire főmondat szintű tagmondattal? Miért érzi Németh László úgy, hogy a mondat végi mellékmondat „letörik, mint a gyík farka”?

Általános választ mindegyik kérdésre a beépítettség ad. Az új információ (réma <R>, comment, lélektani állítmány stb.) azért jön tipikusan az alakulat végén, hogy — e helyről jobban megőrződve a partner memóriájában — biztosabb alapja (témája <T>, topic-ja, lélektani alanya stb.) lehessen a folytatásnak: a további új közlésnek, azaz az új Rémának.

Az információrészek így alakuló sorrendjének, vagyis a nyelvi alakulatok aktuális tagolódásának ma már gazdag magyar irodalma is van, így az elméletet magát itt nem kell ismertetnem ahhoz, hogy a címben kiemelt összefüggés indokolt lehessen. Az aktuális tagolódással és a tartalmi-logikai kapcsolással is (DEME 1971. 46) a szöveg szerkezeti összefüggéseit lehet vallatni; mindkét megközelítési módnak vannak eredményei, de — eddig legalábbis — egyik sem épített különösebben a másikra.

A kölcsönös érdektelenségnek koncepcionális oka is lehet. A szórend — jóllehet a beépítettség vetülete — vizsgálható a tényleges beépítettség nélkül is, azaz pusztán elméleti úton; például egy négyszavas mondatnak elvileg 24 sorrendi változata van, ezekből az adott szavak esetében mennyi reális. (V.ö. Dezső 1967. 79)

Van elméleti megközelíthetőségük a két tartalmi-logikai kapcsolat hierarchikus viszonyából keletkező *konstrukciótípusoknak* is, itt azonban nem annyira a lehetséges okozat (a permutáció eredménye) a fontos, mint inkább az ok: a magasabb egységből a beépített kisebbre háruló feladat; így ez a kutatási irány jobban hozzá van kötve az élő szöveghez, mint a másik.

Egyszerűbb, de általánosabb oka lehet a kölcsönös érdektelenségnek a vizsgált szövegek műfaja. Konstrukcionális alakulatokat csupán az ellentétesség, az okozatiság és a választás tipikus összefüggései hozhatnak létre; a kapcsolatos mellérendelésre épülő leírásokban, elbeszélésekben így valóban leginkább csak a T-R-tagolódás fogható meg szöveg- és mondat szerkezeti szempontból. KABÁN ANNAMÁRIA meggyőzően igazolja, hogy az általa vizsgált Apáczai-, Melius- és Pápai

Páriz-szövegekben a T-R-tagolás dominánsabb a tartalmi-logikai kapcsolásnál, így azokban hasztalan keresett volna konstrukciótípusokat.

Nem így azonban fordítva. A szövegmondat aktuális tagoltsága általános vetülete a beépítettségnek, vagyis az aktuális tagolás nem csupán a logikailag semleges leírásokban-elbeszélésekben érvényesül, hanem az intellektuális (polemikus, érvelő stb.) műfajokban is. Általánosítva így:

Téma: Réma:

...Ez { *azonban* nem felel meg a követelményeknek."
           ugyanis
           tehát

A következőkben ezt a vonatkozást vizsgáljuk meg közelebbről. Ami a fenti sémán *Ez*, vagyis téma, az a megelőző részlet végén állva réma volt. A tartalmi-logikai kapcsolás világos kifejeződésének gyakran előfeltétele ez a sorrendi felállás: a réma szerepű információnak kell mondatrészként, illetőleg tagmondatként az előző mondategész végére kerülnie. Úgy is mondhatjuk, hogy a mondategész végén álló réma által épül be a mondategész a mondat fölötti szövegegységbe, a konstrukció-típusba.

a/ típus: Az utolsó, réma szerepű tagmondat *magyarázó* (megokoló, kifejtő) folytatás előtagja (a magyarázó viszonyfajta általános jele: $\rightarrow$):

[(2/t) — ((h\2) $\leftarrow$ 3)]: „1Micsoda mesterséget választottam — micsoda mesterségre választattam. 2Mindenfajta munkás több-kevesebb idő alatt megtanulhatja, hogyan kell elkészíteni egy munkadarabot; minél többet gyakorolja, annál biztonságosabban és *annál rövidebb idő alatt fogja elkészíteni*. 3Mert lényegében mindig ugyanazt csinálja, ugyanazokból az anyagokból, ugyanazokkal az eszközökkel.” (Somlyó, 189)

[(h\1) $\leftarrow$ 2]: „1Ha szépirodalom és kritika ellentétéről, sőt szembenállásáról olvasok, *értetlenül csóválom a fejem*. 2Hiszen egymásrautaltságuk nyilvánvaló. 3Íróársak vagyunk, mert mindenféle alkotás elsősorban gondolkodói folyamat, és csak a végtermék formája más írónál és kritikusknál, amikor is elválik egymástól a művészi megjelenítés, teremtés és teoretikus értékelés, elemzés.” (Gáll István NSZ 81. X. 4.)

[(1 a\1/t) $\leftarrow$ (2/a)]: „1Az, ami nem fejezhető ki világosan, *nem is érdemli meg, hogy kifejezzék*. 2Az ilyesmiről *tudniillik* előbb-utóbb kiderül, hogy csacsiság.” (Kosztolányi, 169)

[(a\1) $\leftarrow$ (2 $\leftarrow$ (3 éa 3))]: „1Ami minden tekintetben *megfelel az ész követelményeinek, az nem mindig felel meg az élet követelményeinek*. 2Maga az élet *tudniillik* egyáltalán nem racionális. 3Egész folyamata, ahogy véletlenül születünk, véletlenül élünk és véletlenül meghalunk, irracionális.” (Kosztolányi, 97)

[1 $\leftarrow$ 2]:* „1Nem Szarka István volt ennek a sok bajnak az oka, ő szerette volna, ha rend van a csapatban, de hát nem bírt rendet teremteni, mert neki elég, ha a

* Az 1-es és a 2-es előtti x:[1 $\leftarrow$ 2] azt jelzi, hogy e két mondat elemzetlenül, globálisan szimbolizálódik.

munkát vezeti, a munkán kívüli dolgokkal *nem törődhetik*. 2Hiszen akkor ott kellene lennie éjjel-nappal a munkások között, márpedig neki volt lakása, mert túl az eleki állomáson egy őrházban lakott. 3Azonkívül meg a faluban háza van, s ha majd a szolgálatot félbehagyja, hazaköltözik oda.” (Veres, 1015)

$[(\lambda f)1-2] \leftarrow 3$: „1Ha a kritikus megszokta, hogy fantáziacímeket ír a kritikája fölé, olyanokat, amelyek valamiképpen kifejezik a filmet, de a hozzá való viszonyulását is, és most egyszerre elakad, mert már a negyedik címlehetőséget veti el elégedetlenül — akkor *valami nincs rendjén*. 2Vagy a filmmel, vagy az ő felfogóképességével. 3Hiszen ez azt jelenti, hogy a kritikus egyvalamit vagy több valamit nem ért a bemutatott műből.” (Sumonyi Zoltán ÉI 82. IV. 2.)

$[(2) \leftarrow (3 \leftarrow 4 \text{ h} \rightarrow \leftarrow \text{h } 4/j)]$: „1A természettudomány fejlődése egy új embertípus megjelenéséhez van kötve: Galilei ennek az ősi, játékosabb, Descartes a rigorózusabb, logikusabb képviselője a tudományban, a vulgárisabb Voltaire — a tudományban s művészetben. 2A »vulgáris« itt *viszonylagos*. 3Mert ez az ember alapjában előkelő, sőt kivételes. 4Mert arra, hogy kételkedjen s lázasan alkosson, foglalkozását játékként üzze, s mégis halálos komolyan vegye, hiteket utasítson el s alapjában mégis higgyen, az embereket csúfondárosan nézze s mégis szeresse s értük éljen: csak előkelő ember lehet képes, akinek a kiábrándulás tragikus iskoláján átesnie mintegy a vérében van.” (Németh 1980. 358)

A fenti példákban kötőszó jelölte a magyarázó kapcsolást, a következőkben ez a viszony jelöletlen marad. A részek tartalmi-logikai összetartozása ugyanis néha olyan erős, hogy a kötőszó kitétele bántóan didaktikus lenne:

„3...felteszek egy kérdést, mintegy ellenőrzésül:

–Nem fázik a lábatok, gyerekek?

Majdnem belepirulok; [*ugyanis, tudniillik, hiszen, mert*] a kérdést én már nem is feleslegesnek, hanem frivolnak érzem.” (Illyés 1976. 386)

Kell itt kötőszóval jelölni, hogy a *Majdnem belepirulok* szegmentum egy egységes történés okozati mozzanatáról tudósít? Ha valamiről állítom, hogy *felesleges*, és folytatom a közlést, nagy valószínűséggel az állítás megokolása következik. Ezt látjuk az Illyés-idézet előzményében:

$[(1/j) \leftrightarrow ((1 \text{ h } 1) \leftarrow 2)]$: „1Lehet beszélni a faluvizsgálókról s főleg a módról, ahogy a közvélemény fogadta őket, de hogy ezt a munkátők végezték el, arról a beszéd is *felesleges*. 2Elég alapos munkát végeztek. 3Mégis felteszek egy kérdést...”

További példák:

$[(a_1/h_2) - (a_1)]1 \leftarrow (2)]$: „1Aki arra született, hogy nézzen, akit esküje kötött őrhelyéhez, az *nem panaszkodhat*. 2A világ csakugyan szép volt, minden válságával és minden szörnyűségével együtt.” (Bálint, 441)

$[(3 - 4) \rightarrow \leftarrow ((5 \text{ a } 5) \leftarrow 6)]$: „1Én még Párizsban vettem neki [a feleségemnek] egy szép kis írólámpát, s ez sokáig vadonatúj volt. 2S most egyszerre kezdett megtelni az ítatása, történetesen épp akkor. 3Tehát mégiscsak levelez. 4Nézzük hát ezt. 5Viszont, hogy az anyjának olyan sokat írta, *nem látszott valószínűnek*. 6Nem szerette az anyját.” (Füst, 206)

$[(1 - 1) \leftarrow (2/éa) \leftarrow ((3 - 3) - (3/h))]$: „1Le-lecsukló pillákkal ültünk a professzor körül : felesége, feleségem (akkor menyasszonyom), öcsém, Szilágyi János György,

Dobrovits Aladár, Dömötör Tekla és még jónéhányan, és *Szerb Antalt irigyeltük*. 2Ő volt az egyetlen, aki nyugodtan szunyókálhatott. 3Először is szemüveges volt, és az olykor a lehunytt szem fölött is tudott éberén csillogni, másodszor pedig sem a hitvesi tapintat (mint Kerényinét), sem a közvetlen tanítványi tiszteletadás (mint bennünket) nem kötelezte arra, hogy csatát vívjon az elhatalmasodó álmodással szemben. 4Mi viszont mind birkóztunk az eleinte nem kellemetlen, de épp e birkózás folytán már-már az ájulásig növekvő hegymászás-szerzett fáradtsággal. 5De nem volt kegyelem. 6A professzor egy csöppet sem volt fáradt.” (Devecseri, 538)

Az előző szövegrészeket kiemelt szegmentumai logikai-szemantikai összetartozásuk révén kívánták a megokolást; az alábbiakban ezt a konstrukcionális helyzet implikálja. A tételmondatként előre vetett általánosítás ugyanis helyzetéből következően feltételezi a magyarázó folytatást (megokolást vagy kifejtést) :

$[(h \setminus 1) \leftarrow (2 \leftarrow (2 \leftarrow (3 \vee 3)))]$: „1...hogya a nyelvújítás kora még nem fejeződött be, arról épp a nyelvtisztító könyvek tanúskodnak.

2Legtöbbjük mintha Kazinczy korában íródott volna: egyhuzamban alig olvasható. 3Vagy vége-hosszatlan nyelvtani fejtegetést közölnek, vagy szótárszerűen sorolják föl a magyartalanságokat...” (Illyés 1975. 635)

$[(t_1/h_2) \setminus 1) \leftarrow (2 \setminus j) \rightarrow \leftarrow (3 \leftarrow 3)]$: „1Hogya úgy érzem, írnom kell a könyvről, azt dicséretnek veheti a szerző. 2Efféle különködő elmefuttatás, mely évszázados fejlődést ítél el egy korszerűen fogant s bizonyításra alig alkalmas ötlet vagy tétel kedvéért, voltaképp egyetlen szót sem érdemelne. 3Ez a könyv azonban veszedelmes, mert hatni tud.” (Babits 1978. 605)

b/ típus: Az utolsó tagmondat *ellentéttel* kapcsolódó folytatás előtagja (szembeállítás: $\rightarrow \leftarrow$; elvárástörlés: $\rightarrow$):

A viszony *szembeállító* jellege akkor egyértelmű, ha a szembeállított tagok egymáshoz közel, azonos konstrukcionális helyzetben állnak. Az alábbi újságcikkből ezt láthatjuk:

$[(1/j) - (1 \leftarrow 1)) - 1] \rightarrow \leftarrow [(2/j) \rightarrow 2]$: „1A tartási szerződés rendszerint gyökeresen ellentétes érdekek szülte kényszerseregység, amiben nincs sok köszönet, ráadásul erkölcstelen is, hiszen az egyik fél a másik halálára spekulál — *így vélekedik az ellenzők népes tábor*. 2A pártolók szerint *viszont* jogilag szabályozott, társadalmilag szükséges intézményről van szó, amely szociális gond enyhítését szolgálja, fenntartása tehát, legalábbis átmenetileg, indokolt.” (NSZ 81. X. 4.)

További példák:

$[(a_1/h_2) \setminus 1) - ((a_1/mg_2) \setminus 2)] \rightarrow \leftarrow [3 a - a 3]$: „1Hogya a magyar irodalmat azért szeressük, mert a mienk, a nacionalizmus pályáskorának volt jellegje. 2Hogya nagynak tartjuk, holott nem az, hóbörgő korának túlzása. 3Az *azonban*, hogy elért eredményeit ne lássuk, sőt letagadjuk, lehetőségeit kishitűen feladjuk: az életosztón csödj. 4A nagyvilág legyűrése egy izgatóbb folyóirattal, megkétszerezett olvasóközönsséggel: azt jelentené, hogy a világba belekaprázván írók és olvasók megtalálták meglevő lehetőségeinkhez a hitet.” (Németh 1973. 2. k. 481)

$\{[1 a_1/j_2 1] \rightarrow \leftarrow [(2/(t_1/h_2)) - (2/t)]\}$: „1Az, hogy a magyar írók — gondoljunk a szociográfus irodalomra — olyan problémákkal is küszködtek, melyek másutt nem esnek az irodalom körébe: kétségtelen. 2Az *azonban* nemcsak azt jelenti, hogy

irodalmunk úgy nemzeti, hogy kisszerűen praktikus, azt is, hogy tartalma s méltósága másutt már elapadt forrásokból táplálkozhat.” (Németh 1973. 2. k. 480)

[[$(3 - 3) \rightarrow 3) \rightarrow \leftarrow (4/h)$]: „1Érdekes könyv jelent meg a közelmúltban Lassuló idő címmel. 2Egy matematikai közgazdász, Bródy András tömörítette néhány nyomdai ívnyi terjedelemben több évtizedes kutatómunkájának, hazai és külföldi oktató tevékenységének, tanulmányútjainak sok tapasztalatát és eredményét. 3Matematikus se, közgazdász se vagyok — még kevésbé e kettő együtt —, tehát a műnek nemhogy kritikájára, de még méltatására sem érzem illetékesnek magam. 4Azon viszont készséggel elgondolkoztam a szerző nyomán, hogy nem értelmezzük-e túlságosan szűken például az értéktermelést?” (Cserhalmi I. NSZ 83. VI. 12.)

Az *elvárástörő* ellentét is akkor a legtisztább, ha az előtag közel kerül az utótaghoz:

[[$(t_1 - t_1 \backslash F) \leftrightarrow (F / (t_1 \leftarrow (t_1 - (t_1 / h_2))))$]]: „...még hasznom is lehet ebből a régi kacatjaimból turkálásból, talán írhatok is valamit róla, gondolom hirtelen, *de* éppoly hirtelen már azt is, hogy mégse, hiszen ez se megíratlan »téma«, hányan írtak már arról, mi minden gyűlt össze asztalfiókjukban.” (Zelk, 295)

[($3 \leftarrow 3$) $\leftrightarrow$ ($4 \ 4 \ 4$)]: „1Az öreg Toldi, bár ifjú költő alkotása, sokkal szubjektívebb hatású alak, mint a fiatal. 2S ha már a fiatalban megvolt bizonyos arisztokrata büszkeség és ingerlékenység: az öregnek épp ezek lesznek fővonásai. 3Arany mintha rátalált volna saját érzéseinek bizonyos arisztokratizmusára, s ennek a demokrata korral való ellentétességére: a Toldi estéjében épp egy ilyen ellentétességet tesz a történet fő rugójává. 4Csakhogy — és ez még mindig jellemző az ifjú Aranyra — az ellentétet tragikusnak érzi, az arisztokratikus érzésvilágot rossznak, elavultnak, s minden rokonszenvei ellen a kornak fogja pártját: ezért kell Toldinak nevetségessé válnia, s ezért lett az öreg Toldi, minden rokonszenveségével, nagyszerűségével is, a csökönő kultúra- és haladásellenességnek kinevetett szimbólumává.” (Babits 1977. 51)

A feltételes alárendelés közismerten olyan kapcsolásfajta, amely szereti megelőzni főmondatát. Ha követi azt, akkor folytatásának szolgál megfelelő előzményül, mint például az alábbi két újságcikk-részletben. A tagmondat-sorrenddel az első mondat épül be az *elvárástörő* ellentét (s a konstrukciótípus) előtagjául:

„1A fenti eset egy kurta szót sem érdemelne, *ha* egyedi eset volna. 2Ám nem az. 3Mind gyakoribbak az olyan hírverések, amelyek túlélnek a kínálatot, vagy eleve sem voltak összhangban vele.” (NSZ X. 22.)

Ábrázolva: [($1/(f) \leftrightarrow (2 \leftarrow (3/(j \vee j)))$)]

„1Nyilván semmi baj nem történik, *ha* a feleségem nem mossa fel odahaza a bejárat előtti teraszt, vagy *ha* nem jön a postás. 2De jött, mégpedig akkor, amikor a felmosott rész még nem száradt meg.” (DM 82. I. 10.)

Ábrázolva: [($1/(h \vee h) \leftrightarrow (2 - (2/h))$)]

A *kizáró* ellentét (jele $\neq$) viszonyított tagmondatok sorrendjén is a mondatba építő szerepet tanulmányozhatjuk. A tipikus *nem-hanem*-sorrend második tagjába az az információrészlet kerül, amelyhez a folytatás kapcsolódik — legtöbbször magyarázatként:

{[($1 \neq (1/a) \leftarrow (2 \ f \ 2) - (2 \ f \ 2)$)] $\rightarrow$ [$3 \rightarrow \leftarrow 3$]}: „1A baj Vásárhelyt *nem* a

műveletlenség volt, *hanem* hogy a meglévő műveltséggel nem lehetett mit kezdeni. 2A jólét, ha nem tudják nemes igényekkel ellensúlyozni, elrohasztja az embert, a műveltség, a szellemi kiválóság, ha a társadalom nem foglalkoztatja kellően, önmaga ellen fordul, különccsé válik. 3Vásárhelyen az első baj nem fenyegette az értelmiséget; a második annál inkább.” (Németh 1961. 372)

Az alábbi részletben két helyen is szerepel a kizáró ellentétes kapcsolás. Először tipikus tagmondat-sorrenddel: így okolja meg legtermészetesebben az elvárástörő ellentétet; másodsor az állító rész áll elől: az *ez* anaforikus névmás erről a helyről hozza tovább a témát:

$[(3) \leftarrow (3 \neq (3/(h_1 - (h_1 h_2 h_1))) - (4 \neq 4))]$: „1Ma reggel gondoltam egyet, s átmentem a túlsó járdára, hogy végre az arcukba nézhessek, hogy néhány szavukat elkapjam. 2De hiába. 3Nem szólnak ők egymáshoz, a szót sem, csak az emberközelt kívánják, s azt is úgy, hogy csapatban lehessenek, hogy ujjakkal, mintha kapaszkodnának valamibe, a korsó fülét megmarkolhassák. 4Mintha csak *ez* volna fontos számukra, a csapatba verődés, a korsó fülének markolása, s *nem* az ital keserű íze.” (Zelk, 119)

A tagmondat-sorrend mondatbeépítő szerepére leginkább akkor figyelünk fel, ha a tipikus *nem-hanem*-sorrend helyett a *hanem, nem* tagolásban kapjuk a kizáró ellentétet: erre több példát is bemutatunk:

$[(1 \neq 1) \leftarrow (2 \rightarrow 2 \text{ és } 1/j_2 2)]$: „1Csak a nyelv szellemében való áhitatos beolvadás segíthet bennünket munkánkban és nem a szótárak. 2A szótárak szavai egy vagy tíz esetre vonatkoznak, *de* a nyelv, mely oly tág és rugalmas, mint maga az élet, minden pillanatban ezer és ezer új helyzetet és lehetőségeket teremt.” (Kosztolányi, 147)

$[(1 \neq 1) \leftarrow (mg/2/((j_1/h_2) - j_1)) \rightarrow (3 - 4)]$: „1Az irodalmi nemzedék egyének csoportja, s nem homogén tömeg. 2Ha a közös történeti élmények valamely kapcsolati formálnak is a kortársak között: vannak más kapcsolatok, melyek az egyeseket olykor szorosabban fűzik előzőikhez, mint kortársaikhoz, s keresztszemet helyett az irodalmat hosszszemet irányában tagolják. 3Nekem sem lehetett hát célom e cikkekben az ifjabb generációt együtt és sommásan megítélni. 4Annál kevésbé elítélni.” (Babits 1978. 480)

$[(1 \neq 1) \leftarrow ((2/\acute{a}) \leftarrow ((3/t) \leftarrow (3 \neq 3)) \leftrightarrow (3 \rightarrow 3))]$: „1Egy kifejezés jogosságát mindig inkább a lélektani és nyelvszokás szabja meg, nem az értelem. 2A nyelv olyan rendszer, melyben sok örület van, sok törvényesített, emberies örület. 3Valójában esztelenség azt állítani, hogy semmim sincs, mert valamim nincs (és nem semmim), mégis az előbbi a helyes, mert így szoktuk mondani. 4A francia közeledik valamitől (és nem valamihez). 5Az angol a havat mély-nek látja (és *nem* magas-nak), mi pedig két emberről szólunk (és nem két emberekről). 6Következetlen, szeszélyes gyermekek módjára beszélünk és írunk, helyesen-helytelenül, s az vét a nyelv szelleme — minden nyelv szelleme — ellen, aki benne a föltétlen ésszerűségnek akar érvényt szerezni.” (Kosztolányi, 157)

c/ típus: Az utolsó tagmondat *következtető* folytatás előtagja:

$\{[1] \rightarrow [(2/t_1 h_2 t_1)) - 3]\}$: „1Anyanyelvül kaptam e nyelvet. 2Elvártam volna, hogy miként apámtól a vért, ezt is egészséges állapotban kapjam. 3Ne kelljen még ezzel is bibelődnöm.” (Illyés 1975. 2. k. 633)

d/ típus: Az utolsó tagmondat *kapcsolatos* folytatás előtagja:

$\{[F(\acute{e}_1 \leftrightarrow (\acute{e}_1/h_2)) F] - [F/(h - h)]\} : „Ignotus — ki több mint két évtizeden át volt a Nyugat főszerkesztője, de már egy évtizedénél több annak is, hogy nem tartózkodik köztünk — felolvasást tartott a Nyugat útjáról, s *ebben* keserű szemrehányást tett azoknak, kik távollétében kezükbe ragadták az árván maradt zászlót, s Fenyő Miksával, a Nyugat régi tulajdonosával társulva és egyetértésben magukra vállalták a folyóirat vezetését és irányítását...” (Babits 1977. 98)$

E Babits-idézetnek fő témánkon kívüli tanulságai is vannak. Egyik az, hogy nemcsak a logikailag markáns viszonyfajták érdekében tagolódik „aktuális” sorrenddel a konstrukció előtagja, hanem az ilyen szempontból közömbös kapcsolatos viszonyfajta miatt is — érdemes tehát a bevezetésben említett műfaji érvet alaposan átgondolni. A másik tanulság a mondatszerkezettel függ össze: az ún. tagmondat-közbeékelődés az aktuális tagolás megjelenési formájaként a tartalmi-logikai kapcsolás következménye, végső soron tehát a szövegkonstrukciós formáé. A „szövegmondat” (KÁROLY 1980–1981) a „szövegkonstrukció” függvényében áll, s hogy ez mennyire így van, arról legjobban az értelmezési hibák győznek meg bennünket.

Az alábbi Kolozsvári Grandpierre-idézet második mondatának kezdetét hajlamosak volnánk beépítettségétől függetlenül hangsúlyozni: 2Befelé repültem, mint a sirály..., holott ez a szegmentum egy magyarázó konstrukció szembeállító utótagjának kezdéseként csak így hangsúlyozható: 2Befelé repültem, mint a sirály...3Kifelé menet [vizont]...

A konstrukció típus tehát:

$$\{1 \leftarrow [2 \rightarrow \leftarrow 3]\} , \text{ részletezve: } \{h/1/t\} \leftarrow \{[2 \leftarrow (2 - 2 h 2/j)] \rightarrow \leftarrow [3 - ((3/h) - (4 - (4/j)))]\} :$$

„1Ahogy visszatekintettem a tengerre, megértettem, mi történt. 2Befelé repültem, mint a sirály, mert a szél a nyílt tenger felől hajtotta a hullámokat szemben velem, s ahogy egyre-másra elhaladtak mellettem, azt az érzést keltették, hogy valósággal repülök. 3Kifelé menet ugyanaz a szél a hullámokat ugyanolyan ütemben terelte a part felé, sokkal gyorsabban, mint ahogy én úsztam. 4Nem tudtam lépést tartani velük, ebből fakadt az a rémitő benyomás, hogy a tenger magába szív.” (Kolozsvári Grandpierre, 494)

Van-e általánosítható tanulsága az egyes részkövetkeztetéseknek? Kutatás-módszertani szempontból mindenképpen van. A szerkezetet (= a megszerkesztettséget) nemcsak a szövegmondat esetében ajánlatos a beszerkesztettség függvényében vizsgálni, hanem a rendszermondatot is a konstrukció típusok rendszerének vetületében, azaz egy meghatározott elvi konstrukció típus komponenseként. Ebben az esetben az elméletileg vizsgált rendszermondat nem szabad kontextusban van, nincs kiszolgáltatva a kutató szubjektív kompetenciájának, s így nem kell „tesztelni” az elképzelt változatok objektivitásának mértékét.

Irodalom

- BÁNRETI ZOLTÁN: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. NytudÉrt. 117. sz. 1983.
- BÉKÉSI IMRE: A sorrend szerepe a komponensek beszerkesztésében. In: Rácz-Szathmári 15–30.
- DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémia K., 1971.
- DEME LÁSZLÓ: A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In: Rácz-Szathmári 31–60.
- DEZSŐ LÁSZLÓ: Szórend és mondathangsúly. Ált. Nyelv. Tan. V., 79–121. 1967.
- DEZSŐ LÁSZLÓ-SZÉPE GYÖRGY: Adatok a topic-comment problémához. NyK, LIX, 365–388. 1967.
- HUSZÁR ÁGNES: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. NytudÉrt. 101. sz. 1979.
- KABÁN ANNAMÁRIA: Bekezdéstípusok szövegszerkezeti sajátosságai Apáczai, Melius és Pápai Páriz műveiben, In: Szabó Zoltán 266–281.
- KÁROLY SÁNDOR: Mondat és megnyilatkozás (Sentence and utterance). NéprNytud. XXIV–XXV, 49–64. 1980–1981.
- É. KISS KATALIN: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 116. sz. 1983.
- KLAUDY KINGA: Fordítás és aktuális tagolás. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1980.
- RÁCZ ENDRE-SZATHMÁRI. ISTVÁN [szerk] : Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó V., 1983.
- SZABÓ ZOLTÁN [szerk]: Irodalomtudományi és stilsztikai tanulmányok. Kriterion K., Bukarest, 1984.

Az idézett művek jegyzéke

- Babits 1977 = Babits Mihály: Arcképek és tanulmányok. Szépirodalmi K., Budapest
- Babits 1978 = Babits Mihály: Esszék, tanulmányok I–II. Szépirodalmi K., Budapest
- Bálint = Bálint György: A toronyór visszapillant I–II. Magvető K., Budapest, 1966.
- Devecseri = Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek. Szépirodalmi K., Budapest, 1975.
- Füst = Füst Milán: A feleségem története. Magvető K., Budapest, 1968.
- Illyés 1975 = Illyés Gyula: Iránytűvel I–II. Szépirodalmi K., Budapest
- Illyés 1976 = Illyés Gyula: Itt élned kell I–II. Szépirodalmi K., Budapest
- Kolozsvári Grandpierre = Kolozsvári Grandpierre Emil: Az utolsó hullám. Magvető K., Budapest, 1973.
- Kosztolányi = Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek. Szépirodalmi K., Budapest, 1971.
- Németh 1961 = Németh László: Sajnoki esték. Magvető K., 1961.
- Németh 1973 = Németh László: Európai utas. Magvető és Szépirodalmi K., Budapest
- Németh 1980 = Németh László: Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi K., Budapest
- Somlyó = Szerelöszönyeg. Szépirodalmi K., Budapest, 1980.
- Veres = Veres Péter: Válogatott művei. Szépirodalmi K., Budapest, 1979.
- Zelk = Zelk Zoltán: Féktávolságon belül. Szépirodalmi K., Budapest, 1973.

Heti- és napilapok rövidítései:

- ÉI = Élet és Irodalom
 NSZ = Népszabadság
 DM = Délmagyarország

DIE AKTUELLE GLIEDERUNG UND DIE KOORDINATIVE VERBINDUNG

von

IMRE BÉKÉSI

Der Verfasser untersucht die zwei Hauptmerkmale der Einbettung der Sätze: ihre aktuelle Gliederung und ihre koordinativen Verbindungen. Er kommt zur Schlußfolgerung, dass diese Hauptmerkmale miteinander im Zusammenhang stehen. Die neue Information kommt an das Ende des Satzes, um dort als entsprechendes Antezedens zu der adversativen, kausalen, konsekutiven usw. Verbindung des folgenden Satzes zu dienen, d. h., um ihren eigenen Satz dadurch in die über den Satz stehende Texteinheit, in den von den koordinativen Verbindungen gebildeten Konstruktionstyp einzubauen (vgl. BÉKÉSI, I.: Bestands- und Gebrauchsebene des Konstruktionstypus. In: Heydrich, W. — Petőfi, S. J.: [Hg.]: Aspekte der Konnexität und Kohärenz von Texten. Hamburg. Buske, 1986./).

Erklärung der gebrauchten Zeichen:

Die einzelnen koordinativen Verbindungsformen:

- ← : nämlich
- : also
- ↔ : jedoch
- ← : aber
- ≠ : nicht ... sondern
- z.B. a₁ : Subjektsatz in der ersten Stufe der Subordination
- ∖ / : Subordination
- ┌ a ┐ : eingebetteter Satz
- 1,2,3 usw. : Nummer der einzelnen Sätze des Textes

A SZERKESZTETTSÉGI MUTATÓ KÖRNYEZETSTRUKTÚRÁJA A LINEÁRIS KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK TÜKRÉBEN

B. FEJES KATALIN

A szerkesztettségi mutató a szöveg legegyszerűbb mondszerkezeti jellemzője. Deme László nyomán¹ úgy számítjuk ki, hogy a vizsgált szöveg összes mondategységének (egyszerű mondatainak és tagmondatainak) mennyiségét elosztjuk a szöveg összes mondategységének (egyszerű és összetett mondatának) mennyiségével. Ez tehát egy átlagérték. Tízéves tanulók elbeszélő fogalmazásaiban például 1,7 körül van; pontosabb jellemzésül megadom egyik vizsgálati korpuszom adatait a szerkesztettségi mutatóra: átlag: 1,73; medián (a minta közepe): 1,66.

A szerkesztettségi mutató környezetstruktúráját azok a kapcsolatok alkotják, amelyek a szöveg többi mondszerkezeti sajátosságához fűzik. A szöveg mondszerkezeti mutatóinak lineáris struktúráját, vagyis a mutatók között levő kapcsolat-erősséget a *lineáris korrelációs együtthatókkal* lehet mérni.

A szerkesztettségi mutató, valamint a többi mondszerkezeti sajátosság összefüggésének erősségét a lineáris korrelációs együttható abszolút értéke, irányát pedig az együttható előjele mutatja. A vizsgált elemszám esetében (310 szöveg) a korrelációs együttható 0,0–0,3 között gyenge, 0,31–0,6 között közepes erősségű, 0,61–1,0 között erős kapcsolatot jelez. A pozitív együttható megegyező, a negatív együttható pedig ellentétes mozgásra utal.

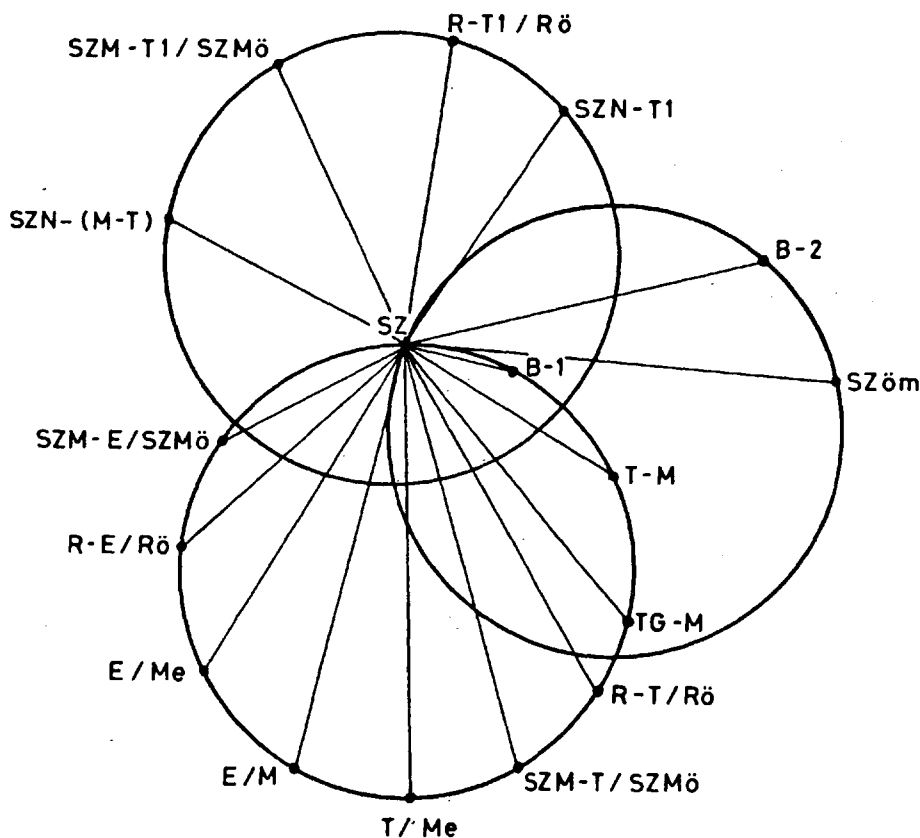
Vizsgálati anyagom² statisztikai számításait a JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratóriumának munkatársai (VAS ZOLTÁN tudományos munkatárs és TÓTH ÉVA programtervező matematikus) számítógéppel végezték el a tőlem megadott szempontok szerint, s az összefüggéseket korrelációs mátrixon rögzítették.

Vizsgálatom az olyan erős összefüggések feltárására irányul, amelyek nem mechanikusak, s közvetlen megfigyeléssel nem fedhetők fel. Ennek a munkának egyik részletét adom itt közre³.

1. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 137-8.
2. E kutatásban a 3., 4. és 5. osztályos tanulók írásbeli nyelvhasználatában fellelhető szintaktikai összefüggések feltárására vállalkoztam. Az anyaggyűjtést az ország földrajzi középpontjában fekvő kalocsai járás 13 iskolájában végeztem 1980 és 1981 májusában, valamint 1980 és 1981 októberében, összesen hétszer 13 osztályban. Itt ennek egyik korpusza szerepel: Tízéves tanulók 310 db Balesetet láttam című elbeszélő fogalmazása.
3. Itt csak a szerkesztettségi mutató struktúráját mutatom be; a többi sajátosságát (szintméltségét, telítettségét stb.) később adom közre, illetőleg egy tanulmányom már megjelenés alatt áll: Életkor — szöveg — szintaxis (Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk.: Szende Aladár, Tankönyvkiadó, 1986.)

A szerkesztettségi mutató környezetstruktúrája

A korrelációs mátrixról kigyűjtöttem a szerkesztettségi mutató erős kapcsolatait, azaz a szerkesztettségi mutató struktúráját. Ez önmagán belül három részre, a kapcsolatok három alegységére tagolódik (a továbbiakban 1., 2., 3. kapcsolódási csoport):

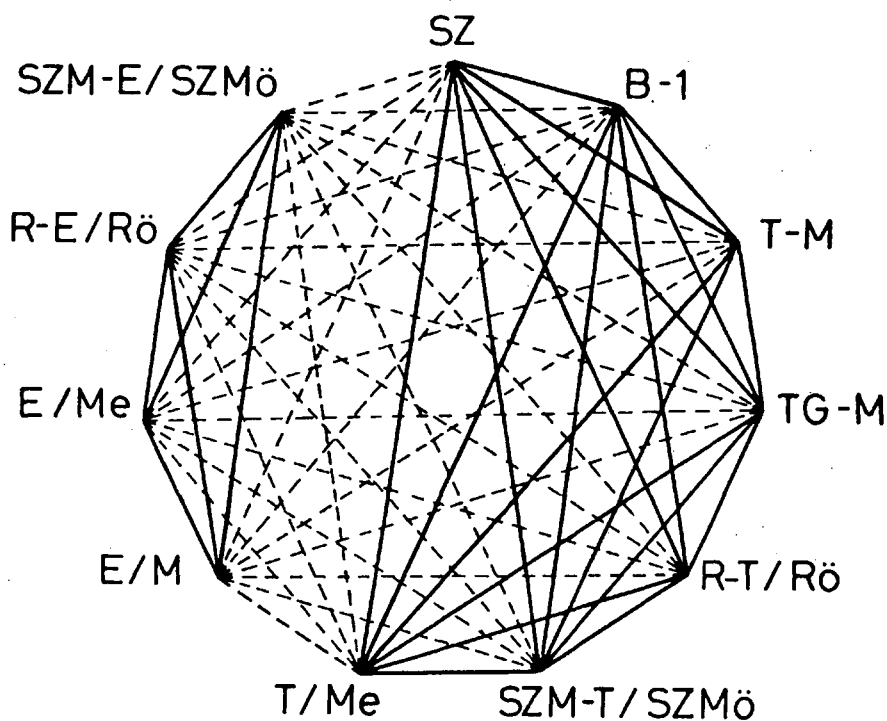
1. ábra

E csoportok minden egyes tagja mindegyik taggal erős összefüggésben van. (Csupán néhány esetben marad egy-két századdal 0,6 alatt az együttható értéke.)

Az alábbiakban e három részstruktúra elemei között fennálló kölcsönös összefüggéseket mutatom be.

1. Az első csoportba tartozó mutatók és kapcsolataik

1.1. A csoportban szereplő szövegszerkezeti sajátosságok:

2. ábra

(——: pozitív irányú kapcsolat jele; — — — —: ellentétes irányú kapcsolat jele.)

SZ = szerkesztettségi mutató (azaz a szövegek mondategészeire jutó mondategységek átlagos aránya);

T-M = a mondategészek telítettségi mutatója (a szövegek mondategészeire jutó tartalmas szavak átlagos aránya);

B-1 = bonyolultsági mutató (a szövegek mondategységei között lévő összes kapcsolások és az ezeket magukba foglaló mondategészek átlagos aránya);

TG-M = a mondategészek mondatrészi tagoltsága (azaz a szövegek mondategészeire jutó mondatrészek átlagos aránya);

T/Me = a beszerkesztett, főmondati szintű mondategységek részesedési mutatója (azaz a beszerkesztett, főmondati szintű mondategységek aránya a szövegek összes mondategységéhez viszonyítva);

$R-T/R\ddot{o}$ = a főmondati szintű, beszerkesztett mondategységek mondatrészeinek részesedési mutatója (azaz e mondategységek mondatrészeinek részesedése a szövegek összes mondatrészéhez viszonyítva);

$SZM-T/SZM\ddot{o}$ = a főmondati szintű, beszerkesztett mondategységek tartalmaszó-részesedési mutatója (azaz e mondategységek tartalmasszó-részesedése a szövegek összes tartalmasszó-mennyiségéhez viszonyítva);

E/M = az egyszerű mondatoknak mint mondategységeknek részesedési mutatója (azaz az egyszerű mondatok részesedése a szövegek összes mondategységéhez viszonyítva);

E/Me = az egyszerű mondatoknak mint mondategységnyi mondategységeknek a részesedési mutatója (azaz a mondategységnyi mondategységek részesedése a szövegek összes mondategységéhez viszonyítva);

$R-E/R\ddot{o}$ = az egyszerű mondatok mondatrészi részesedése (azaz a szövegek egyszerű mondataira jutó mondatrészek részesedése a szövegek összes mondatrészéhez viszonyítva);

$SZM-E/SZM\ddot{o}$ = az egyszerű mondatok tartalmasszó-részesedése (azaz a szövegek egyszerű mondataira jutó tartalmas szavak részesedése a szövegek összes tartalmas szavához viszonyítva);

1.2. A kölcsönös összefüggések bemutatása és értelmezése

A szövegek szerkesztettségi mutatója és mondategységeik telítettsége között a kapcsolat igen erős (0,79). A kapcsolat pozitív, ami azt jelenti: ha a szerkesztettségi mutató értéke nő, akkor nő a mondategységek telítettsége is. Az összefüggés természetes: a mondategységek tagmondatosodásával párhuzamosan nő az adott mondategység terjedelme, telítettsége is. De mi történik a mondategységekben? Hatással van-e a mondategységek tagolódása a mondategységek belső szerkezeti építkezésére? Erős kapcsolatot ugyan nem találunk, de a tendencia jellegére érdemes figyelni: a kettő közötti kapcsolat ellentétes irányú (-0,28). A szerkesztettségi mutató értékének növekedésével a mondategységek telíttségének csökkenését figyelhetjük meg. Ezt jelzi a két mutató közötti ellentétes mozgás. Tehát a mondategységek tagolódása a tagmondatok telíttségének bizonyos csökkenését vonja maga után: a tagmondatban kevesebb redundáns elem szükséges, mint az új, önálló mondatban.

A szövegek szerkesztettségi mutatója és a bonyolultsági mutató között a kapcsolat abszolútnak mondható, amit a korrelációs együttható értéke is jól tükröz (0,99). Összefüggésük világos: minél több a szöveg mondategységeiben az alá- és/vagy a mellérendelő kapcsolás, annál nagyobb a bonyolultsági mutató értéke; a kapcsolások mennyisége viszont attól függ, hogy mennyire tagoltak a szöveg mondategységei.

Igen erős, pozitív irányú kapcsolat van a szerkesztettségi mutató és a mondategységek mondatrészi tagoltsága között (0,87). A kapcsolat alapja a mondategység telíttségével valóhoz hasonló: ha a szerkesztettségi mutató értéke nő, azaz több a tagmondat az egyes mondategységekben, akkor több lesz a bennük foglalt mondatrész is. Ha viszont az összefüggést a mondategységek mondatrészi tagoltságával vetjük egybe, hasonlóan ellentétes irányú mozgást figyelhetünk

meg, mint a mondat egységek telítettség mutatójának vizsgálatakor. Ez is megerősíti azt a feltevést, hogy az egyes szintaktikai szinteken az információ szétagolódása nem független egymástól már a tízévesek elbeszélő műfajú fogalmazásaiban sem. Ha pedig a szerkesztettség jelenlétét is figyelembe vesszük, azaz a zsúfoltság mutatót nézzük, akkor még néhány tizednyit erősödik is ez az ellentétes tendencia. Vagyis a vizsgált szövegekben a mondat egység szintjén végbemenő erősebb tagmondati tagolódás hatással van az alsóbb szintaktikai szintekre: kevesebb lesz a mondat egységre átlagosan jutó tartalmas szó, mondatrész, szerkesztettség.

A főmondati szintű beszerkesztett helyzetű mondat egységek részesedése a vizsgált szövegekben a szerkesztettség mutatóval pozitív irányú, majdnem erős kapcsolatot jelez (0,59). Kapcsolatuk érthető: ha egy adott szövegben nő a főmondati szintű beszerkesztett mondat egységek száma az összes mondat egységhez viszonyítva, akkor nő a szöveg tagmondati tagoltsága is. Ezzel együtt nő ezeknek a mondat egységeknek a tartalmasszó- és mondatrész-részesedése is. Így érthető, hogy ezek is erős pozitív kapcsolatban állnak a szerkesztettség mutatóval (0,61).

A kapcsolat körön belül ellentétes irányú összefüggések is vannak. Azok a szövegszerkezeti jellemzők, amelyek a szerkesztettség mutatóval ellentétes irányú kapcsolatban állnak, valamilyen módon az egyszerű mondatokkal függnek össze. Ezeket mutatom be a következőkben.

A szerkesztettség mutató és az egyszerű mondatok részesedési mutatója között nagyon erős az ellentétes irányú kapcsolat, a korrelációs együttható értéke $-0,85$. E kapcsolat azt tükrözi, hogy ha nő az egyszerű mondatok részesedése a szöveg mondat egységeihez viszonyítva, csökken a szerkesztettség mutató, azaz kisebb lesz a szöveg tagmondati tagoltsága. Ha a két mutató közötti erős lineáris kapcsolatot értelmezzük, felvetődik a kérdés: lehetne-e másképpen. Elvileg igen. Hiszen bizonyos számú egyszerűmondat-növekedést ellensúlyozhatna néhány erősebben tagolt mondat egység, és akkor nem változna a szerkesztettség mutató értéke. Ha azonban az egyszerű mondatok részesedését a szöveg összes mondat egységéhez viszonyítva nézzük, akkor erről már elvileg sem lehet szó. Ebben az esetben ugyanis mindig fennáll a lineáris kapcsolat: ha az egyszerű mondatoknak mint mondat egységeknek a részesedése nő egy szövegben, csökken a szerkesztettség mutató értéke ($-0,87$).

A szerkesztettség mutató és az egyszerű mondatok aránya közötti ellentétes irányú, igen erős kapcsolatot mélyíti el az alábbi kettő is: az egyszerű mondatokra jutó mondatrész-mennyiség növekedése a szerkesztettség mutató csökkenését jelenti ($-0,86$), illetőleg az egyszerű mondatok tartalmasszó-részesedési mutatójával ellentétesen változik a szerkesztettség mutató értéke ($-0,85$). Nyilvánvaló azonban, hogy ezeket a kapcsolatokat közvetetten kell érteni, vagyis ezek az erős összefüggések azért vannak meg a vizsgált tanulói szövegekben, mert az egyszerű mondatokra jutó mondatrészmennyiség-növekedés és tartalmasszó-növekedés mögött az egyszerű mondatok mennyiségi növekedése van. Az egyszerű mondatok mennyiségi növekedése pedig — amint láttuk — ellentétes tendenciát mutat a szerkesztettség mutatóval.

Elemzésemben eddig csak arra figyeltem, hogy a szerkesztettségi mutatók hogyan függ össze a kapcsolatkör mutatóinak szövegenkénti változásaival. A kapcsolatkörnek azonban éppen az a lényege, hogy a benne szereplő szövegszerkezeti jellemzők egymással is kapcsolatokat tartanak. Ezek a kapcsolatok azonban az eddigi elemzések alapján kikövetkeztethetők: vagyis amely jellemzők a szerkesztettségi mutatóval pozitív kapcsolatban voltak, azok egymással is pozitív irányú összefüggést mutatnak, s ellentétes kapcsolatot jeleznek azokkal, amelyekkel a szerkesztettségi mutató is ellentétben állt.

a/ Pozitív kapcsolatot mutatott a szerkesztettségi mutatóval:

- a mondategészek telítettségi mutatója (T–M)
- a bonyolultsági mutató (B–1)
- a mondategészek mondatrészi tagoltságának mutatója (TG–M)
- a főmondati szintű beszerkesztett helyzetű mondategységek részesedési mutatója (T/me), e mondategységek mondatrészeinek (R–T/Rö) és tartalmas szavainak részesedési mutatója (SZM–T/SZMö)

b/ A negatív kapcsolatok csoportját az egyszerű mondatokra vonatkozó sajátosságok mutatói alkotják:

- az egyszerű mondatoknak a mondategész-mennyiséghez viszonyított részesedése (E/M)
- az egyszerű mondatoknak mint mondategységeknek a szöveg összes mondategységéhez viszonyított részesedése (E/Me)
- az egyszerű mondatokra jutó mondatrészek és tartalmas szavak részesedési mutatója (R–E/Rö, SZM–E/SZMö)

Ha e két csoport sajátosságainak egymás közötti kapcsolataiból a legfontosabbakat kiemeljük, a vizsgált szövegekre több megállapítást tehetünk:

A több-tagú mondategészek mindig nagyobb terjedelműek, mint az egyszerű mondatok, azaz az egyszerű mondatokban nincs akkora terjedelmi kiegyenlítődés, hogy ez az összefüggésekben lényegesen tükröződne. Ezt jelezte már a szerkesztettségi mutatónak és a mondategészek telítettségének pozitív kapcsolata is, s ezt erősíti meg a mondategészek telítettségi mutatója (T–M), valamint az egyszerű mondatoknak a szövegbeli mondategész-mennyiséghez viszonyított részesedése is (E/M). A közöttük lévő kapcsolat ellentétes irányú (–0,67), vagyis ha a szövegek mondategészeinek telítettségi mutatója nagyobb, akkor kisebb az egyszerű mondatok részesedése a szövegek mondategész-számához viszonyítva. A mondategészek telítettségi mutatójának további ellentétes irányú kapcsolatai azt a feltevést erősítik meg, hogy nincs lényeges tagolódási kiegyenlítődés az egyszerű mondatokban, miként a mondategységekben sincs, azaz az alsóbb szintű szintaktikai alakulatok sem tagolódnak erősebben, mint a 2–3, esetleg több tagmondatból álló mondategészek tagmondatai.

Ha lényeges kiegyenlítődésről nem is, de bizonyos mértékű kiegyenlítődési tendenciáról vannak jelzések. Ilyen volt a szerkesztettségi mutató és a mondategységek telítettsége közötti ellentétes mozgás, s ilyen az a jelzés is, amelyet az egyszerű

mondatokra jutó szerkezettagok részesedési mutatójából kiolvashatunk, ha a mondategészek telítettségi mutatójával összevetjük ($-0,39$). Kapcsolatuk ugyan ellentétes irányú marad, de a gyengülő együttállás azt is jelenti, hogy nem következik be minden szövegben; azaz annak ellenére, hogy nő a mondategészek telítettsége, nem jár együtt az egyszerű mondatokra eső szerkezettagok erős csökkenésével, azaz viszonylagosan az egyszerű mondatokban több a szintagma, illetőleg szintagmatag.

Ezek a viszonylag gyenge összefüggések természetesen nem kezdik ki az alapvető megállapítások érvényét: az eddig elemzett összefüggések alapján megfogalmazhatjuk, hogy a vizsgált tanulói szövegekben a mondategységek belsejében viszonylagosan kicsi a szerkezeti mozgás a mondategész szerkezeti változásaihoz képest. A mondategységek belső telítettsége viszonylagos állandó értéket mutat, azaz a mondategész tagolódásával nem lesz lényegesen kisebb a mondategységek tagoltsága és telítettsége. Fordítva is megfogalmazható ez: nem tagolódnak olyan mértékben a mondategészek, hogy ez a tagolódás a mondategységek belső szerkezeti mutatóit lényegesen megváltoztatná.

Hogyan erősítik meg a bonyolultsági mutatóval kapcsolatos összefüggések az eddigieket? Ha a bonyolultsági mutatót ($B-1$) és a mondategészek mondatrészi tagoltságát nézzük ($TG-M$), azt látjuk, hogy ha a bonyolultsági mutató értéke nő, akkor nő a mondategészek mondatrészi tagoltsága is ($0,87$). Igen erős, ellentétes irányú kapcsolatot találunk ($-0,83$) a bonyolultsági mutató és az egyszerű mondatok mondategész-részesedési mutatója között: ha az egyszerű mondatok mondategész-részesedése nő, akkor csökken a bonyolultsági mutató értéke. A bonyolultsági mutató a további, egyszerű mondatokra vonatkozó jellemzőkkel is erős ellentétes összefüggést mutat. Vagyis semmi sem jelez olyan tagolódási kiegyenlítődést, amely azt mutatná, hogy ha nő az egyszerű mondatok mennyisége, ez a többi mondategész erősebb tagolódásához vezetne, vagy pedig az egyszerű mondatokon belül a szintagmák szintjén találnánk lényegesen erősebb tagolódást. Ezek az összefüggések is tehát az eddig elmondottakat igazolják.

Sok szempontból úgy tűnik, hogy fontos szerepet játszik a vizsgált szövegekben az egyszerű mondatok részesedése. A következőkben e mutatóból kiindulva nézzük a kapcsolat kör jellemzőinek összefüggéseit.

Az eddigiekben láttuk, hogy ez a mutató igen erős ellentétes irányú kapcsolatban áll a szerkesztettségi mutatóval, a mondategészek telítettségi mutatójával és a bonyolultsági mutatóval. Ugyancsak erős ellentétes irányú a kapcsolata a mondategészek mondatrészi tagoltságának mutatójával: ha nő a szöveg egyszerű mondatinak száma, csökken a mondategészek mondatrészi tagoltsága. Végül a főmondati szintű beszerkesztett helyzetű mondategységek részesedési mutatójával is ellentétes az egyszerű mondatok részesedéséé; s ezzel összefüggésben nyilvánvalóan ellentétben áll a beszerkesztett, főmondati szintű mondategységek mondatrészi és tartalmasszó-részesedési mutatójával is. Tehát az egyszerű mondatok felől indulva is a már ismert összefüggésekhez jutunk.

Az alábbi táblázat a kapcsolatkör valamennyi összefüggését tartalmazza.

SZ	-T-M	= 0,79	E/Me	-SZM-E/SZMö	= 0,97
	-B-1	= 0,99		-R-E/Rö	= 0,98
	-TG-M	= 0,87	T-M	-B-1	= 0,78
	-T/Me	= 0,59		-TG-M	= 0,92
	-SZM-T/SZMö	= 0,61		-T/Me	= 0,50
	-R-T/Rö	= 0,61		-SZM-T/SZMö	= 0,52
	-E/M	= -0,85		-R-T/Rö	= 0,52
	-E/Me	= -0,87		-E/M	= -0,67
	-SZM-E/SZMö	= -0,85		-E/Me	= -0,69
	-R-E/Rö	= -0,86		-SZM-E/SZMö	= -0,66
B-1	-TG-M	= 0,87		-R-E/Rö	= -0,67
	-T/Me	= 0,55	TG-M	-T/Me	= 0,52
	-SZM-T/SZMö	= 0,57		-SZM-T/SZMö	= 0,55
	-R-T/Rö	= 0,57		-R-T/Rö	= 0,54
	-E/M	= -0,83		-E/M	= -0,74
	-E/Me	= -0,85		-E/Me	= -0,76
	-SZM-E/SZMö	= -0,83		-SZM-E/SZMö	= -0,75
	-R-E/Rö	= -0,84		-R-E/Rö	= -0,75
	-SZM-T/SZMö	= 0,94	SZM-T/SZMö	-R-T/Rö	= 0,97
	-R-T/Rö	= 0,96		-E/M	= -0,75
T/Me	-E/M	= -0,73		-E/Me	= -0,76
	-E/Me	= -0,76		-SZM-E/SZMö	= -0,78
	-SZM-E/SZMö	= -0,72		-R-E/Rö	= -0,77
	-R-E/Rö	= -0,73	E/M	-E/Me	= 0,97
	-R-T/Rö	= -0,75		-SZM-E/SZMö	= 0,95
	-E/Me	= -0,76		-R-E/Rö	= 0,96
	-SZM-E/SZMö	= -0,76	SZM-E/SZMö	-R-E/Rö	= 0,99
	-R-E/Rö	= -0,77			
R-T/Rö	-E/M	= -0,75			
	-E/Me	= -0,76			
	-SZM-E/SZMö	= -0,76			
	-R-E/Rö	= -0,77			

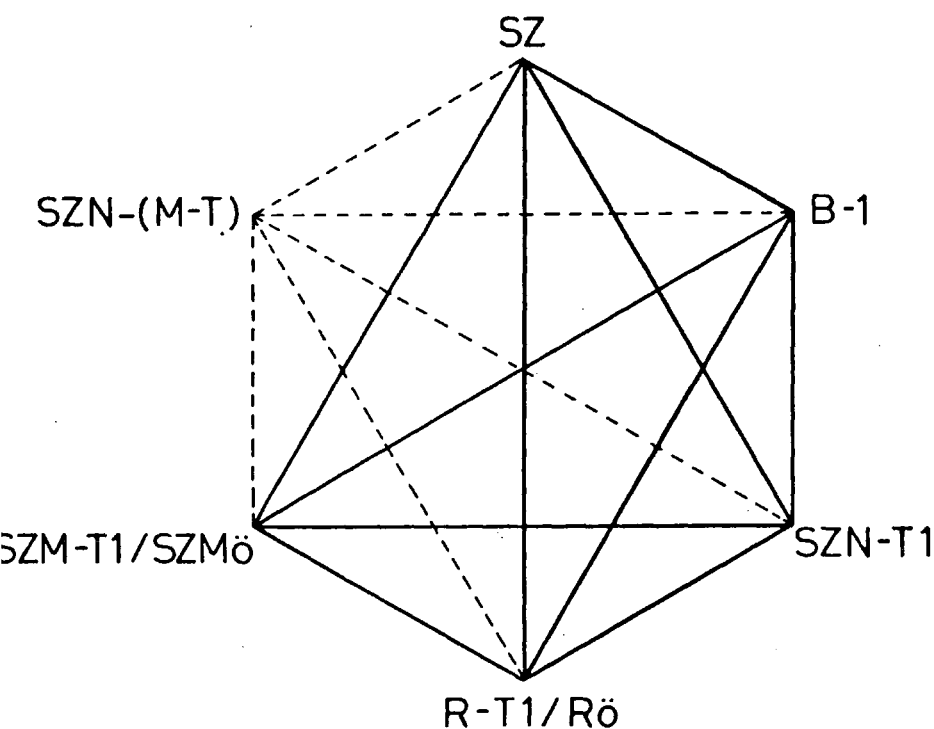
2. A második csoportba tartozó mutatók és kapcsolataik

A szerkesztettségi mutatóból kiindulva további kapcsolatkört tárhatunk fel. Ennek a részstruktúrának is eleme a bonyolultsági mutató (B-1), melynek kapcsolódása rendkívül erős (0,99).

2.1. A csoportba tartozó további szövegszerkezeti sajátosságok (3.ábra)

$SZN-(M-T)$ = a főmondati szintű mondategységek szintnépessége (vagyis ebben a mutatóban benne vannak az önálló mondategységet alkotó mondategységek és az összetett mondatok főmondati szintű mondategységei is);

$SZN-TI$ = az alárendelés első szintjén található mondategységek szintnépesség-mutatója;

3. ábra

$SZM-T1/SZM\ddot{o}$ = a T1 szintű mondategységek tartalmasszó-mennyiségének részesedése a szöveg teljes tartalmasszó-számához viszonyítva;

$R-T1/R\ddot{o}$ = a T1 szintű mondategységek mondatrészeinek részesedése a szöveg teljes mondatrész-mennyiségéhez viszonyítva.

2.2 A kölcsönös összefüggések bemutatása és értelmezése

Ebben a kapcsolatkörben a szerkesztettségi mutató (SZ) és a szorosan hozzá kapcsolódó bonyolultsági mutató (B-1) összefüggését vizsgáljuk a szintnépességi mutatókkal.

Az előző kapcsolatkör összefüggéseinek feltárásában láttuk az egyszerű mondatok részesedésének szerepét; s az is nyilvánvalóvá vált, hogy érdemes volt a vizsgálat során külön sajátoságként kezelni a vizsgált szövegekben az egyszerű mondatok arányát. Ezek után már nem okozhat meglepetést a szerkesztettségi mutató és a főmondati szintű mondategységek szintnépességének

ellentétes irányú kapcsolata. Várható volt, hogy a főmondati szintű mondategységek között nagy számban szereplő egyszerű mondatok itt is meghatározzák a kapcsolat irányát, a kapcsolat erősségébe azonban beleszólnak a szerkesztett mondategységek is (-0,59). A szintnépességmutató a bonyolultsági mutatóval is ellentétes irányú összefüggést jelez (-0,62).

A szerkesztettségi mutató és a bonyolultsági mutató nyilvánvalóan pozitív kapcsolatban áll a mellékmondatok szintnépességi, mondatrész-részesedési és tartalmasszó-részesedési mutatóival. A kapcsolatok erőssége azonban jelzi, hogy a vizsgált szövegekben megközelítően azonos mértékben határozza meg a szerkesztettségi mutató alakulását a főmondati szintű mondategységek szintnépessége (-0,59), mint a mellékmondatok szintnépessége (0,56).

Nem kíván magyarázatot (a többi leolvasható összefüggéssel együtt) a két szintnépességmutató igen erős, ellentétes irányú kapcsolata (-0,97).

SZ	-SZN-(M-T)	= -0,59
	-SZN-T1	= 0,56
	-B-1	= 0,99
	-SZM-T1/SZMö	= 0,56
	-R-T1/Rö	= 0,56
SZN-T1	-B-1	= 0,58
	-SZM-T1/SZMö	= 0,94
	-R-T1/Rö	= 0,96
SZM-T1/SZMö	-R-T1/Rö	= 0,97
SZN-(M-T)	-SZN-T1	= -0,97
	-B-1	= -0,62
	-SZM-T1/SZMö	= -0,91
	-R-T1/Rö	= -0,93
B-1	-SZM-T1/SZMö	= 0,57
	-R-T1/Rö	= 0,58

3. A harmadik csoportba tartozó mutatók és kapcsolataik

3.1. A csoport szövegszerkezeti sajátosságai (4. ábra)

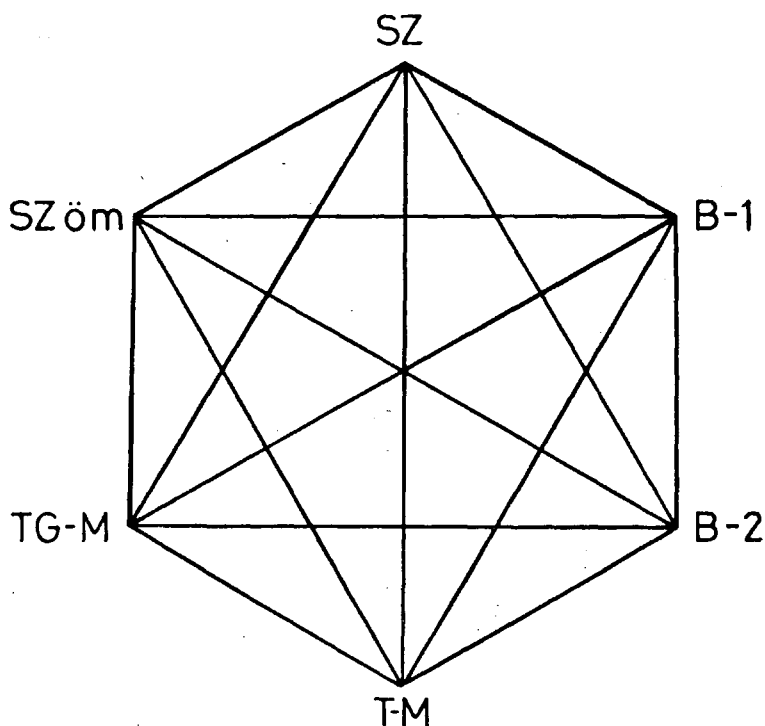
A csoport hat mutatója közül kettővel még nem találkoztunk:

SZöm. = az összetett mondatok szerkesztettségi mutatója (azaz itt a szövegeknek csak az összetett mondataiban található mondategységeket veszem figyelembe, s az őket magukba foglaló mondategységek számát; e kettő hányadosa adja az összetett mondatok átlagos szerkesztettségét);

B-2 = az összetett mondatok bonyolultsági mutatója (azaz itt is csak az összetett mondatokban lévő kapcsolásokat veszem figyelembe).

3.2 A kölcsönös összefüggések bemutatása és értelmezése

Az összetett mondatok szerkesztettségi és bonyolultsági mutatója pozitív, erős kapcsolatban áll a szövegek szerkesztettségi mutatójával (0,72 és 0,71). Ez az összefüggés beszédesebb, mint első látásra gondolnánk. Ez ugyanis

4. ábra

nem részesedési mutató, mint szükségszerűen az volt az egyszerű mondatok vizsgálatakor: azaz ha nőtt az egyszerű mondatok részesedése a szöveg mondategész-számához viszonyítva, akkor csökkent a szerkesztettségi mutató, és viszont. Az összetett mondatok szerkesztettségi mutatójának értéke azonban nem az összetett mondatok mennyiségétől függ elsősorban, hanem a bennük foglalt mondategység-számtól. Az összetett mondatok szerkesztettségi mutatójának az általános szerkesztettségi és bonyolultsági mutatóval való szorosösszefüggése azt tükrözi, hogy a vizsgált tanulói szövegekben a szerkesztettségi mutató értékének növekedése döntően az erősebb tagmondatosodás következménye. Ez megerősíti a feltáró vizsgálatban összegzett tapasztalataimat is (v.ö. B. Fejes, 1981. 101)⁴. Azt

4. B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.

azonban már láttuk, hogy az összetett mondatok belső tagolódása nincs olyan mértékű, hogy függetlenül a szerkesztettségi mutatót az egyszerű mondatok részesedésének változásától.

Érdemes felfigyelni az összetett mondatok szerkesztettségi mutatója, valamint a mondategységek telítettségének és mondatrészi tagoltságának mutatója közötti összefüggésekre is. Az első kapcsolat korrelációs együtthatójának értéke 0,57, a másodiké 0,63. Érvényes marad a szövegek szerkesztettségi mutatójával szemben tapasztalt összefüggés, de a kapcsolat erőssége gyengült: 0,79-ről 0,57-ra; 0,87-ről 0,63-ra. Ez a tény kétségtelenül bizonyos szintaktikai kiegyenlítődésre utal. Alapvetően azonban nem módosítja azt az általánosan megfogalmazott tételt, hogy a vizsgált összefüggések alapján a tanulói szövegekben az összetett mondatok tagmondati tagolódása nem szól bele lényegesen a mondategységek belső szerkezetébe, annak viszonylagos állandósága megmarad (v.ö.B. Fejes, 1981. 102).

A 3. csoport kapcsolatpárjaiban csak az új összefüggéseket közlöm.

Sz	-B-2	= 0,71	T-M	-B-2	= 0,56
	-SZöm.	= 0,72		-SZöm.	= 0,57
TG-M	-B-2	= 0,63	B-1	-B-2	= 0,75
	-SZöm.	= 0,63		-SZöm.	= 0,73
B-2	-SZöm.	= 0,97			

*

Dolgozatomban egyetlen szövegszerkezeti jellemzőnek, a szerkesztettségi mutatónak a kapcsolatait jártam körül, s a jellegzetesebb, tehát erős kapcsolatokról szóltam csak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gyengébb kapcsolatok elhanyagolhatók, hiszen a más korosztály, más műfaj szövegszerkezeti sajátosságaival való egybevetéskor éppen az adott kapcsolaterősség-különbségek fogják megmutatni a szintaxis életkori, műfaji stb. kötődéseit. Ez a fejlődéslélektannak és a gyermeknyelv kutatásnak kínál értelmezési lehetőségeket, a nyelvészetnek pedig maga az elvi struktúra. Vagyis a szöveg mondat szerkezeti sajátosságainak bizonyos összefüggései — ha függnek is a műfajtól, életkortól, a szöveget létrehozó egyénektől stb. — mindenekelőtt a nyelvhasználat természetéből adódnak. Vagyis: a langue-ot — és főképp (amire való): működését — nemcsak elkülönítve, elméleti, „laboratóriumi” körülmények között lehet vizsgálni, hanem a használatából (azaz a kommunikációból, funkcionálásának körülményeiből, tényeiből stb.; lényegében: a parole-ból) kiindulva is.

**DIE STRUKTUR DES KONSTRUIERUNGSINDEXES IM SPIEGEL DER
KORRELATIONSKOEFFIZIENTEN**

von

KATALIN B. FEJES

Der Konstruierungsindex ist die einfachste Satzkonstruktionseigenheit des Textes. Es wird gerechnet, daß man die Zahl der einzelnen *Satzeinheiten* des Textes (unter *Satzeinheit* versteht man die einfachen Sätze, die Haupt- bzw. Nebensätze der Satzgefüge und die einzelnen Teile der Satzverbindungen) mit der Zahl der *Ganzsätzen* des Textes (unter *Ganzsatz* versteht man die einfachen Sätze, die Satzgefüge, die Satzverbindungen und Perioden) dividiert. Das ist also ein Durchschnittswert. Die *Struktur* des Konstruierungsindex bilden diejenigen Verknüpfungen, die seine beiden Faktoren (also die *Satzeinheiten* und *Ganzsätze*), bzw. deren Verhältnis an die anderen Satzkonstruktionseigenheiten des Textes knüpfen. Auch diese Eigenheiten können mit Durchschnittswerten ausgedrückt werden. Die Stärke der zwischen ihnen bestehenden Verbindung kann mit den *Korrelationskoeffizienten* gemessen werden.

Die skizzierten Zusammenhänge untersucht die Verfasserin mit Hilfe der mathematischen Statistik in Aufsätzen (epischer Art) von zehnjährigen Schülern.

SZEGED VÁROS TÖRVÉNYSZÉKI JEGYZŐKÖNYVEIBŐL (1721–23)

Kiadja

BRATINKA JÓZSEF és SZIGETI FERENC

Szeged város tanácsi jegyzőkönyveinek fölöttébb hálátlan sors jutott az idők folyamán: legrégibb darabjai tűzvészben veszték oda, a legelső könyv, melyet ma kezünkbe vehetünk, az 1717. év bejegyzéseivel kezdődik. E kiadatlan levéltári anyag, melyből egy rövid fejezetnyit adunk itt közre, így is becses, s úgy véljük, mindenképp számot tarthat nyelvészek, valamint történészek: a helytörténet, a művelődés- és jogtörténet kutatóinak figyelmére. — Az itt kiadott szövegeket egyszersmind mutatványnak, egy tervezett önálló — a szóban forgó jegyzőkönyveket, illetve juramentumokat teljesebb módon felölelő — kiadvány ajánlásának és az előmunkálatok bemutatásának szánjuk.

Megrögzött marhatolvaj felakasztása, szidalmas szavak, elmarasztalások és megengesztelődések, adóbehajtás, tisztek betöltése, házastársi egyenetlenségek — ilyenféle ügyes-bajos dolgokról tudósítanak az írások, a kor irodalmi és műfaji normáit követve, az okiratok adatszerűségével. A lejegyzés nyelve immár egyértelműen a magyar, a latinhoz folyamodik azonban a jegyző, valahányszor jogi szakkifejezésre, indoklásra van szükség. E beékelődő latin elemek, illetve nehézkesnek ható megfogalmazások mellett ugyanakkor eleven eseteírásokat olvasunk, melyek mondatfűzésében, epikus, moralításokban sem szűkölködő részleteiben a XVI–XVII. századi íródeákok fordulatos nyelvére ismerhetünk.

A szövegkiadásban a betűhív átírás elvét követjük, s ebben különösebb engedményekre sem kényszerülünk. A kor ízlése szerint kalligrafált — helyenként ezért nehezen olvasható — írások a XVIII. század átmeneti helyesírását tükrözik, s nemigen okoznak nehézséget a mai olvasó számára. A kézirat átírása-szerkesztése során ugyanakkor felmerült néhány eldöntendő kérdés.

Az átmeneti formák miatt jószerivel lehetetlen a mai írású és a régi (nyújtott) *s*-ek elkülönítése, másfelől pedig ez utóbbiaknak a nagy *S*-ektől való megkülönböztetése (a kis és nagy kezdőbetűk ugyanis a mondat belsejében is váltakoznak). A szóbelseji *f*, *s*-eket ezért egységesen mai betűvel írjuk, illetőleg nagy *S* kezdőbetűt ott, ahol az írásképp ezt indokolja. — E közleményben lemondunk a *z* betűk korabeli kettős írásmódjáról (*z* és *ʒ*); megtartottuk viszont a *cz* (= *c*), valamint a *szsz* (= *ssz*) betűkapcsolatokat.

A rövid és hosszú magánhangzók jelölése többnyire (és a figyelmetlenségektől eltekintve) pontos és mai helyesírásunkkal egyező; kivételt képez az *ö* és *ű*, ahol az időtartam jelölésének nincs nyoma: *ö*-vel, *ű*-vel írtuk át két ponttal vagy rövidke

vesszővel jelölt változataikat egyaránt. Mindig pont található az *i* betűn is; tehát így, illetve vastagon lehúzott formájában *j*-nek írjuk át. — Helyesírástörténeti megfontolások alapján a magyar nyelvű szövegben megtartottuk az *e* betűk mellé/főlé irt és az ékezetektől világosan elkülönülő „apostrofokat” (pl. *ellené vette* illetve szó belsejében: *Istén, haném*).

Archaikus írásmóddal csak ritkán találkozunk: ilyen az *eö*, a *gh*, az *ÿ* (elvétve: *ÿ*) — sok esetben latin genitivusi *ii* hangértékben is —, valamint a nazálisnak vonallal való jelölése (pl. *sēmi*). Ami a — szintén középkori íráshagyományokban gyökeredző — rövidítéseket illeti, a ragokat (pl. *-nak/nek*, *-ban/ben*) helyettesítő jeleket szögletes zárójelben feloldjuk; a többi megszólítást, címet stb. jelölő hagyományos rövidítést a magyar szövegben a kézirat szerint közöljük, illetve lábjegyzetben oldjuk fel.

A latin szövegrészek átírásában a kialakult gyakorlatot követtük: elhagytuk a magánhangzók ékezeteit, s a rövidítéseket — néhány közismert és visszatérő jelölésmód kivételével — következetesen feloldottuk; a kéziratot követtük azonban a kis és nagy kezdőbetűk használatában, továbbá a sorszámnevi jelölések és a központosítás tekintetében.

A kézirat — mai helyesírásunkkal sokszor ellenkező — központosási sajátosságait a szöveg egészében megtartottuk, pusztán a sorvégi kettős elválasztó jeleket helyettesítettük a mai kötőjellel. A függőleges vonalak (lineák) a kézirat sorvégeit, a zárójeles félkövér számok a jegyzőkönyv eredeti lapszámozását jelölik. Átiratunk bekezdéseinek a korra jellemző „kikezdések” felelnek meg. A szöveg eredeti zárójeleit az írásképhez igazodva kettőspont követi, illetve előzi meg; hasonló megfontolásból írtuk megemelten a sorszámnevi végződéseket. — Saját szerkesztői jeleinket szögletes zárójelebe helyeztük: [!] utal a rendhagyó vagy nyilvánvalóan téves alakra, az olvasati nehézségeket a [?] is jelzi.

E mostani mutatványhoz kapcsolódó jegyzetanyag a legszükségesebbekre szorítkozik; az oklevelek pontos levéltári leírása és filológiai feltérképezése, valamint a latin részek fordítása a jövő feledata marad.

A magyar szöveg átírása Bratinka József munkája, a latin nyelvű részeket Szigeti Ferenc gondozta.

SZEGED VÁROS TANÁCSÁNAK IRATAI JEGYZŐKÖNYVEK 1.

(149.)

Sententia

Az ezer hét Száz huszon egyedik Esztendőben, mindszent Ha-|vának huszon negyedik napján, Kún Istvánnak ezen Nemes | Szabad Kiraly Szeged Várossa Gulyassának¹, (: a ki igaz Catho-|licus Papista Személy, és circit[er] harmincz hat esztendő :) bizo-|nyos marhák[nak] lopása, és más képpen is let meg emisztése | eránt, illyen Törvényes Sententiája let.

1 A szó átírása sokáig kérdéses volt, a *G* után írt hurokforma ui. *e* vagy *a* betűt sejtet; valójában az *u* kezdő szára kunkorodik, s így *gulyás*-t kell olvasni, amit az ítélet szövege egyértelműen támogat.

Mint hogy Kún István, az ellené tet Magistrualis Causáb[an] spé-icificált Szarvas Marhákat, nevezet Szerint Rósa Gergelynek egy | üszőjét Tizen három forintokon el attá, ugy Szintén Nemet Ist-|vánnak tavaly borjat Thót György Mihály[nak] hat forinton el attá, | mellyet meg ismervén Nemet István, mint Sajattyát el vetté, | Kinek ismét Rósa Gergely más Tináját attá, ezt is Rósa Ger-|gely meg ismervén, mint Sajattyát el vette Thót György Mihálytúl, | a Szerint Ujvárj Ferencznek más Tinoért ugyan Rosa Gergely | marhaját cserélté, ismét Ördög Jánosnak harmadfű üszőjét le | vagta, és meg etté, Farkas Gyurkának pedig egy tavalyi borját Má-|tyás névű Szolgának Lakadalmára attá, maga mondása, és nyel-|vé vallása Szerint, a ki ezer bizonyság nyilván Ki teczet.|

Ezeken Kivül pedig Kis Kovácsnak Két borjárúl Balog István-|nak egy borjárúl, Kozma Balásnak egy három esztendő Tinajárúl | Ilia Jánosnak Két harmadfű üszőjéről, Dundernek egy tava-|lyi Borjárúl, Ujvárj Ferencznek pedig egy négy Esztendő |

(150.)

és másik tavalyi Tinajárúl igaz Számot, hova lettek nem tud | adni; Valamint tehát az fölül említett marhák[nak] el adása | cserélése, és le vágása let, ugy Szintén ezen marhák[nak] is | Kikrül igaz Számot nem tudot adni, Kún István lehetet eő | általa való el adása, meg évése, le vágása, és el cserélése. |

Hogy azért efféle gonosz Tolvajságok Istentélen cselekedetek, | meg Zabolázta-|sanak, és Nemes Városunk[nak] Határj min-|den veszedelmektől békességessék legyenek, a' Köz nép Kár| nélkül csendességben élhessen, ezen Kún István, mint nyil-|ván való Tolvaj mások[nak] rettentő példájára, Országunk | élő Törvényeyj, ugy mint az Tripartitale Decretumnak első | részében meg irt 15^{dik} Titulussa, ugy az Praxis Criminalisnak | 84^{dik} Articulussa Szerint, hogy fel akasztassék Községes vo-|xal talaltatot; és íteltetet.|²

Anno 1721 Die 14. Men[sis] Aprilis in Comuni Domo Civica Sessio | publica Liberae, ac Regiae Civitatis Szegediens[is] modo et ordine | Sequentibus celebratur. |

Sub cujus decursu in Causa Seu Negotio Circumspecti D[o]m[ini] Andreae | Kell, veluti Actoris, contra et adversus itidem D[o]m[inum] Adamu[m] | Svajbelmár velut I.³ occasione et p[rae]textu certae diffamationis | ita determinatu[m] est: |

(151.)

Mint hogy fent említet Alpörös Svajbelmár Adám, Kell An-|drást eő Kglmé⁴ Sellymának nevezte, és Házát Kurva | Háznak mondotta, ugy más illetlen Szokat is mondott, az melly | böcstelen Szavaj Közöt, maga Svajbelmár Adam Alpörös | coram Jure meg vallotta, hogy igen is Sellymának mondotta, | és más actionalis Szavait, és mondásit tagadta ugyan, mind | az által Kell András eő Kglme azokat is bizonyság által | előttünk meg bizonyította, hogy az több böcstelen Szokat is | mondotta, és azért mint hogy embernek maga nyelve vallása | ezer bizonyság, de Senu T[itu]lli 72. Par[tis] 2^{dac}, et quae[stio] 20. | Capit[ulu] 9^{nr} Khitonit[s] ezen böstelenségért, mivel diffamare | cave, nam revocare grave Száz forintokon el marasztat-|nék Törvenyessen, de mint hogy maga is Kell András | meg engedet,

2 A kéziratlapon 7–8 sornyi üres hely következik.

3 *Inclus(in causam attractus, incattus)*, azaz: alperes.

4 Hagyományos rövidítés: *Ö Kegyelmét*.

azon Svajbilmár Adámnak eö Kglmének, azert | a T.N. Tanács⁵ egyenlő akarattal Sensu, et conformitate Ar[ticu]li 89: 1635. in minori Sum[m]a 25 f[lore]n[orum] azaz huszonöt Rhēn | forintokb[an]⁶ convincálta azon Alpörös Svajbilmár Adamot | mellyeket tartozik harmad nap alatt le tenni, eztet el mu-|latván penig Száz forintokat fog fizetni, mivel másokat is | Szokot böcsteleniteni;|⁷ (152.)

Anno 1721. Die 24 Men[sis] Aprilis in Domo Seu Residentia | Ill[ustrissi]mi, ac R[evere]nd[issi]mi D[o]m[in]i D[o]m[in]i Ladislaj e Comitibus de Nádasd | Eppiscopi Csanadien[sis] (tit:) publica, et quidem G[ene]ralis Sessio | Restauratoria p[rae]sentibus D[o]m[in]is tam Interiori quam Exte-|riori Senatoribus, et Tota Comunitate celebratur.|

Sub cujus decursu primum et ante omnia Benignissimum | Mandatum Suae Maj[est]at[is] Sac[ra]tissi[m]ae Caesareo Regiae Restau-|ratorium debito homagiali obligamine acceptum⁸, et cum omni | Submissione, ac reverentia Solenniter publicatum est:| ad mentem cujus benignissimi Mandati Restaurat[or]y | G[ene]rosus D[o]m[in]us Ioannes Temesváry quam Anni p[rae]teriti | Judex pro p[rae]sente etiam Anno com[m]uni acclamatione | Populi, et consensu tam Interior[is] quam Exterior[is] Senator[is] | voto relictus, et confirmatus est. |

Annak utánna penig néhány Pálffy János Belső Senator| eö Kglme helyében az candidalt blētes⁹ Személyek | közzül, ugy mint: Gazdag Mihály, Joannes Ulricus Stra-|uz, Csaldi István, András Deák, Makra István, és | Losoncz Ferencz eö Kglmek Közzül, voxolás Szerint | pluralitate vocom, valasztatot emlitet Lossoncz Ferencz | eö Kglmé. |

Perceptorságra penig Miller János eö Kglme helyében az | Külső Tanácsnak, és Populénak az N: Belső Tanácshoz | üzeneté, és Kivánsága Szerint ezen esztendő-|b[en] Joannes | Ulricus Sztrausz eö Kglme minden voxolás nélkül valasz-|tatot, és confirmálttatot is. | (153.)

Az Vásárbiroságban peniglen Csaldi István eö Kglme Poporával | együt az T.N: Belső, és Külső Tanács, ugy az N: Comunitas | akarattya, és valasztása Szerint confirmálttattak. |¹⁰ (155.)

A[nno] 1721. Die 30. Men[sis] Juny in Domo Civica, publica Sessio Ma-|gistratualis celebratur. |

Sub cujus decursu Levata est Causa per Civitatis Fiscum contra, | et adversus Civem Franciscum Iuniorem Török, velut Iurisdictioni | Magistratuali Subiectum, occasione et intuitu certi Adultery | insimulatum Reum, qui coram Jure prius examinatus, uti fie-|ri assoleret, fassus est palam et publice seipsum omnino cum | eadem accusata Persona comisisse adulterium, quia vero in | hocce Disquisitionis Iudiciariae Terminó, nullus apparuisset Actor, | qui egisset contra eundem Francis-|c[u]m Iuniorem Török alias Civem | ex Autoritate Sibi legitime competente

5 Tekintetes Nemes Tanács.

6 Rénens (Rénes) forint; a rajnai forint e korban használatos neve (l. alább Rhenēn rövidítéssel is).

7 A lapalji 5–6 sor üresen maradt.

8 Sor fölé beszúrt szó.

9 Valószínűleg rövidítés: *becsületes* (*böcsülletes*).

10 A lap többi része, valamint a 154. jelzetű oldal üres.

Magistratus juxta | Levatam, et institutam Fisci Causam in Disquisitionem Judi-|ciarum Sum[m]endo, Actum commissi Adultery Solus ipse Francisc[us] | Iunior Török, velut Supra non negavit, quin benevole fassus | est, hinc ad propriam oris fassionem, alias mille Testium | fassionibus aequipollentem, juxta Dictamen Ar[ticu]lli 76. Praxis | Criminalis, et alias Patriae Legum, atq[ue] Consuetudinum in Simi-|libus Causis observari Solitarum, velut Coelibem, et Solutum | ac antea non punitum, neq[ue] propterea accusatum, in Poena | Seu Byrsagio duodecim flor[eno- rum] Rhenen[sium], praetera Squallorem Car-|ceris adhuc trium Septimanar[um] Sufferendum, comuni vocom Suf-|fragio convicimus, et convictum pronuntiavimus.¹¹

(167.)

Item die 18. Iuly, Sub G[ene]rali Concursu, p[rae]sentibus I. Interiori, et Exter[iori] | Senatoribus, ac Electa Comunitate negotia Sequentia determi-|nant[ur]. Et quidem.

^{1mo} ¹². P. D[omi]nis Iudice Primario, qua Praeside Ioanne Dejanovics, Daniele | Rosa, Michael Thót, Gregorio Lantos, Ioanne Petriczy, Stephano | Vastag Petro Dekány, Paulo Nagy, Francisco Lossoncz Interiori, | Ioanne Ulrico Strausz, Andrea Fazekas, Fran[cisco] Thot György, Michae-|le Gazdag, Michael Faragó, Andrea Balogh exter[iori] Senatorib[us]; | ac Electa Comunitate Joanne Kocsis, Fran[cisco] Babarczj, Stephano | Baranyaj, Fran[cisco] Senior[e] Sebök etc. p[rae]sen[tibus] determináltatot. |

Mivel hogy Melt¹³ Groff Nádasdj László Dioecesianus Püspökünk-|kel jól lehet ad dies vitae meg egyeztünk az Király Dézma | eránt Esztendönként, Ezer, Két Száz Rhenē forintokban, | mind az által az N: Város ez mostani olcsó üdöre nézve | Kérte alazatosan eő Nágát¹⁴, hogy azon Sumábúl valamit | relaxálni méltóztatnék, de eő Nága absolute csak egy | Xrban¹⁵ is az Contractust nem Kivánnya meg csorbitani, | és így ezt meg értvén Sok hosszas discursusok után is | hogy Sem renunciállunk, inkább az Contractust meg tartani | Kivánnyuk, unanimi voto resolváttatot. Es mivel. |

^{2do}. Posonyban Küldöt Követeink által peremptorie ertyük, | hogy ez mostanj Szerencsessen Regnaló Felseges Hatodik | Carolus Csaszár, és Magyar Országj Coronás Király | Urunk eő Felsege által Kglmessen confirmált Privilegiumun[kat]; |

(168.)

mennél előbb lé parióltatván, az T.N: Váczy Captalomban | vidiniáltatnánk is, ugy más Szükséges dolgokat is egyszer s. | mind Véghez vinnénk: azok[nak] Végben vitelére N: Fő Biránk | Dejanovics János, és Vice Notarius Dany Joseph eő Kglmek | deputáltatnak. |

^{3tio}. Az Király Dézma pediglen akar melly nével nevezendő légyen | mint eddiglen Szömül vetetődik bé, azok[nak] végben vitelére, Fo-|dor Adam, és Quassáj Adam eő Kglmek, mind pro Conscriptione, | mind pediglen pro Perceptione, az Alsó

11 A lapalji 3–4 sor üres; a törvénykönyvben néhány számozott üres lap következik.

12 *Primo*; a „kikezdés” elé, a margóra írva (l. alább: ^{2do} és ^{3tio}).

13 *Méltóságos*.

14 *Ő Nagyságát*.

15 Valószínű olvasata: *krajcárban*.

Városon Fodor Adám | Babarczj Ferenczel, Felső Városon pediglen Quassaj Adám | Faragó Mihályál eő Kglmek rendeltetnek. |

Die 31. July, Anni nunc currentis, Revideáltatván¹⁶ Causája Istenb[en] boldogült [| Phülöp Deák eő Kglme Eözvegye mint A.¹⁷ Masa| Geczj ifjú Legény mint I. ellen, melly I. rosz és Zabolátlan | nyelvességétül viseltetvén, nem gondolván Isten, és Világ | Törvennyeivel, Sem azok[nak] büntetésével, emlitet Istenben | el nyugodot Phülöp Deák[nak] Eözvegyet Kurvának Szidni, és | mondani nem felemlét, mellyet az Nemes Törvény Szék elöt | meg nem bizonyíthatot; Arra nézve hogy az illetén rosz mon-|dások, és nyelvességek meg Zaboláztassanak, és mások is | effektül félemlyenek emlitet Masa Geczj Tizenkét forintokb[an] | convincáltatik, és az Aszszonyt publice kövesse megh. |

Smólczpucher pediglén Kárt tévén Felebarattyának, melly is böcsültetet | Négy forintokra, azt fizesse meg, és az hatalmasságert adgyon | Két forint büntetést. |

(169.)

Die 14 Men[sis] Augusti. Mint hogy Kocsis János, és Kátaj Miska Civi-|seink nem regiben ugyan Várasunk Korcsmáján ital Közben | nem tudatik mitül indítatván, rosz, avagy gonosz Szokástul visel-|tetvén, Isten, és Világ Törvennyeit meg vetni, és által hágni, hogy | tudni illik: Istennek Nevét hyab[an] ne vegyed; bizonyos csel, csap, | és mint egy trágár beszedekeket Isten eő Sz. Felsége¹⁸ Szemelye meg | Sertésére elő hozni mások[nak] botránkozására nem felemlettek; | Azért hogy az illetén rosz beszedekektül mások is magokat ollyák, | és oltalmazták mások[nak] példájára egyik, egyik, Két, Két forintokban | convincáltatnak. |

Nem Külömben Osgyanyiné bizonyos rosz Istentelen Szitkáért Két | forintra büntettetik. |

Ugy Szintén ezen N: Város határában Szintén, ez mostani aratáskor | a midőn aratták volna Thot János Buzáját, ot lévén ifjú Thót | János, Thot Marczj, Pálfi Miska, Bódj Marton, Szaratka Istók, | és ugyan Thoték Szolgájok Geczj, mitül viseltették, Ördögnek in-|celkedésébül, avagy csak rosz csel, csap Szokástul indítottak | fel, Pálinkás Thamás[nak] Feleségét lé aratot Buza Kévéb[en] bé | kötni, lábbal fel tamasztani, és ugy csufolni nem felemlettek, melly, | Szegyenletéb[en] el is ment vólt Kecskemétig; Mivel pediglen az illyen | cselekedetekbül Sok féle roszszaságok Következnek; Arra nézve | hogy ezen rosz cselekedetek, érdemes büntetés nélkül ne ma-|radgyanak, az fellyebb emlitet hat Személyek nyolcz forintokra | büntettetnek, ugy hogy az négy forintyával az fogadot Kocsj Ki fizet-|tessék, az négye pediglen magok rosz cselekedetekért büntetésül, | az Nemes Magistratusnál maradgyon. |

(170.)

Die 18 Aug[usti] Sztítás János Felesége Molnár Kata rosz nyelvessé-|géért Két forintokra büntettetik. |

Item 21. Men[sis] p[rae]sentis Aug[usti]. Gyurka névü Juhász Csányi György Civi-|sünet rosz, hamis, és Tolvaj Embernek mondotta, ezeket hal-|ván az több Gazda Társaj, Kikkel Joszáját együt tartotta, | és mind addiglan az Társaságból

16 Olvashatatlan törlés fölé írva.

17 Actor (l. fentebb is), azaz: felperes.

18 Ó Szent Felsége.

170

+

Die 18 Aug. Lita's Janos Felsége Moltar Kara vtz nyelvése,
giert dei Formidura büntetvén.

Item 21. Men Pentis Aug. Gurka névű Juhász Csinyi Briny (v.
bület vtz, Samis, és Tolvaj Emberek mondotta, ezeket bal-
van as több Jozsa Társaj. Kibbel Jozsáját egyit tartotta,
és mind addiglan as Társaságból ki rehetvén, valaméssig
valójának nem gahadot veyt; és mivel embiet Juhász Gur-
ka Csinyi Brinyre sem vtzaságot nem bizonyosított, az
ellen vtz mondott, és nyelvésegh pediglen Jsten, és Világ
Törvényeij által fenyegen tiltatnak, most ezébül nagy gya-
morag, és gyűlötség főverkezik; Azist hogy eben vtz eseket
deke büntetés nélkül ne maradgyon, nyolcsz forintra büntetvén,
és Csinyi Brinynek börtönt az a ittha, és főverkezé.

Uz Sasomlakgyen Ogyaim Istváné Kérdő Anna már emek eliz,
k. is vtz Istentelen nyelvéseghert, és is nem gyadotván Istent,
és Világ Törvényeivel, sem gyelt büntetvénként vintul dárma-
kodot, a mind emek elizé is bizonyos büntetésre fenyedet,
most ymit vesztetvén, jól lehet ugyan más büntetést is meg-
érdemlén, mind az által bizonyos shokora mégve gya de, de
mink fenyetvénként büntetvén, és yly conditional hogy
eg Jst alatt le veyt; másint Jst gahadotván ongy vesztetvén,
és ba többör as Istentelen nyelvéseghert, és Sasomlakgyen
ban tapintattatnak, az Ista büntetés köztjében fobit által
dei csapattal el veyt Jst de 4. Jst 1722.

Ki rekesztették, valameddig | dolgának nem Szakadot végé; Es mivel említet Juhász Gyur-|ka Csanyi Györgyre Semí roszszaságot nem bizonyíthatot, az | ilyen rosz mondások, és nyelvések pediglen Isten, és Világ | Törvénynej által Kemenyen tiltatnak, mert ezekbül nagy gya-|noság, és gyűlölség Következik; Azért hogy ezen rosz cseleke-|deté büntetés nélkül ne maradjon, nyölcz forintra büntettetik, | és Csányi Györgynek böcsületit agya vissza, és Kövesse megh. |

Ugy hasonloképpen Osgyáni Istvánné Kérdő Anna már ennek előtt-|té is rosz Istentelen nyelvésségéért, Kys nem gondolván Isten, | és Világ Törvényeivel, Sem azok[nak] büntetésével rútúl Károm-|kodot, a mint ennek előtte is bizonyos büntetést szenvedet, | most ismét reitérálta, jól lehet ugyan más büntetést is meg | érdemlené, mind az által bizonyos okokra nézve pro hic, et | nunc Tizenkét forintra büntettetik, és olly conditioval hogy | egy hét alatt le tegye, máskint száz pálczával meg verettetik, | és ha többször az Istentelen nyelvéskedésh[en] és Káromkodás-|ban tapasztaltatik, az Ura hátára Kötöztetvén Hohér által | Ki csapattatik el végezödöt die 4. 7^{br[is]} 19 1722. | (171.)

In Causa Ioannis Georgy Kolb Civis ut A. contra et adversus Iose-|phum Pars velut I. intuitu, et occasione certi Negoty ab infra | uberius declarati p[ro]cessum est taliter [?].

Hogy tudni illik: Várasunk Lakossa Pars Joseph honnet?²⁰ és micso-|da okokból indítatván, vagy talám maga Zabolatlan Termeszé- | tetül viseltetvén, nem gondolván, Istén, és Világ Törvényeivel, | Sem azok[nak] büntetésével, mellyek tiltyák ad ment[em] T[itu]lli 67. Par[tis] 2^{dac}, | nec non Ulad[islai] Regis Decret[i] 1^{mi} Ar[ticu]lli 56. Anni 1482. hogy Senkj | Felebarátytát meg né verje, ezeket előtte nem viselven említet | Pars Joseph. haném a' midön Kolb György Nemes Várasunk Sör-|főzője, meg nevezet Pars Joseph Korcsmájára be menvén, nagyon | pofon ütni, (: úgy hogy böven vére is Ki folyván :) mereszlette. Nem | Külömben N: Város pecséttyét, mellyel Serfőző Vasfazeka lé lévén | pecsetelvé, az citált Törvények, és N. Város Authoritassa ellen | azt fel Szakasztani ném felemltet, Söt a Két rész közt elő hozot | veszekedésben az pecsetet is mocskos, és tisztatalan Szokkal | illetni, és nyelvével nagyon meg mocskolni Semiképpen nem | irtozot, és az Király által Ki adot pecsétet meg vetni, és csak per | citationem el nem jönni, vagy is nem compareálni dictante S. La-|dislaj Regis Decret[i] 1^{mi}, Cap[ituli] 42. Nagy büntetést magyaráz; |

Azért Országunk citált Törvényej Szerint, hogy effele vesze-|kedések, és hatalmassagok, és Pecsetnek Tiszteletlensege is mások-|nak példájára legyenek, és az illetén el követendő dolgoktól | félemlyenek Kivánnya Törvenyessen meg büntettetni. |

Az elő hozot, és Törvény Szerint meg Esküttetet egy bizony[ság]nak | Fassiójából, úgy az Két résznek beszedeibül, s. allegatiojokból | (172.) circumstántialiter az Causának meritumát meg értvén, és | Törvényessen discutálvan, így Deliberáltatot. tudni illik: |

19 Rövidítés: *Septembris*.

20 Kérdőjel a kézirat szövegében.

Mint hogy a Két Résznek elő hozot, és egy meg hitelt [!] bizonyság-[nak] fassiojából, nem Külömben magok Szavaikbul is az | p[rae]miserált Causa Törve-nyessen meg vizgáltatván ex omnib[us] | Causae Circumstantys meg nevezet Pars Joseph mint I. | ezen Veszekedésnek, és követközöt Verekedésnek Authora, | vagy is Eszköze noha talaltatik, jól lehet az Törvények effé-[le] hatálmasságot el követők[nek] tudni illik: ad ment[em] T[it]u[li] 67. Par[tis] | 2^{dae}, nec non Ulad[islai] Decr[eti] 1^{mi} Ar[ticu]li 56. 1456. nagy büntetést | magyaraznának, mivel meg vetvén az Törvénynek folyását, | és az N: Magistratusnak Törvenyessen való Ki szolgálta-| tását, magát, maga Satisfactiojának meg tételére alkal-|maztatta, és Kiváltképpen az Pecsétnek meg mocskolásáért | is dictante S. Ladislaj Regis Decr[eti] 1^{mi}, Cap[ituli] 42. Cselekedet, | mind az által más Circumstantiakat előttünk forgatván, | sokszor meg nevezet Pars Joseph ezen cselekedetiért | mind öszve tévén nyolcvan Rhen forintokban con-|vincáltatot die 23. 8^{bris} 21 1722. |

Ugy Szintén Lázár István, Juhász, más Juhász társan vért | eresztvén, die 24 p[rae]sentis azon rosz cselekedetért | Magistratualiter Tizenkét Rhenén forintokra bün-|tettetet. | (173.)

Die item 6. 9^{bris} 22, Sub publica Sessione el végződöt. Hogy jól lehet | őt Mészáros Legények Kik is az Piaczon Publice mások[nek] botrán-|kozására olly Lármát csináltak, hogy abbul nagy veszekedések, | és a mellet vereségek is causálttának, mellyet Isten, és Világ | Törvényej Keményen tiltyák, hogy Senki Felebaratyát, meg | né verjé, ezeket előttük nem viselvén, által hágták, mind az | által bizonyos okokra nézvé mostanáb[an] egyik egyik, distinctim hat, | hat Rhenén forintokb[an] convincálttának. |

Die 8. 9^{bris} Sessionak celebrált alkalmatosságával Sok hoszszas dis-|cursusok után el végezödöt az is: hogy az Kik Portioval restantiá-|riusok, ha másként meg nem agyák, Perceptor Ur[aknak] [?] eő Kg[imek] [nek] | Szabatság adatik Magistratu-|aliter, hogy arestom által is megh | vehessék. | ²³ (177.)

ANNO MILLESIMO, Septingentesimo Vigesimo Tertio.

Die 4. January, Sub publica Sessione determináltatot. Hogy| az 1722^{dik} Esztendöb[en] esendő Pünkösd napjatul fogva az | Mészáros Mesterek miképpen alkuttanak meg ez Követközendő | 1723^{dik} esztendöb[en] lévő Pünkösd napig, az az : egy esztendeigh | Arandéjok[!] ekképpen Követköznek: | Tudni illik : | ²⁴ (178.)

Adám Svajbelmár	55. fr
Lörincz Fisser	55.
Joseph Mell	55.
Bartholome'us Wagnér	55.
Matthiás Nolohopp	55.

Nem külömben ezen Sessio alkalmatosságával Adám Svaj-|belmár Civisünk-|nek] Szabad Korcsmája engettetik, erga | tamen Solvendam annuaem Taxam, Trigin-

21 Octobris.

22 Novembris.

23 A kéziratlap második fele üres; következik három számozott üres oldal.

24 A díszes latin évszám után a lap jó része üres; a Tudni illik átvétető sorvég a lap alján.

ta Videlicet | flor[enorum], de olly conditioval, hogy az Esztendőbéli négy Kán-|to-
rokon, és vásárok alkalmatosságával ne legyen Szabad | árulni. |

Hasonlóképpen Fő Biránk Dejanovics János eö Kglme egy alá-|zatos Instantiát
porrigálván, melyben instált, hogy mi-|vel Isten eö Sz. Felsége szép magzatokkal
meg áldotta, | mintt²⁵ Edes Attya jó emlékezetet Kivánna maga felől | hadni, pro
Impetratione Literar[um] Armalium Kért Sok hasz-|nos Szolgálatyáért, hogy
Felséges Urunk[nak] recomen-|dálnánk, melynek Instantiája még halgattatván,
unani-|mi consensu az Recomendationálist Ki adni resolváltuk. |

Die 6. January Simandl névű Civisünk, az mely Nemet Aszony[nak] ados, azt
fogatta előttünk, hogy ez jövő Sz. György napig | várja el, es ha akkor meg nem
fizethet, az marháját | a mint a T.N: Tanács meg böcsülhet²⁶, azon áron oda adgya. |

(179.)

Mint hogy Ujvárj Gyurka Isten, és Világ Törvényeivel nem | gondolván
bizonyos Tolvajságban tapasztaltat, és Halas | Várossábul complex Társával
Sárközj Thamással Ládábéli | portékat, és Szalonnát más aprolékokkal lopot; de
mivel | az lopot Jóságok vissza adattattanak, és nem is nagy ma-|teriákból álló
lévén, alkalmas ideig való raboskodását is | considerálván, mind az által hogy ezen
gonosz cselekedetéért | Simpliciter el bocsatassék nem lehet, hanem Kilencz Rhenēn |
forintokban convincáltatot, |

Die 16. Men[sis] p[rae]santis, Nemzetes Vzeő²⁷ Csöke János Fő Notarius | Ur
eö Kglmé, ez mostani T. Nemes Ország Gyűlésére Kül-|döt Alegatusunk Szeren-
csessen Posonybúl vissza jöven, | az Diaetalis dolgokról (: non obstante eo hogy eö
Kglme | Levelej által p[ro]p[ri]e mindenekről tudositot bennünket :) Re-|latiot tévén,
Kiváltképpen Dorosmaj Processusunk eránt, akko-|ron az egész T. Nemes Belső,
és Külső Tanács jelen létében | resolváltatot illy formán: hogy vagyon pénz N. Vára-
sunk Privile-|giumaj meg tartására, és a mennyire meg csonkult helylre | hozására,
azon pénz pediglen Palánkj Révünk arendajából | N: Miller János Consenator
Társunktól eö Kglmétül telik Ki, | melynek Arendájában mostanában adot meg
emlitet Miller | János Ur eö Kglme Hat Száz Rhenēn forintokat. |

Az után, | még nevezet, |²⁸

(180.)

Meg nevezet Fő Notariusunk eö Kglme, az egész eö Kglmé-|nél lévő Tapaj dolgot
illető Actákat coram facie | I. Magistratus p[rae]sentálta és Kézhez is attá. |

Die eadem Nicola Bositovác, bizonyos rosz cselekedetéért | büntetésül fizetet
Négy Rhenēn forintokat. |

Die itidem 19. Men[sis] Ianuary, Anni modo labentis 1723. Se-|des Iud[ica]ria,
Liberiae, Regiae[ue] Civitatis Szegedien[sis], ma-|lefactorum Revisoria celebrat[ur]
modo et ordine infrascriptis. |

1mo. Nemes Várasunkban lakos Paxi Jakabnak Hitves Társa | S. Felesége Nagy
Pál Kata, a Sz. Házaságában le tét | hitit előtte nem viselvén el hatta vala, mind az
által | meg ismervén maga Vét két, maga jó akarattyából visza | is jöt, emlitet Urához,

25 Az erőteljes *tt d* betűből van javítva.

26 Az *l* utáni betűben tollhiba lehet: *l*-nek, valamint áthúzatlan *t*-nek is olvasható.

27 Vitézlő.

28 A sorkezdetet távolabb, őrszóként követi a *még nevezet*.

és előttünk Kézben adással ígérte, | és fogatta, hogy többé Urát el nem hadgya, hanem hol-|tig vele tür, és Szenved, Istennek Törvénnye Szerint, más-|kint hogy ha ennek utánna valami rosszszaságban fog-|lalná magát, és Urát annak rendi Szerint meg nem | böcsüllené, tehát eo in casu ezen gonosz el hagyása is | recrudescallyon, és Törvény Szerint meg büntetödgýék, | ígérte S. fogatta mint fellyebb Kézben adással ezen | Nemes Törvény Szék előtt. |

2do. Berényj Mihálynak, és Sári Katának dolgában, hogy | tudni illik: egy mástúl Külömb Laktanak, az Szent | **(181.)**

Házasságnak rendi ellen, mellyért nagy büntetést mind Ketten | érdemlenének, mind azon által ezen Nemes Törvény Szék előtt | ígérték, és fogatták, hogy ennek utánna az Sz. Házasságban | igazán, együt türni, s. Szenvedni fognak, máskint hogy ha ez | után ilyen dolgot, egy mástúl tavúl lévő lakást el követ-|nek, Keménnyen meg fognak büntettetni. |

3to. Nágý Mátyásnak Isten, és Világ Törvénnyej ellen való | gonosságának, Két Felessegeességének Revisiojában elő állot | első Felesége Kis Maris, a ki a Nemes Törvény Szék | előtt egynehány izben Kérdeztetvén, Semiképpen nem Kiván-|ta halálát, Kihez Képest juxta Leges Patrias, Signum T[it]u[li] CV. Par[tis] 1^{mae}, Oper[is] Decret[i] Tripar[titi] meg érdemlette volna | az halált, mind az által említet első Felesége Kis Maris | ném gyönyörködven halálában, és így tekintvén az Nemes | Törvény Szék Szegény voltát egész Dýán nem büntetté, hanem | relaxálván felét tartozik hús forintokat lé tenni, és az | után mostani arestomából Ki bocsattatik, mivel maga meg | jobbitásárául Kéz írást is ad, és így azon hús forintok[nak] | lé tétele után, hogy el bocsattassék Közönségessen végezödöt. |²⁹

ACTES JUDICIAIRES DE LA MUNICIPALITÉ DE SZEGED (1721–23)

édition par

JÓZSEF BRATINKA et FERENC SZIGETI

Les textes recueillis — actes, notes, procès-verbaux, provenant des archives de l'ancienne „ville royale libre” — sont proposés comme échantillons et présentation préliminaire d'une prochaine édition plus complète. En tant que premiers documents municipaux de ce genre, ils ne seront certainement pas sans intérêt pour les chercheurs des disciplines historiques. Aussi bien par leur langage — mélange subtil d'ancien hongrois et de latin — que par leur contenu documentaire.

L'édition adopte le principe de la transcription littérale, gardant (à part quelques changements formels) les caractéristiques de l'orthographe des manuscrits.

BORÁG

BÜKY LÁSZLÓ

1. Kazinczy Ferenc, a magyar klasszicista irodalom mestere, 1809-ben alkotta meg a *borág* főnevet A' sonett' Musája című szonettjában, amely egyébként a második kísérlete volt e költői műformában (I. KUNSZERY GYULA, A magyar szonett kezdetei. Irodalomtörténeti füzetek, 47. szám. Budapest, 1974. 34). A versben megszólal a szonett istennője, aki Ausonia földjéről, Itáliából magyar vidékre telepedett:

„...Honom-Ausonia' narancsgallyával
Körülövedzve fõm' szög fûrtjeit,
Úgy járom én a' dal' lejtéseit,
A' négyest összefûzve hármásával.

Borág köríti mostan homlokom';
Ott, hol Tokaj nyújt nectart istenének,
Víg szárnyakon kél a' nem-hallott ének.

E' szép vidék lõn kedves birtokom..”

(KAZINCZY FERENCZ' eredeti poetai munkái. Budán, 1836. 23. — Az idézetben itt és az alábbiakban két ponttal jelzem a szöveg megszakítását.)

Kazinczy — ahogyan a szonettnek az idézett részletéből is kitûnik — egy **narancsgallyal övezett fej* : **borággal övezett fej* (~homlok) megfelelést alakított ki. Azt az érzelmi-hangulati háttérrel, ami a *narancsgally*-hoz fûzõdött, nem találta meg a *venyige* mögött. Mint írta: „A' venyige, által ellenében a narancságnak, szegény, sõt nemtelen: a' borág azt a' vesszõt adja elõnkbe, mellyen az Istenek itala' terem” (TOLNAI VILMOS idézi: MNy. XVI [1920.], 36). — Kazinczy metaforáját nem mindenki fogadta a kortársak közül egyetértéssel — I. TOLNAI i. h. —, s nyilván azért nem, mert a *borág* főnév nem idézett föl bennük olyan érzelmi és hangulati, illetõleg mûveltségtörténeti elõismereteket, mint amilyenek a metafora megalkotójának a tudatában voltak. Ezért támadhatott vita a *borág* 'venyige' körül, ezért ajánlottak a 'venyige' megnevezésére különbözõ szavakat: *husáng*, *hutyulló*, *hutyuró* stb. — A *borág* főnévvel kapcsolatos kérdésekre I. TOLNAI: MNy. XV [1919.], 142–3; GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. [Pécs,] 1926. 23–5; TOLNAI, Nyúj. [1929.] 148, 212; FÁBIÁN PÁL: A gazdasági élet nyelve.

In: RefNyelv. [1955.] 226; Uő.: A szóhangulat kérdései. In: MStilV. [1958.] 169–70; RUZSICZKY ÉVA, Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájshasználata alapján. Budapest, 1963. 85–6.

A *borág* szó meglehetősen gyorsan elterjedt a szépirodalom nyelvében, „...jóhangzása és időmértéke miatt csakhamar kedvelt szava lesz a költőknek” — állapította meg TOLNAI (MNY. i. h.), és bizonyítékul Arany János, Madách Imre, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, továbbá Tompa József műveiből idéz egy-egy példát.

A szépirodalom nyelvében való elterjedés oka abban is keresendő, amit Kazinczy maga megírt. (E főntebb idézett okfejtését másként és máshol is megfogalmazta, l. RUZSICZKY i. m.) Úgy látszik, hogy a *borág*-hoz sok íróművész és szótáríró ugyanolyanképpen kapcsolt képzeteket, hangulatokat, érzelmeket, mint ahogyan ezek Kazinczyban is keltődtek, amikor szonettja szövegének alakítgatása során megalkotta a *borág* metaforát. Ezt bizonyítják a szónak azok az előfordulásai, amelyeket a XIX. századi költőktől mutatott be TOLNAI, és ezt bizonyítják a különféle szótárak, szójegyzékek is, amelyek egyébként a *borág* napjainkig tartó életét is bemutatják:

Mondolat — Sok bővitményekkel és egy kiegészített újj-szótárral együtt. Dicshalom, 1813. 55: „*Borága. Szőlővessző.*”

Tzs. 1838.: „*borág*, fn. die Rebe”

CzF. 1862.: „*BORÁG*, (bor-ág) ösz. fn. Képes költői kifejezéssel am. szőlővessző.” — Példaként a Kazinczy-szonettből idézi a szót és környezetét.

MF1. 1868–1871.: „*Bor-ág, vitis.* »A bor hajlékony ága szilfánkat ölelte.« Dayka 16.” — Megjegyzendő, hogy a példaként idézett szöveg nem tartalmazza a címszót.

Czímszó-jegyzék. Előkészületül a Magyar nyelv szótára új kiadásához. SZILY KÁLMÁN előszavával. Budapest, 1899.: „*bor-ág*”

SZILY KÁLMÁN, NyÚSz. I [1902.]: „*Borág*, Kazinczy. — Saját följegyzése szerint (Pandekt. 5: 13). Jelentése: — szőlővessző. Vö. Tzs. (1938).”

KELEMEN BÉLA [szerk.], Magyar és német nagy kézi szótár. II. H. n., 1929.: „*borág* die Rebe, Weinrebe”

BURIÁN JÁNOS [szerk.], Magyar-latin szótár. [Budapest, 1943.³]: „*borág*: vitis vinifera, sarmentum”

ÉrtSz. I [1959.]: „*borág* fn (költői használatban), rég[ies szó] Szőlővessző, venyige.” — Példaként a Kazinczy-szonettbeli és az a Vörösmarty-idézet szerepel, amelyet már TOLNAI is említett.

HADROVICS LÁSZLÓ — GÁLDI LÁSZLÓ [szerk.], Magyar-orsz szótár. Budapest, 1969.³: „*borág* rég költ ld szőlővessző, venyige”

ÉKsz. [1972.]: „*borág* fn rég irod Szőlővessző, venyige”

JuSz. [1972.]: „*borág* fn [3] (költ rég) -gal Szőlővessző, venyige: a mosolyos borág bús dértől harmatos..”

PSz. I [1973.]: „*borág* fn [Ez az előfordulás száma. B. L.] (vál) ’szőlővessző; (szimb) borívás, ill. bordalok jelképe’: (szembeáll) Cimerem most rózsa s nem borág..”

A szótárak többször jelzik, hogy képes költői kifejezésről van szó (CzF., ÉrtSz., ÉKsz., JuSz. stb.), s az ÉrtSz. óta azt is, hogy a szó régies. A szótárak „régies”

minősítései alapján erről a régiességről azt gondolhatnánk, hogy a XIX. századot, az akkori magyar irodalmi nyelvet idézi föl a *borág*, hiszen akkor keletkezett és terjedett el jeles költők tollán (az archaizmus kérdésére l. TERESTYÉNI FERENC: MStilV. 43–7; TOMPA JÓZSEF, A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Budapest, 1972.). A szó néhány XX. századi — köztük napjainkbeli — előfordulása mást mutat.

2.1. Juhász Gyula Annára gondolok című verse így kezdődik (Összes művei I–III. Budapest, 1963. I, 224):

„Szatir, ki bennem élsz, a hellén tavaszokból
 Lelkembe szállt szatir, pogány, vidám dalos,
 Mért vagy ma bánatos? Mert oda már az ókor
 S a mosolyos *borág* bús dértől harmatos?”

A hellén tavaszokat, az ókort szimbolizálja itt a *mosolyos borág* jelzős szerkezet. S e jelképeség kialakítását az segítette elő, hogy a *borág* eredetileg Kazinczynál az antikvitás hangulatának magyar földre való áttételére szolgált. A szó hangulata tehát eleve az ókort idézi, csak hogy immár — a költő 1909-ben írta a verset — nem az ausoniai vidéket, illetőleg idöket, hanem egy még régebbi kort és időt. — Egy másik Juhász-versben — Nyárai Antalnak; i. m. II, 186 — a *borág* történeti kort nem idéz föl, hanem a derűt, a fiatalságot, a boldogságot jelzi másodlagos jelentései (konnotációja) alapján:

„A homlokunkon hervadt venyigével
 Már nem köszöntjük a kelő napot
 S rakétáinktól nem ragyog az éjjel,
 Csak tűnt öröm könnyharmata ragyog..

Te jössz felénk és fiatal *borággal*
 S dus borostyánnal mosolyog fejed
 S szemedből a mi tűnt napunk nevet..”

A szonettnek, amely 1919-ben íródott, e két szakaszából is látható, hogy a szövegkörnyezet nagy mértékben befolyásolja a *borág* konnotációjának érvényesülését. A vers első sorában — a szonett ottavájának kezdetén — a *venyige* szó áll, s ez majd a tercina első sorában kapja meg ellentétezését. Így a költői műforma szövegszerkesztési hagyománya, azaz a szonettszerkezet kiemeli a *venyige* ↔ *borág* ellentétet. A költő a *venyige* főnév versbe építésével már eleve csökkenti annak a lehetőségét, hogy a később megjelenő *borág* antikvitásra utaló konnotációit az olvasó tudatosíthassa. E lehetőség háttérbe szorítását a *hervadt* és a *fiatal* minőségjelzők szintén elősegítik. Ezek a jelzők éppen a konnotációs kapcsolatköröket csökkentik, és az olvasó figyelmét egy-egy másodlagos jelentéskörre irányítják. A szövegkörnyezetben — egyéb tényezők mellett — még a *borostyán* szó megjelenése is azokat a

konnotációkat erősíti, amelyeket egyébként a *borág* is hordoz. Ezt a *borostyán* főnevet a JuSz. — az ÉrtSz. alapján — 'a dicsőség jelképe'-ként, 'babér'-ként tartja számon.

Juhász költői nyelvében a *borág* harmadik előfordulása a következő (i. m. III, 238–9):

„Az életünk kertjében
Sok szép virág terem,
Az öröm és a barátság,
A dal és szerelem.
Boldog, kinek halálig
Virul ilyen virág
S bár jó az élet ősze,
Terem mindig *borág*.”

Ebben a versben is — Férfikarének; keletkezésének ideje ismeretlen, l. i. m. 386 — úgy használja a költő a szóban forgó főnevet, hogy nem utal vele régi korra. Amint a vers harmadik és negyedik sorából kitetszik: a *borág* az öröm, a derű jelképe lesz a szövegkörnyezet függvényében.

2.2. Megvan a *borág* főnév Thomas Mann József és testvérei című regényének abban a fordításában, amelyet Sárközi György készített (József, a kenyéradó. Ford.: Sárközi György és Káldor György. Budapest, 1959. 63. — Káldor György a 300. laptól készítette a fordítást.): „Menfe hercege, Abodu grófja vagyunk, Fáraó legfőbb cukrászati felügyelője és az, aki találóasztala első írnokának is felette áll, vezérpincemestere: sütők sütője, a főpohárnok és a szőlőfürt ura a *borág* díszében!” — mondja két bebörtönzött előkelőség Józsefnek. — Az irodalomtudomány Sárközi Györgynek e Thomas Mann-tolmácsolását, amely 1934-ből való, irodalmunk egyik legjobb próza fordításának tartja (l. RÁBA GYÖRGY: MlT. VI [1966.], 546). Az ókori Egyiptom két magas uraságának panaszkodásából való részletben a *borág* főnév szerepe főképpen az, hogy a nagy rangú urak előkelő és meglehetősen túlfinomult beszédmódjának visszaadását támogassa. A főpohárnok saját tisztségét különböző körülírásokkal nevezi meg. Ezek egyike a *szőlőfürt ura a borág díszében*. A *borág* főnév nem régies volta miatt, hanem választékosságot és némi keresettséget is hordozó hangulata miatt kerülhetett e fordításszövegbe. — Néhány mondattal a fenti részlet után a két méltóság így nevezi meg magát: „...mi, a főpék, a *szőlőlomb* ura!” A *szőlőlomb* szó használata a metafora (a *szőlőlomb* ura) választékosságát eredményezi, mint a *szőlőfürt ura a borág díszében* teljes képből a *borág*. A *szőlőlomb* megvan az ÉrtSz.-ban, a *szőlő* főnévvel létrejött összetételek felsorolásában (VI, 379), és megvan címszóként az ÉKsz.-ban is „ritk[án használatos]” minősítéssel és „A szőlő levélzete” értelmezéssel (i. m. 1311). A ritkán használt szó már ritkaságánál fogva is választékosságot eredményez, nagyobb a hírértéke. (Egyébként a JuSz.-ban van egy *venyigelomb* lexéma, amely mutatja, hogy Juhász Gyulát is foglalkoztatta a 'venyige' különféle megnevezési lehetősége.) — Az eredeti Thomas Mann-szöveg:

„...der Bäcker aller Bäcker, der Erzschenk und Herr der Traube im Schmucke des Weinlaubs!” (Joseph und seine Brüder 1–3. Joseph, der Ernährer. Frankfurt am Main, 1975. 999); *Weinlaub* ’szőlőlomb’.

2.3. Föllelhető egyszer Füst Milán költői nyelvében is a *borág*, a Régi dallam című versében, amely 1920-ban jelent meg (Nyugat, 1124):

„*Borág* s borostyán közt, hol a fürtös kis,
Nyájas arcocska megjelenik reggel
S álmittasan nézeget szét:
Küldd el Venus arra galambjaid.”

Később Füst átírta a költeményt, illetőleg terjedelmét is megnövelte. Az új változatban azt is elmondja, hogy a költői én meg akarja szöktetni a nyájas arcocskájú hölgyet. Ez a vers a Szellemek utcája című kötetében jelent meg — Budapest, [1948.] 52 —, címe: *Oh latin szerelem!* Ez a cím még a műalkotás szövegének ismerete előtt mozgósít(hat)ja az olvasó tudati tartalékainak azokat a részeit, amelyek a latinságra, az antik kultúrára vonatkoznak. Ezeknek az ismereteknek a költészetben fontos szerepük van, vö. GOTTLOB FREGE, Logika, szemantika, matematika. Budapest, 1980. 163; HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális mondatban alapjai. Budapest, 1969. 30–1, 51–2, 68 stb.; KIEFER FERENC, Az előfeltevések elmélete. Budapest, 1983. — Ugyancsak az előismeretek mozgósítója a költeményben a *Venus* — a későbbi változatban: *Venusz* — tulajdonnév, hiszen viselője a római mitológiában a szerelem és a szépség istennője, akit galambok kísérnek. — A vers második változata így kezdődik:

„*Borág* s borostyán közt, hol ama fürtösfejű
Arcán kis ágyának s álmának minden melegével
Megjelenik reggel s ittasan bámúlja világot:
Kérlek Venusz, küldd el ez egyszer galambjaidat arrafelé...”

Füst Milán versében is szerepel a *borostyán*, mint abban a Juhász Gyula-versben, amelyből fentebb idéztem. Füstnél a *borostyán* szintén a latinság korának felidézője. A borostyán motívum használata a klasszicizmus és a vele gyakran egybevegyülő romantika műalkotásaiban nem volt ritka, ezért a *borostyán* főnév a klasszicizmus alapmintájának, az antik kor műveltségének, művészetének is lehet megidézője (vö. RÓNAY GYÖRGY, A klasszicizmus. Budapest, 1963. 7 kk., 29). A *borostyán* egyébként köznyelvi jelkép (I. SZATHMÁRI ISTVÁN: MStilV. 104), az Juhász Gyula költői nyelvében is; Füst Milán azonban a *Borág s borostyán közt* szerkezettel a latin couleur locale megvalósítását segíti elő versében.

2.4. Vas István Villon-fordításában szintén él a *borág* használatából adódó lehetőségekkel (François Villon, Nagy testamentuma. Budapest, 1940. 107: Ballada és könyörgés):

„Noé apánk, ki ültettél *borágot*,
S ki barlangba vonultál inni, Lót,
S a szerelem, mely vídítóan árad
A lányaidhoz vonzott furcsamód..”

A bibliai alakokkal kapcsolatos versindításban itt is elmondható, hogy a vizsgált szó régiességéből kevésbé fakad a stílushatás. Inkább a *borág*-nak a 'derű, fiatalság, boldogság' konnotációi érvényesülnek kisebb részben a biblikus időkre, emberekre, nagyobb részben Villonra, mint a költői szövegmű létrehozójára vonatkoztathatóan. Ezek a konnotációk a költőre jellemző életszemléletet tükrözik, igaz: a műfordító Vas István költői nyelvének tükrében. — Villon szövege eredetiben: „Père Noé, qui plantâtes la vigne..” (Oeuvres poétiques. Garnier-Flammarion, Paris, 1965. 100: Ballade et oraison); *vigne* 'szőlő (Vitis); szőlőskert'.

2.5. Az ÉKsz. — már említettem — ritka előfordulásának tudja a *borág*-at. A készülöben levő gyakorisági szótár félmillió adatos szépprózai anyagának földolgozásában egyetlen egyszer sem fordul elő*. (Lehetséges, hogy másutt fölbukkan majd a gyakorisági szótárban, ha a teljesebb anyagot is rendezik.) — A *borág* mindenesetre ma is él a szépirodalmi nyelvben.

A szó használatakor Nagy László egyik művében is a már említett 'derű, fiatalság, boldogság' konnotációs jelentések érvényesülnek. A Vers és szőlővessző öcsémnek című költeményében (Jönnek a harangok értem. Budapest, 1978. 116) van meg a vizsgált szó. A vers a Vidám üzenetek ciklusban olvasható, ennek minden darabja baráti és családi vonatkozású, s a versek mindegyike az ún. társalgási stílus elemeiből is építkezik (vö. MStiIV. 10; 29), ez a versek — és a szóban levő vers — szókincséből érzékelhető:

Áhítozom rég, hogy béke-jelet nyújtsak,
íme, most *borággal* áldlak, dehogy sújtlak,
rügysorral csiklandozlak rézsutosan, öcskös,
te kisüstis, murcis, te boros, te fröccsös!

A stílusalakítás tudatosságát jelzi, hogy a költő a címben és a vers első szakaszában a *szőlővessző*, az utolsóban pedig a *szőlőág* rokon értelmű szavakat írja versébe, így is változatosságot teremtve a 'venyige' megnevezésében. — Attól a szóhasználatától, amelyik a familiáris hangnem kialakulását segíti, a *borág* főnév választékosságával és az irodalmi nyelvet felidéző hangulatával üt el, s éppen e különbség utal a költemény egészének játékosságára, ugyanakkor komolyságára is.

Lakatos István is többször használja a szót Publius Vergilius Maro Georgica című munkájának fordításában (H. n. [Budapest], 1981.):

Hogy lesz dús a vetés, mely csillag alatt ugorjunk,
szilre mikor jó, Maecénás, aggatni *borágot* [ezt dalolom] (5)

(Eredetije: „ulmisque adiungere vites..; Vergilius, Georgica. Budapest, 1983. 26. I: 2)

* Erről FÜREDI MIHÁLY tájékoztattott. Szívesységét köszönöm.

A Georgica második könyve a fákról és a szőlőkről szól, ebben a részben öt *borág* előfordulás van, ezekből — az előző idézetben szereplővel egyetemben — 'szőlő- (növény)' jelentésűek az alábbiak:

..védi [a gazda] *borágát* ez vizöntő záporok ellen.. (33)

(Itt a *borág* megfelelője a szövegösszefüggésből következően a II: 346 sorban van: ..premes *virgulta* per agros..)

Ettől fog minden szőlő dúsan kivirulni,
fog telinőni *borággal* a teknős völgy.. (34)

(Ennek az adatnak nincs latin megfelelője: ..complentur vallesque cavae saltusque profundi..; II: 391)

..késő levelét a *borág* veti földre.. (34)

(seras posuit cum *vinea* frondes..; II: 403)

Kétszer szakad árny a *borágra*.. (35)

(Bis *vitibus* ingruit umbra..; II: 410).

Egy alkalommal 'szőlőfürt; gerezd' jelentésű a tárgyalt szó (vö. ÉrtSz.: gerezd 3.):

..mifelénk a gerezd is más, mely az ágon alácsüng,
mint aminőt Méthymnában Lesbos nyes a töről:
más a *borág* Thasuson.. (24)

(..sunt Thasiae *vites*..; II: 91).

Mindezek mellett Lakatos István a *bor ága* szó szerkezetet is beépíti fordításába a kor földidézését segítő kifejezőeszközként, illetőleg Vergilius költői nyelvének gazdagságát érzékeltető eszközként:

..déli szelek keltén a *bor ága* se borzad.. (33)

(..nec metuit surgentis *pampinus* Austros..; II: 333)

..bujtványról hajt a *bor ága*.. (23)

(..propagine *vites* respondent..; II: 63)

A *bor ága* szerkezet a főntebb idézett MF1. adatban már szerepelt.

Megjegyzendő, hogy Lakatos Vergilius-fordításában számos alkalommal olvasható a *venyige* is: „legelesebb *venyige*” (28), „víg *venyigét* így ültess” (30), „bármily *venyigét* ültetsz” (33); „*venyigéről*-vett [sic!] megaszalt szemü szőlő” (67), „*venyigém* fejszed ne kímélje” (68), „mint ruganyos*venyigéről* fürt” (76); összetételben is:

„Nap lepihente felé *szőlővenyigéd* sose nézzen” (32). Többször használja ezek mellett a *szőlő* főnevet is a Georgica említett részében (29, 30, 34, 76). — Vergilius Eclogáinak fordításában is használja Lakatos István a szót: „Mint a *borág* a szőlőtőnek, mint a fűrt a *borágnak*, [úgy voltál díszünk]” (I. m., h. n. [Budapest], 1963. 32.), mindkét helyen 'venyige' a jelentés.

A közelmúltban Parti Lajos versében, amelynek címe: púderett (Élet és Irodalom XXVII [1983.], 45. sz., 9), tűnt elő a *borág*:

„nőnek a köporárok
decsi rozáliának
szívében térzenészet
lábában tromboá

púderett arcán föl-le
tapogat mézga könnye
teniszlabdát a hernyó
dajkál ilyen sután

befonja gyöngé pánik
szemén *borág* humánlik
jaj vérhányt labdarózsa
barhent ruhája leng..”

A vers hölgyének „szemén *borág* humánlik”, s itt a *borág* nem a régi korok fölidézője, sem nem a választékos megfogalmazás egyik elősegítő eleme. Azoknak az előismereteknek az alapján, hogy az ittas ember szeme gyakran kivörösödik, hogy számosan intellektuális okokkal kísérlik meg igazolni alkoholizmusukat, valami borgőzös félműveltséget sejtet a *humánlik* egyéni képzésű ige. A *borág* pedig 'venyige, szőlőlomb' alapjelentése mellett másodlagosan az 'italozás'-t jelenti, illetőleg az italozás egyik következményét, a vörösülő szemet. A vörös színeképzet megjelenését nemcsak ez az előismeret engedi meg, hanem a szőlőlomb zöld vagy vörösülő színe is (vö. JuSz. *venyige*: „*véres és aranyos színével* Leng venyigéje homlokod felett). — Áttekintve a jelentések mozgását: *borág*¹ 'venyige' → *bor* 'szőlőből készült ital' (térbeli érintkezésen alapuló metonímia) → *borág*² 'italozás' (szemantikai mezőkapcsolat) → *vöröslik a szeme az italozástól »szemén *borág* humánlik«' (szemantikai mezőkapcsolat ok-okozati metonimikus viszony alapján).

3. KÁROLY SÁNDOR Általános és magyar jelentéstana (Budapest, 1970. 68. l.) denotatív, szintaktikai, pragmatikus, lexikológiai, műfaji és nyelvrétegbeli jelentést különböztet meg. Az eddigiekben voltaképpen a *borág* műfaji jelentését vizsgáltam, hiszen a *borág* a szépirodalmi műfajok nyelvében élő szó, s a nyelvhasználat az irodalmi műfajokban igényli a különböző hangulatokat kifejező szavakat (i. m. 92): ezt igazolja a *borág* használata is.

BORÁG

von

LÁSZLÓ BÜKY

Ferenc Kazinczy, der Meister der ungarischen Klassik, hat im Jahre 1809 das Substantiv *borág* 'die Rebe, Weinrebe' deswegen geschaffen, weil die Stimmung des gemeinsprachlichen Wortes *venyige* 'dgl.' in einem seiner Sonette nicht paßte.

Das Wort *borág* hat sich im XIX. Jahrhundert in der ungarischen Literatursprache gewissermaßen verbreitet. Im XX. Jahrhundert findet man in den Wörterbüchern für das Wort als stilistische Bewertung: „veraltet“. Außer dieser stilistischen Bewertung bezeichnen das Wort und seinen Gebrauch im XX. Jahrhundert noch andere Eigenarten: *borág* ruft nicht das XIX. Jahrhundert, sondern das antike Zeitalter hervor (das hängt mit dem Klassizismus von Kazinczy zusammen); auf dem Gebiet des Wortschatzes kann das Wort die gehobene, gefeilte Sprechart charakterisieren, kann aber — was seinen Archaismus betrifft — fast neutraler Stimmung sein usw. Diese Eigenheiten werden durch die literarische Gattung, bzw. durch den Kontext beeinflußt.

TARTALOM ÉS FORMA

(Három Váci-vers egybevetése)

DEME LÁSZLÓ

Az ünnep ösidők óta alkalom arra, hogy az ember egyszer-egyszer olyat tehessen, amit máskor is szeretne, csak a hétköznapiak nem engedik meg neki. — Nos: tanult barátom, tudós kollégám, kedves tanszékvezető és szerkesztő utódom köszöntése ürügyén hadd ránduljak ki ismét egyszer a versek világába, ahonnan mindig oly hamar és hosszú időre hazarángat a másirányú kötelesség. Hogy miért épp itt és most? Mert jól tudom: e sóvárgásunk közös az ünnepelettel.

1. Egyet-mást e kirándulás objektív előzményeiről! Az Első Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (1981 augusztusában) rövidke előadást tartottam e címen: „A vers szövege és hangzása” (így került jegyzékbe a Hungarológiai Értesítő III. évf. 3–4. számában, a 286. lapon; az előadások szövege gyűjteményes kötetként, „A magyar vers” címen jelent meg, Budapesten, 1985-ben; a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kiadványaként; cikkem a 71–76. lapon.) Ott számot adtam róla: hogyan jutottam el — most már jó negyed évszázada — annak felismeréséig, hogy „a hangzás magában a szövegben rejlik”, ami azt is jelenti, hogy „a jó versmondónak nem »kitalálni« kell a szöveghez a hangzasképletet, hanem »megtalálni«. Hogy ne attól függjön a hangzás: ki szaval; hanem attól, hogy mit”. (Az idézetek az említett előadás bevezető és befejező passzusából; a kötet 71., illetőleg 75. lapjáról.)

Előadásomban felidéztem azt, amit korábban Vörösmarty Szózatáról, majd Kölcsey Zrínyi daláról mondtam szöveg és hangzás viszonyával kapcsolatban (Nyr. 82: 187–95, ill. IskNym. 198–211); s a vizsgálatban visszapillantottam ugyane vonatkozásban a Halotti Beszéd Oratio részére, majd előre, Petőfinek Egy gondolat bánt engemet című versére. Azután, hogy kortárs költőt is vizsgálóra vegyek, Váci Mihály két versét is egybevetettem az addigiakkal, s persze egymással is. Kiválasztásukat így indokoltam: „Két közéleti versét nézzük, a sok közül. Az egyik a »Még nem elég!«; a másik az »Országos pólya«. Egy évtized lehet köztük, Váci másfél évtizedes »nyilvános« költői — és közéleti — pályájának kétharmada; amely időszak nála, »az élet sűrűjében« és égő intenzitásban tölt(et)vén, a szinte ódai lelkesedéstől az elégikus lemondásig vezetett. (Időben is, hangban is e két vers közt áll — már és még — a »muszáj-Herkules« hangú »Te bolond«; ezt most mellőznöm kell.)” (I.h. 74. lap.)

Ott a két (szélső) vers mondatszerkezeti mutatóit vetítettem egymásra, kihagyva a harmadikat (a középsőt). Most más nyelvi jellemzőiket vethetem egybe, s mind a háromét.

Előbb azonban még egy szubjektív előzményt; egy részletet 1970. április 20-a körüli (magamnak írt) naplójegyzetemből! „Egyetlen héten belül veszítettük el Veres Pétert és Váci Miskát. (Most szűrom be: akkor nem tudtam még, hogy ráadásul egyugyanazon napon, április 16-án; mert Váci Mihály halálhíre késve érkezett meg Hanoi-ból.) Rettenetesen hiányozni fognak! Miska, a bolond fáklya, amelyik éjjel-nappal lobogva égett — nappal persze nem kellett volna, hiszen úgyszólván világos van, de hát ez volt a természete —; és Péter bácsi, a szürke hamu alatt mindig vörösen izzó parázs, amely rögtön föllángol, ha bármelyfelől ráfúj a közélet szele. Óriási érvágás; mikorra heveri ki ezt az önvizsgálatban nem túl erős nemzeti lelkiismeret!”

Ennek is tizenöt éve már! Kihevertük? Persze pótolhatatlan ember nincs; — de megismételhető sem. Ha szellemüket engedjük kiszorulni mindennapjainkból, magunk veszítünk vele. Ha viszont elevenen tartjuk, okulhatunk belőlük még ma is.

2. De nézzük a három verset! Nem magyarázni kívánom persze őket, csak megszólaltatni (vagy mondjam így: meghallgatni, hogy mit mondanak magukról). — Szövegüket a „Váci Mihály összegyűjtött művei” című életműkiadvány szerint veszem (Magvető, 1979)¹. Időmegjelölésül csak ennyit: kötetben a Még nem elég! 1959-ben jelent meg (Bodza), a Te bolond 1964-ben (Szegények hatalma), az Országos pólya 1968-ban (Eső a homokra). — Ami összeköti őket, arról már idéztem az említett előadásomban mondottakat: mindhármuk közéleti témájú, csak épp a közéleti forgolódásnak és tapasztalatoknak három különböző korszakából.

Formai szempontból érdekes egyezés bennük, hogy mind a háromnak azonos a címe és a záró motívuma; ami Vácinnál nem példátlan éppen (főleg a közéleti témájú versekben), de nem is túlzottan gyakori. — Ám itt van az első különbség-jegy is. A Még nem elég! címe és befejező mondata közt ez a motívum jóformán állandóan ismétlődik (a számadatokat később); a Te bolond címe és a verset záró felkiáltás között ez az önmegszólítás még kétszer fordul elő; az Országos pólya címének szimbolikus értelme pedig az utolsó sorig, az egyetlen ismétlésig — illetőleg egyetlen versbeli előfordulásig — tulajdonképpen rejtve marad. Mintha az önkritikából, önmaga azonnali kiadásából való fokozatos visszahúzódnak nyilvánulna meg ebben (is), egyfajta visszavonulás a direktből az indirektbe.

S most nézzük őket egyenként!

2.1 A Még nem elég!, korábbi — idézett — megállapításunk szerint „szinte ódai lelkesedés”-sel jellemezhető. Extrovert, teljességgel kifelé forduló, agitatív hangú költemény, a mindenkit magával ragadni, tette sarkallni kívánó teljességigény türelmetlenségével. Építő szándékát jellemzi, hogy minden „nem” után ott áll a „hanem”; magával sodorni kívánó indulatára utal a felszólító módnál is parancsolóbb „kell” igealakok sokasága.

Makroszerkezetére a klasszikus „versszakolás” némileg rugalmas kezelése jellemző: az öt „strófa” 8 : 7 : 10 : 12 : 10 sora, ha felbontva is, emlékeztet a hagyományos formatartásra. A verslábak lazán jambikusak, általában három és fél — három jambusos sorok követik egymást; kivétel három felkiáltásszerű sor (a 15., a 30. és a 32.), melyeknek végéről hiányzik a várható fél láb; s a befejező rész (44–47.

¹ Eszerint közlöm őket a tanulmány végén, 83. old.

sor), ahol nemcsak a verslábak, illetőleg szótagok számát borítja fel az emóció, de még a jambikus lejtést is.

A valódi jellemzőket azonban a mikroszerkezetben találni.

Hogy a vers építkezése mennyire a kifejtett „nem elég...de”, illetőleg kifejtetlen „nem elég...[de, hanem]” szembenálláson nyugszik, azt mutassák ezek a számok:

<i>nem elég...de</i>	= 5	<i>nemcsak...de</i>	= 1
<i>nem elég...[de,hanem]</i>	= 7	<i>kevés...több kell</i>	= 1
<i>nem elég...több kell</i>	= 2	<i>mit ér...több kell</i>	= 1

A teljes szembenállást egy másik oldalról is megközelíthetjük. A főmondati állítmányok számba vétele ezt mutatja:

egyik oldalon			másik oldalon	
<i>nem elég</i> = 14	} névszói = 15		<i>kell</i> = 14	
<i>kevés</i> = 1			<i>felszólító</i> = 3	
<i>mit ér?</i> = 1		igei = 1	<i>igعالak</i>	
<hr/>			<hr/>	
= 16			= 17	

A negatív jelentésű névszói állítmányok mellett grammatikailag egyaránt lehetséges névszói (főnévi) és igei természetű (főnévi igenévi) alany. Ugyanígy a *kell* igealak mellett is. A vers dinamizmusát jellemzi, hogy nem „állományt” hiányol és sürget, hanem cselekvést. Azt látjuk: a *nem elég* mellett mindig főnévi igenév az alany, mégpedig az esetek túlnyomó többségében explicit formában (pl. „Nem elég *megborzongni*”); de implicite ott is, ahol csak főnévi bázisú határozói alakot találunk (pl. „Nem elég — a Világért” ti. *küzdeni*; a főnévi igenevet a sorozat után álló „Küzdj” igazolja vissza). Csak a *nem elég* állítmánnyal szinonim *kevés* és *mit ér?* mellett találni névszói (főnévi) alanyt; ám ott a választ nem is a *de*, hanem a *több kell* jegyében kapjuk. — A képlet itt egyszerű:

<i>nem elég</i> + fn. igenév = 11	<i>kevés</i> + fn. = 1
<i>nem elég</i> + fn. igenév = 3	<i>mit ér?</i> + fn. = 1
<hr/>	<hr/>
= 14	= 2

A „de, hanem” kapcsolást követő másik oldalon némileg változatosabb a kép. A *kell* állítmányok mellett többségben itt is főnévi igenévi alany áll (pl. „*de lelkesedni kell*”), de találunk főnévieket is (pl. „Egy nagy-nagy *álom kell*”). A „*több kell*” kapcsolatok (névmásszerű) alanyát kifejtő elemek vegyesen főnéviek (pl. „*Több kell: — az értelem*”) és olyan főnévi bázisú határozói alakok, amelyek mellett — mint a *nem elég* állítmánynál is láttuk — lappangó főnévi igenévi alak sejlik fel (pl.

„Több kell: — a *nemzetért*” ti. küzdeni; lásd fentebb). Sajátos a *nemcsak* ellentétében álló *de* utáni megoldás, ahol a „Több kell: — az érzelem” után együtt találunk (tulajdonképpen a *több* kifejtéseként, az *érzelem* főnévet értelmezve) főnévi és főnévi igenévi vonzatot. „Ám nemcsak holmi érzés [ti. kell]; *de seb és szenvedély; keresni, hogy miért élj...*” — Ez utóbbit, minthogy a *több* kifejtő értelmezőjének értelmezése, nem számítottuk be. De így is az igenévi alakok dominálnak. Ezt látjuk:

<i>kell</i> + fn. igenév	= 8	<i>kell</i> + fn.	= 2
<i>több kell</i> [+ fn. igenév]	= 2	<i>több kell</i> + fn.	= 2
	<hr/>		<hr/>
	= 10		= 4

A *nem elég* és a *kell* állítványok tehát uralkodó mennyiségűek (együtt = 28; az összes főmondatbeli állítvány 84,8%-a). Ebből adódik, hogy az állítványi formák túlnyomó többsége — legalábbis a főmondatokban — kijelentő módú; — bár tartalmi okokból így mondhatjuk: imperative kijelentő. Ugyanígy a *kevés* és a *mit ér?*, mint a *nem elég* szinonimái. Ezekon kívül még három igealakot találni főmondati állítványként; mindhárom felszólító (a *bírjon*, a *hívjon* és a *küzdj*). — A mellékmondatokbeli állítványoknak már grammatikai helyzetük szabja meg inkább, hogy négy igei (az *akar*, a *jön*, a *mer*, a *látják*) és két nominális (a *kiké* és a „*hogy nem elég*”) kijelentő alakú, négy igei viszont (kissé célhatározói árnyalattal, bár tárgyi mellékmondatban) felszólító módú („*keresni*, *hogy miért élj*, *szeress*, *szenvedj*, *remélj*”). — Összesítve:

főmondatokban	mellékmondatokban
kijelentő állítvány = 30	kijelentő állítvány = 6
felszólító állítvány = 3	felszólító állítvány = 4

Az állítványok túlnyomó többségükben harmadik személyűek. Második személyben csak felszólító módú állítványokat találunk; a négy mellékmondatbelit (lásd fentebb) s a főmondatbeliek közül egyet: a befejező részt indítót („*Küzdj* azok igazáért,...”). Valójában ezek egyike sem valamiféle „kommunikációs partnerra” utal, hanem az általános alany kifejezője.

Hogyan szolgálja hát a tartalmat a forma, s hogyan diktálja a szöveg a hangzást? Nyilvánvaló: a sok „*nem elég*” és „*kell*” állítvány, különösen a „*nem*”-„*hanem*” ellentétsorba ágyazva, magabiztos, majdhogynem kinyilatkoztató hangvételre készít; amit a túlnyomóan ige(név)i alanyok sora, majd a kijelentő sort lezáró — általános alanyú — felszólítás, magával ragadó mozgósítással színez. A hang tehát ódai; de nem ostorozó, nem is követelő, inkább agitáló. Determinálja erre a címben és a záró felkiáltásban — és csak ezekben — megjelenő, egyszerre elégedetlenkedő és biztató *még* szócska: „*Még nem elég!*”

Ez a kép egybevág azzal, amelyik említett előadásomban a vers mondat szerkezeti mutatóinak vizsgálatából kerekedett ki. Ott ezt írtam: „A »*Még nem elég!*«

rövid, pár szavas mondategységeknek rövid — leginkább két mondategységből álló — mondategysékké összeálló sorozata. E mondategységek túlnyomó többsége felső szinten áll; s a mondategységek tagjait — hol grammatikailag is, hol csak tartalmilag — a nem-hanem ellentéte tartja össze s egyben feszíti szét. Természetes hát, hogy a hangzásban csúcsok sűrű sorozata követi egymást. (S tegyük hozzá: egyetlen előre vetett mellékmondat sincs benne, ami az ódaian fenséges tempót meg-meggyorsítaná; a hátravetettek viszont éppen tagolják-lassítják, — már amennyi egyáltalán van belőlük.)” (A magyar vers 74. lap.)

2.2. A Te bolond című verset — fentebb már idézett megjegyzésemben — „muzáj-Herkules” hangúnak jellemeztem. Önmegszólító költemény: a korábban kifelé forduló, lelkesen agitáló közéleti költő itt magába néz (bár nem függetlenül attól, amit maga körül lát), s azt kérdi önmagától: érdemes-e. A Még nem elég!-ben másokat szólított fel cselekvésre, annak értelmében való kétkedés nélkül; itt már csak önmagát, mégpedig kétségeivel küszködve, s a szigorúbb, a belső parancsnak engedve, a „másként nem tehetek” elszánt alázatával.

E vers minden sora négyes jambus, egyetlen egyet (a 80. sort) kivéve. Makroszerkezetében van versszakolás, de ez inkább csak látszólagos. Ha eltekintünk az első négy sor utáni hézagtól (amit a kisbetűs folytatás is kérdésessé tesz), első háromnak még szabályos, 10–10 soros strófákat kapnánk; a továbbiakban azonban az arányok sehol sem térnek vissza. S valójában a hézagok inkább technikaiak, mintsem tartalomjelzők. — Érdemes tehát a „makroszerkezetet” tartalmi mozzanatok alapján kihámozni és átrendezni. A következő kép bontakozik ki: egy önmagát faggató első rész (1–36. sor: „Már összeroskadsz...te bolond!”); — egy önmegszólító-önszidalmazó második rész (37–72. sor: ” ”Te hivatlan is... *paraszt*.”); — egy, a kívülálgra kitekintő harmadik rész (73–78. sor: „Rádszólnak... tartozik”); — egy önmagának parancsoló negyedik rész (79–90. sor: „De mondd... te bolond!”). Nyilván véletlen — s mégis: aligha az –, hogy e részek terjedelemaránya pontosan: $36 + 36 + 6 + 12 = 90$ sor, azaz $= 6 : 6 : 1 : 2$; ha tetszik: egy : egy : egyhatod : kéthatod — mindig kerek többszörösökben, illetőleg hányadokban.

Ha itt a mondatfajtákat próbáljuk számba venni, bajba kerülünk. Valójában az első egységben (1–36. sor) csupa kérdő mondatot találunk (kivéve az indító „Már összeroskadsz” kijelentést és egy „Senkisé!” feleletet). Ám ezek — részben grammatikailag is, de értelemszerűen mindenképpen — általában a „végre mondd” (2. sor), a „Mondd” (21. sor), a „végre mondd” (31. sor) felszólító, illetőleg a „Látod” (25. sor) kérdő-felszólító tartalmú kijelentő forma alá rendelődnék, s így bizonytalan, hogy főmondati szinten állnak-e. — A második egységben (37–72. sor) csupa megszólító alakot találunk, a két nagybetűs „Te” (37. és 63. sor) és a két kisbetűs „te” (68. és 70. sor) alakhoz kapcsolódva; állítmányaik csak a mellékmondatoknak vannak itt; e megszólító formákat (csonka) főmondatoknak minősíteni persze könnyű, de főmondatként (sőt egyáltalán: mondatként) elemezni viszont annál nehezebb.

S tovább is így. A harmadik részben (73–78. sor) ismét a „lásd” fölérendeltsége támaszthat kétséget az elemezni szándékozóban. — Grammatikai tekintetben csak az utolsó rész (79–90. sor) tekinthető (majdnem) problémátlanak. Itt a felszólító

mondatok meg az imperatív kijelentők (ez utóbbiak: „Te nem hallgathatsz el soha!” és: „Nincs jogod, hogy...”) kétségkívül főmondati helyzetűek; legfőljebb a két kérdő mondat („Kiáltsz — s nem hallgatnak oda?” és: „Elhallgatnak?”) vehető — bár inkább csak értelmileg, mintsem grammatikailag — burkolt feltételes alárendelésnek (ti. „Ha elhallgatnak, *akkor* légy hangosabb!”).

Mindenesetre: a négy rész négy különböző kommunikációs kapcsolatfajta képvisel; — ha mindjárt azonos is bennük a két kommunikációs partner egymással, hiszen a költő önmagától kérdez, önmagát szólítja meg szidalmazva, önmagának számol be torz visszhangjáról, majd önmagát biztatja, parancsolva. Ebből természetesen adódik, hogy az igeformákat aligha lehet „globálisan” vizsgálni, a vers egészének vetületében, ahogy a Még nem elég! esetben lehetett; itt más-más képletet adhat az első (interrogatív), a második (invokatív), a harmadik (narratív) és a negyedik (imperatív) rész. — S a módosító indulatszó szerepű — de grammatikailag mégis főmondat értékű — elemek (a már említett *mondd* és *lásd* típusúak) miatt bizonytalan az állítmányoknak szintbeli elhelyezkedésük szerinti vizsgálata is.

Az első részben a kérdő és a nekik alárendelt tagmondatok állítmányát elemezzük módhasználat szempontjából. (Típuspélda: „Ki *biztatott* e sorsra itt, | hogy szívedet rohamra *vidd*.”) — A második részt nem vonhattam be: itt állítmányok csak mellékmondati helyzetben vannak. (Példa: „szólítatlan jelentkező, | kit minden jó ügy *besoroz*.”) — A harmadik részben az elbeszélő-helyzetleíró meg a nekik alárendelt tagmondatokbeli állítmányok jöttek számításba. (Mint ez: „*hagyják*, hogy haragod *kiöntsd*.”) — A negyedik részben a felső szintet a valóságos főmondatok, az alsót a valóságos mellékmondatok képviselik. (Például itt: „*Nincs* jogod, hogy hangot ne *adj*...”) — Így tehát a „felső szint” és „alsó szint” megjelölés nem mindig abszolút főmondat és mellékmondata viszonyára utal, hanem (az említett *lásd* típusúak mellőzésével kialakult) relatív értékekre.

Az első, a harmadik és a negyedik rész állítmányainak módhasználatáról összesítve ezt a képet kapnánk:

	felső szinten	alsó szinten	összesen
kijelentő módú	32 = 86,5%	5 = 13,5%	37 = 59,7%
felszólító módú	9 = 36,0%	15 = 64,0%	25 = 40,3%

Ám itt nemcsak a végeredményen látszik a „kiegyenlítődés törvénye”, hanem a részértékeken is. Jobb ezért részenkénti bontásban vizsgálni. Akkor ugyanis ezt látjuk:

	első rész		harmadik rész		negyedik rész	
	felső szinten	alsó szinten	felső szinten	alsó szinten	felső szinten	alsó szinten
kijelentő módú	20	1	6	3	6	1
felszólító módú	—	14	—	1	9	1

Itt tűnik elő a (tartalmi alapon általunk elkülönített) részek objektív különállása. Az „interrogatív” hangú első részben érthető, hogy a kérdéseknek (tartalmi okokból) dominánsan kijelentő, az alájuk rendelt mondategységeknek viszont (grammatikai okokból) felszólító módú az állítmánya. A „narratív” harmadik részben a felső szinten is, az alsón is a kijelentő mód uralkodása a természetes; az egyetlen (alárendelt helyzetű) felszólító állítmány grammatikus indítékú kivétel. A képlet az „imperatív” jellegű negyedik részben fordul a visszájára: itt a felső szintű állítmányok nagyobbrészt felszólító módúak; s nem véletlen, hogy a kijelentők viszont vagy kérdő mondatban állnak, vagy imperatív tartalmúak (mint a „nem hallgathatsz el”, a „Nincs jogod”). — Érdeemes megjegyeznünk, hogy az „invokatív” második részben — ahol a „főmondatok” mind állítmány nélküliek, a mellékmondatok pedig deskriptív tartalmúak — minden mellékmondati állítmány (szám szerint 9) kijelentő módú.

Ami az állítmányok grammatikai személyét illeti, itt ismét csalóka eredményt adna a „globális” vizsgálódás. Ezt a képet kapnánk (itt is kiiktatva a túlnyomórészt állítmánytalan második részt, de ide már bevéve a korábban kirekesztett *Mondd* és *Lásd* típusúakat is):

	első rész	harmadik rész	negyedik rész	összesen
második személyű	24 = 61,6%	2 = 18,2%	12 = 70,6%	38 = 56,7%
harmadik személyű	15 = 38,4%	9 = 81,8%	5 = 29,4%	29 = 43,3%

Valamit persze ez is mondana a versnek önmegszólító (azaz önmagát kérdező, majd önmagát szidalmazó, s végül önmagát biztató) jellegéről; s arról is, hogy a harmadik, a „narratív” rész hogyan különül el a többitől, amelyekben (most csak az első és a harmadik rész adatait összesítve) a második és harmadik személyű alakok aránya nagyjából kétharmad : egyharmad. (S az „összesen” adatai igazolnák a „kiegyenlítőds törvényét”, de le is lepleznék egyben a benne rejlő csapdát, a részletek elmosódását.)

Ám még ez a kép is távol áll a teljes igazságtól. A harmadik személyű igealakoknak ugyanis van egy sajátos többletlehetőségük: kifejtetten vagy rejtetten hordozhatnak más (esetünkben: második) grammatikai személyre való utalást is. Vegyük példának ezt: „melyre téged senki se vár” (24. sor), és: „megvannak nyugton nélküled” (28. sor), ahol a névmás explicit és direkt utalás a harmadik személyű igealak mellett egy-egy második személyű bővítményre. Explicit, bár indirekt utalás még az ilyen is: „Ki kérte forró haragod” (13. sor). S hasonló értékű, csak implicit utalások a második személyre ezek: „Mi űz hát mégis?” (ti. téged; 31. sor); „kamasz-szerelem mire kell” (ti. neked; 33. sor); stb. — Ez azt jelenti: a „második személyűség” ott rejtezik a harmadik személyű igealakok egy része mögött is. Ha ezeket kikülönítjük, így alakul a kép:

	első rész	harmadik rész	negyedik rész	összesen
2.személy	24	2	12	38
3.személy	11	6	4	21
2.utalás				
3.személy	4	3	1	8
magában				
	$35 = 89,7\%$	$8 = 72,7\%$	$16 = 94,1\%$	$59 = 88,1\%$
	$= 10,3\%$	$= 27,3\%$	$= 5,9\%$	$= 11,9\%$

Hogyan vetíthető rá a hangzásra mindez? A második személyre irányultság — s ezen belül a kérdések, majd a minősítő megszólítások, s végül a felszólítások sorozata — az első pillantásra talán nagy erejű és dinamikus hullámmű hangvételre csábítana. Ám láttuk: „kérdező” és „kérdezett”, „megszólító” és „megszólított”, sőt „felszólító” és „felszólított” is azonos egymással. Ez az introvert magába nézés bizony töprengőbb, visszafogottabb előadásmódot kíván. Ezt diktálja az is, hogy a kérdések is (első rész), a tényleírás is (harmadik rész) valójában *mondd, lásd* típusú főmondatok függvényében állnak; a megszólítások pedig (második rész) felső szinten afféle állítmánytalan felsorolások inkább. — A papírforma szerinti „elharsogás” alapvető műfajtévesztés volna itt; még a felszólító sorozat (a negyedik rész) is távol áll a Még nem elég! lelkes, sokakat magával ragadni akaró befejező felkiáltásaitól.

Erre — a Még nem elég! befejező részére — azt mondtuk: második személyűségre (mint egy korábbi részlet is) általános alanyra utal. Mi az értéke itt, a Te bolond címűben, a második személyűségnek? Nyilván kettős: a költő egyed persze, de típus is egyben; s önmagához szól, de a hozzá hasonlókhhoz is, az éjjel-nappal (és nappal hiába, de még éjjeli fényével is sokak rest nyugalma zavarva) égő „bolond fáklyához”. A második személy tehát itt is az általános alanyra utal némileg, mégpedig a vers elejétől a végéig egyre növekvő erővel, egyre szélesedő érvénnyel.

2.3. A három vers közül az Országos pólya a formailag legszabályosabb (szinte érezhetően „csakazértis szabályos” vers): a kivétel nélkül 9 szótagos (négy és feles), jambikus lejtésű 33 sor szabályosan tagolódik 11, egyenként 3 soros versszakra; s e strófák — kettő kivételével — nagybetűvel kezdődnek, és — az őket megelőző kettő kivételével — ponttal végződnek. (A 19. sor végi kérdőjel és a 27. sorvégi felkiáltójel ugyanis „poetica licentia”: főmondatuk kijelentő lévén, papírforma szerint mindkettő helyén pont volna a szabályos.) Versszakon belüli pont egyetlen helyen van (6. versszak), s ezen kívül még egy idézet kezdődik nagybetűvel (a 9. versszakban). Így hát a „versszak = versmondat” képlet is túlnyomó részben érvényesül.

Tartalmilag-hangulatilag az egész költemény annak a költői-közéleti (vagy inkább: közéleti költői?) küzdelmet kísérő — és megfojtó — meg nem értésre panaszkodó részletnek a kinagyítása, amelyiknek a Még nem elég!-ben nyoma sem volt, s amely a Te bolond című versben is (legalábbis explicite) mindössze néhány sornyi (73–78. sor). Jelentős különbség persze, hogy ez ott második személyű (ha önmegszólítás révén is), itt viszont első; s ott önszerkentő agitációba torkollik, itt viszont (legalábbis bennem) óhatatlanul A magyar ugar befejező képét idézi. (Vagy talán rosszabbat: a „gaz”; mely ott „lehúz, altat befed”, legalább nyíltan ellenség; a „hűs vattaréteg” viszont a megértő jóság álarcában semlegesíti a javító buzgalmat.)

A belső, tartalmi alapú tagolódás persze nem a strófabeosztást követi. A közvetlenül önmagáról, illetőleg önmaga és környezete viszonyáról szóló első rész a 19. sorral végződik (nem is pontnál); s onnan kezdve az egyéni sors egyre tágul az általános felé. A 20. sort indító „de” már az *ember* általános alany vonzókörét vezeti be; ez a második rész, amely a 24. sor végéig tart. A 25. sorból nem tűnik ki rögtön, hogy a „Steril kör zár be” főmondatnak mi a lappangó tárgya (lehetne engem, mint korábban ebben: „Akik szerettek — elkerülnek” stb., e kérdésre lásd később); de a 26–27. sor világossá teszi, hogy már itt az (általános alanyt képviselő) második személy (a téged) értendő oda; így e három sor a harmadik rész. A 28–33. sorban, a negyedik részben, a — mindkét eddiginél általánosabb jelentésű — „Hány sors” veszi át az (először kitett, majd tovább is odaértendő) alany szerepét: a személyváltások tehát (első személy után harmadik, majd második, azután ismét harmadik) csak grammatikailag jelentenek váltakozást, intencionálisan az egyedítől az egyre általánosabb felé tágulást jelzik.

Ez a vers nem agítál, nem kérdez, nem tépelődik, csak konstatál. Felszólító módú igealak egyetlen egy van benne, a *gyógyítson* (30. sor), de az is alighanem célhatározói mellékmondat értékű, azaz így értendő: „*hogy gyógyítson, a sebet kimossa*”. (A formailag felszólító módúság gyanújába vehető *kimossa* viszont láthatóan az első sor végi ég igealak párja, tehát kijelentő értékű.)

Az igei személyeket itt is tartalmi részenként elkülönítve tanácsos vizsgálni. A negyedik részben egyértelmű a harmadik személyűség: a kitett majd tovább odaértett — szimbólikusan általános — *sors* alannyal egyezik minden igealak; kivéve az utolsót (*felitatta*), amely a címet ismétlő (vagy inkább címet is adó) szimbólumra, az (ugyancsak harmadik személyű) értelmezős „*országos pólya, hús vattaréteg*” kapcsolatra utal vissza. — Nem problematikus a második részbeli állítmányok sora sem: az egyszer kitett *az ember* (általános) alanyhoz az összes (mind a 6) hozzá tartozó állítmány harmadik személyű formában kapcsolódik. — A harmadik részben csupán a mellékmondat állítmányát találjuk (általános alanyra utaló) második személyben (*lobognál*), az ezt körülölelő, egymással kapcsolatos két főmondaté harmadik személyben áll. Ám egyikük mellett explicit utalás van a második személyűségre („*pestist sutognak rád*”), a másikhoz értelemszerűen kapcsolódik hasonló bővítmény („*Steril kör zár be*” ti. téged).

Az első részbeli állítmányok igealakjai első pillantásra így oszlanak meg (harmadik személyűnek véve természetesen az egyetlen nominális állítmányt is):

	főmondatokban	mellékmondatokban	összesen
első személyű	3 = 25%	3 = 33%	6 = 28,6%
harmadik személyű	9 = 75%	6 = 67%	15 = 71,4%

Ám itt is megváltozik a kép, ha számításba vesszük a harmadik személyű alakok mellett olykor ki is tett, de jóval többször odaértendő más (első) személyű (vagy ilyenre utaló) bővítményeket. Explicit utalások az ilyenek: „*Ha összetalálkoznak*

vélem”, „engem szeretni bűn lesz”; alaki kitevővel bíró, de közvetett utalások az ilyenek is: „A kézfogásom, csókom — *bélyeg*”, sőt ez is: „csak az ujjam hegyét *érintik*”. A lappangók, odaértendőek ilyenek: „A kik szerettek” (ti. engem), „Ha kezet *fognak*” (ti. velem), „nem *felel* egy lélek” (ti. nekem). — Ezeket is tekintetbe véve, a kép így alakul (a helyzet szerinti bontást itt már mellőzve):

1. személyű	6	} 17 = 85,0%
3. személyű	11	
1. utalás		
3. személyű	4	= 19,0%
magában		

Az első rész tehát grammatikailag mindenképpen „énközpontú”; ezért szükség-szerű a továbbiakban a második és harmadik személyre való áttérés: az (egyes szám) első személy (még közmondásainkban is) igen kevésbé alkalmas az általános alanyúság (az általánosabb érvényűség) kifejezésére. Ezzel az áttéréssel tudja elkerülni a költő, hogy mondanivalója — bár optimista kihangzása végül sincsen — ne maradjon panaszkodó és önsajnál(tat)ó egyéni siránkozás. A vers a 20. sortól kezdve egyre kevésbé magáról az írójáról beszél; s ez nemcsak e részek hangvételét befolyásolja, mérsékli, hanem visszasugározva még az elsőét is.

Említett előadásomban a hangzást — elsősorban a mondat szerkezeti mutatók alapján — így határoztam meg: „Az »Ország pólya« hasonlóan rövid mondat egységekből áll (ti. mint a Még nem elég!); de az előbbihez képest épp kétszer annyi sorolódik össze belőlük egy-egy mondat egésszé. (Az előzőnek 2,12, ennek 4,20 mondat egység az egy-egy mondat egésszre eső átlagos szerkesztettségi mutatója.) Ez azt jelenti: kétszer akkora szövegrészletre jut egy-egy dallambeli visszazárás itt, mint a korábbiakban, a lelkesedőben; vagy más oldalról nézve: kétszer akkora egységeket kell itt melodikusan nyitva tartani, mint ott. S mivel a mondat egységeknek csak a fele áll felső szinten, s a kapcsolások nagyobb része alárendelő: a dinamikus és melodikus hullámvázok lehetősége bizony szűkre szorul. Az összes mellékmondatoknak kétharmada áll csak hátul, egyharmada előre vetett; ez az arány — a főmondatok közepes tempójával kiegészülve — a tempónak egyfajta zaklatottságát idézi elő.” (A magyar vers 74. lap.)

Mindezt megerősítette ott még egy összehasonlítás. Kölcsey Zrínyi dalának, mint annak idején rámutattam (IskNym. 198–211), van egy múltat felidéző, elégikus vonulata (az 1., 3., 5. versszak), és egy másik, a jelent ódai lendülettel ostorozó (a 2., 4., 6. versszak). E két vonulatnak külön-külön megalkotott mondat szerkezeti mutatói közül néhányat egybevettem a két szélső Váci-versből nyertekkel. Ezt a képet kaptam:

	Kölcsey: ódai vonulat	Zrínyi dala elégikus vonulat	Váci Még nem elég!	Mihály: Országos pólya
mellér. kapcs. (százalék)	82,4	63,3	77,8	43,7
absz. főmondat (százalék)	85,0	31,3	84,3	52,4
mély. fekvés (százalék)	1,21	1,77	1,16	1,50

Most is csak azt kérdezhetem, mint akkor (i.h. 75. lap.): „Véletlen-e az egybecsengés?” — már tudniillik az ódai vonulat és a Még nem elég!, s másrészt az elégikus vonulat és az Országos pólya mutatói között.

3. Nem tudom pontosan idézni, mert azt sem tudom, kitől és hol olvastam, hogy amikor az író meghal, az életmű egyszerre lezár és egész lesz; így függ össze sors és alkotás. Nem merném azt mondani, hogy ez olykor fordítva is áll; de talán nem Petőfi az egyetlen, akinek valóságosan megtett pályáivét elvben sem tudnám magamnak meghosszabbítani. — Ám ezek a kérdések az eddig piszkáltaknál (piszkoltaknál?) is távolabb esnek nyilvántartott kompetenciámtól. Nem is fűzöm a gondolatot tovább; sapienti sat. Itt csak arra akartam rámutatni: a hangzás kulcsa a szövegben van, a szövegé a tartalomban, a versé az életmű egészében, azé pedig a korban, amelynek alkotó és alkotása egyszerre terméke és hatótényezője. (Hogy mindezt éppen a szegedi bölcsészkar egyik Actájában mondom el: ez aligha több merő véletlennél. — Vagy talán e gondolatok vonatkoztathatók valamely módon a nem költői alkotások és életutak alakulására is?)

1985. január

FÜGGELÉK

Váci Mihály három verse

MÉG NEM ELÉG!

Nem elég megborzongni, de lelkesedni kell! Nem elég fellobogni, de mindig égni kell! 5. És nem elég csak égni: fagyot is bírjon el, ki acél akar lenni, suhogni élivel.	Nem elég álmodozni. 10. Egy nagy-nagy álom kell! Nem elég megérezni, de felismerni kell! Nem elég sejteni, hogy milyen kor jön el; 15. jövőnket — <i>tudni</i> kell!

- Nem elég a célt látni;
járható útja kell!
Nem elég útra lelni,
az úton menni kell!
20. Egyedül is! Elsőnek,
elől indulni el!
Nem elég elindulni,
de mást is hívni kell!
25. S csak az hívjon magával,
aki vezetni mer!
- Nem elég jóra vágní:
a jót akarni kell!
És nem elég akarni:
de tenni, tenni kell!
30. A jószándék kevés!
Több kell: — az értelem!

- Mit ér a hűvös ész?!
- Több kell: — az érzelem!
Ám nemcsak holmi érzés,
35. de seb és szenvedély,
keresni, hogy miért élj,
szeress, szenvedj, remélj!
- Nem elég — a Világért!
Több kell: — a nemzetért!
40. Nem elég — a Hazáért!
Több kell most: — népedért!
Nem elég — Igazságért!
– Küzdj azok igazáért,
kiké a szabadság rég,
45. csak nem látják még,
hogy nem elég!
Még nem elég!

TE BOLOND

- Már összeroskadsz; — végre mondd:
mit is akarsz hát, te bolond?
Ki biztatott e sorsra itt,
hogy szívedet rohamra vidd,
5. és kitárt melled odaállj,
hol a veszély szíven talál?
Honnan vetted rá a jogot,
ki volt, ki felhatalmazott,
hogy érte és a nevében
10. egy szót is szóljál? — Senkisé!
- Ki választott és ki jelölt,
hogy ostorozd és védjed őt?
Ki kérte forró haragod,
szeretni ki bujtogatott?
15. s hogy felgyújtsd magas éjjelek
csúcsán lobogó életed,
és élni is kevés erőd
úgy szervezd, mint egy haderőt,
20. s hadseregek indulatát
vezényeld a szíveden át.
- Mondd, mért becsülted túl magad,
hogy fejed ily dologra add,
és magad olyan ügyre szánd,
melyre téged senki se várt?
25. Látod, már azok, éppen ők,
kikért elszórtad szép erőd,
megvannak nyugton nélküled,
kivívják győztes ügyüket,
sorsukat bizton terelik
30. cél felé időnk medrei.

- Mi űz hát mégis? — Végre mondd:
ez az értetlen hajsza, gond,
kamasz-szerelem mire kell,
hogy izgass, tüntess, énekelj,
35. s országos árulásokon
elbőgd magad még — te bolond!
Te hivatlan is érkező,
szólitatlan jelentkező,
kit minden jó ügy besoroz,
40. a baj magához toboroz;
hol nem számítanak rád soha,
ott vagy legjobb sorkatona;
lőhátról gúnyolt szuronyos,
taposó szívű gyalogos;
45. a homokzsáknak szánt baka,
aki hadjárat egymaga.
- Cselédek fia: — drága szép
ügyhöz szegődött hű cseléd.
Kamaszként már a tanító
50. eljegyzett sorsát álmódó;
– tanya ügyvédje, mérnöke,
történelmünk vad ügynöke,
paraszt fiúkért szájaló,
állásaikért házaló.
55. Nyilvános összeesküvő –
– biztat cinkosod: a jövő.
Eszpresszók és tanyák között
bujkáló, mindig körözött,
népszerűsített lázadó,
60. ki érvet, fegyvert lázító
híreket hordoz, — jelszava:
– „Járda, villany, gyár, iskola!”

- Te gondok fölött számadó,
ország ügyében utazó,
65. történelmi alkalmazott,
irodalmi vándorbotok
örököse, zarándoka,
te eszmék hivatalnoka.
Ünneprontó az ünnepen,
70. te országosan szemtelen,
feszengve halgatott pimasz,
számonkérő hangú *parasz!*
Rádszólnak, lásd leintenek,
mosolyognak, legyintenek,
75. hagyják, hogy haragod kiöntsd,
– nem árt, ha „*magában dühöng*”. –
S halálos indulataid
nem érti, kire tartozik.
- De mondd, kiáltsd, terjeszd, dadogd
80. jogos igazad, igaz jogod.
Kiáltsz — s nem hallgatnak oda?
Te nem hallgathatsz el soha!
Elhallgatnak? — Légy hangosabb!
Nincs jogod, hogy hangot ne adj
85. azoknak, kiknek motyogás
a hangjuk, még káromkodás.
– Vérd magad, mint a szív, zuhogj,
ne éltesen már csak e gond:
magad értük halálra rontsd,
90. míg össze nem rogysz — te bolond!

ORSZÁGOS PÓLYA

- Akik szerettek — elkerülnek,
s én sem merek zaklatni senkit:
félve: — engem szeretni bűn lesz.
- A kézfogásom, csókom — bélyeg,
5. S kikért e lázba estem önként,
ragályomtól azok is félnek.
- Ha összetalálkoznak vélem,
körbelesnek — vajon ki látta,
hogy vállukhoz túl közel értem?
10. Ha kezet fognak, csak az ujjam
hegyét érintik, és szemükben
a fertőzést félő gyanú van.
- Fürkészve, szánakozva néznek,
gyanakodva, mint a dühöngőt,
15. borzadva, mint az elítéltet.
- Kiáltak, nem felel egy lélek.
Némán kört vonnak, — bizonyítván:
– hibbantként, magamban beszélek.
- Előbb szelíd-kérlelve szóltam,
20. de e csendben végül megőrül
az ember és dühöng valóban;
- panaszkodik, olykor felordít,
s mert védekezne — mást is vádol,
s *illetlen* kínban hánykolódik.
25. Steril kör zár be, ha halálos,
vörös lázban messze lobognál,
pestist suttoznak rád: „Ragályos!”
- Hány sors kibuggyant, mint a rózsza,
s önvesztőn, buzgón, mint a vér ég:
30. gyógyítson, a sebet kimossa:

s lelkét-vérét hiába adta:
– buzgott, de az országos pólya,
hűs vattaréteg felitatta.

INHALT UND FORM
(DER VERGLEICH DREIER GEDICHTE VON MIHÁLY VÁCI)

von

LÁSZLÓ DEME

Der Verfasser analysiert drei Gedichte öffentlichen Inhalts des vor 15 Jahren verstorbenen Dichters, Mihály Váci, die etwa in fünfjährigen Abständen geschrieben worden sind. Das Erste, das Früheste (Még nem elé! — Das genügt noch nicht!) versucht mit odischer Begeisterung die ganze Gesellschaft für die Tat für das Wohl der Gemeinschaft mit sich zu reißen. Im zweiten Gedicht etwa nach fünf Jahre fragt er schon von sich (in Form der Selbstanrede), ob es sich lohnt, für die Gemeinschaft zu „lodern“, sich für die Gemeinschaft zu „verbrennen“. Aber hier spornt er sich noch an. Im dritten Gedicht, wiederum nach fünf Jahren beklagt er sich über den Mißerfolg, das Ausbleiben des Widerschalls seiner Anstrengungen in resigniertem, elegischem Ton.

Die Abhandlung zeigt durch die Analyse der Prosodik, der Textstruktur, des Syntax, der Morphologie, des Wortgebrauchs der drei Gedichte, wie sich die Versform, die Satzkonstruktion, der Gebrauch der Modi und der Verbform an den sich von Gedicht zu Gedicht verändernden Inhalt, und innerhalb des Gedichtes an das Stimmungsgewoge anschmiegen. All das vergleicht er mit den Typischen Kennzeichen eines Gedichts aus dem vorigen Jahrhundert (Kölcsy: Zrínyi dala — Das Lied von Zrínyi), und daraus ergibt sich, daß das erste Gedicht von Váci — seine formellen Kennzeichen betreffend — mit den Teilen odischen Schwungs des Kölcsy-Gedichts, das letzte dagegen mit den Teilen elegischen Tons dessen verwandt ist.

TENNIVALÓK ÉS LEHETŐSÉGEK AZ URÁLI IRODALMAK KUTATÁSÁBAN*

DOMOKOS PÉTER

Az uráli irodalmakkal kapcsolatos legnagyobb gond 1985-ben is ugyanaz, ami a korábbi évtizedekben is volt. Nevezetesen:

1. Voltaképpen ismeretlenek a világ előtt;
2. nem kielégítőek, nem valódiak egymásközi kapcsolataik sem.

Az átlagos műveltségű — mondjuk — spanyol vagy ír olvasó, ha egyáltalán tud is valamit a magyar irodalomról (vagy általában a magyarságról), nem sorolja azt az uráli (finnugor) irodalmak (népek) közé, mivel mit sem tud kezdeni az „uráli” és a „finnugor” jelzőkkel. A votjákokról vagy a jurák-szamojédokról (a továbbiakban: jurákokról), ill. ezen népek anyagi vagy szellemi produktumairól már végképp semmit sem sejtjenek pl. Portugáliában, Dániában vagy Albániában, még a magasabb iskolázottságúak körében sem.

Ezen a megállapításon lehet szomorkodni, a nemzeti bú húrjait pengetni, tartalmán vitatkozni is lehetséges, mi több, meglepőnek, fölrázónak vélt kivételek, filológiai csemegék is említhetők, a valódi végeredmény, az összkép azonban lényegében változatlan marad: vigasztalan.

Egymásközi kapcsolatainkat illetően szintén nem a biztató (de lényegében: áttató) kivételekről, szép teljesítményekről kívánok megemlékezni, hanem a hiányokról, a gondokról. Vajon mennyire ismerik egymás irodalmát az uráli népek, elsősorban ezen népek (nagy hányadot jelentő) nem szakember olvasói? Mit olvashatnak pl. a zürjén értelmiség képviselői — anyanyelvükön — a magyar és a finn irodalomról, s mit tudnak pl. a lappokról? De feltehetném a kérdést a votják, a cseremis vagy a mordvin szakemberekhez intézve is. Tudom, persze, hogy érdeklődésemre néhányan az érintettek közül azonnal készen állnának valamiféle válasszal. A sziktiivkariak szóba hoznák V.I. LITKIN (= Illja Vasz) Petőfi és Ady fordításait magyarról zürjénre¹, ill. A. TURKIN Kalevala fordítás-részletét finnról

* A cikk a VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Sziktiivkar, 1985) orosz nyelven elhangzott előadás (in: CIFU 6 Studia Hungarica) jegyzetekkel és bibliográfiával kiegészített s módosított változata. Főként a helyszín és az alkalom indokolja a szubjektív fordulatokat, a zürjén hivatkozásoknak a többi uráli irodalomhoz mérten viszonylag nagyobb számát. Kapcsolódik egyben a megelőző kongresszuson (Turku, 1980) felolvasott referátumomhoz is. (Létezik-e finnugor irodalomtudomány? FK, 1983. 4).

1. Илья Вась: Шонди петигөн. Сыктывкар, 1959.; ил. DOMOKOS PÁL PÉTER: Litkin Vaszilij — Petőfi komi (zürijén) fordítója. (It, 1962)

zürjénre². Votják kollégáim bizonyára (jogos) büszkeséggel mutatnák fel három nyelvű (votják — orosz — magyar) Petőfi antológiájukat³, ill. Munkácsi emlékkötetüket⁴. S a többiek, pl. a mordvin T. KUBANCEV⁵ számos további adattal is kiegészítenék rögtönzöttnek ható rövidke felsorolásomat. Azután pedig ők kezdenének kérdezni: mit olvashatnak a magyarok és a finnek, az észtek a többi rokonnép irodalmából? Készültek-e fordítások pl. a zürjén irodalomból Budapesten, Helsinkiben és Tallinnban? (Természetesen a többi uráli népet és irodalmat is említenem kellene ezúttal is, de több lenne a — lényegét már amúgy sem érintő — kérdés, mint amekkora a publikáció rendelkezésére álló tér.) Nos, azt válaszolhatnám, hogy magyar nyelven számos (bár nem elég!) zürjén költő olvasható — de lényegében csak 1945 óta. A zürjén népről és irodalomról is jó néhány érdemes cikk, tanulmány, recenzió jelent meg az utóbbi négy évtizedben, külön fejezet foglalja a zürjén irodalmat egyetemi tankönyveinkben is⁶. Minderről (teljességre törekvő) pontos adatok találhatóak egy 1975-ben megjelent kiváló, akár mintául is szolgálható bibliográfiában, JÁVORI JENŐ munkájában⁷. Ezt az összeállítást mintegy kiegészíti, szöveggé oldja és értelmezi RADÓ GYÖRGY 1976-os könyve⁸. (Az időközben lepergett tíz esztendő, persze, igen számos további fontos tétellel gazdagítaná e vállalkozások — remélhetően — megírandó folytatását.) A finn helyzetet finn kollégáim nálam alaposabban ismerik, árnyaltabban jellemezhetik, ha vállalkoznak, vállalkoznának ilyen típusú munkára, gyűjtésre. Tudomásom szerint RAIJA BARTENS gondozásában a közeljövőben elkészül a zürjén folklór és műköltészet finn antológiája, majd egy hasonló mű mordvin relációban is.* Közeledik a megvalósításhoz — finn közreműködéssel — az uráli folklórból válogatott angol nyelvű kötet is.

Ezúttal azonban — ismétlem — nem a (részben leendő) eredményekről, inkább a nagyon is létező hiányokról szólok. Az a tény, hogy az uráli irodalmakat igen kevésbé ismerik a világban, az a körülmény, hogy az uráli népek sem ismerik megközelítőleg kielégítően egymást és egymás irodalmát, valamiképp összefügg egymással. Mert hiába adnak ki a magyarok az Unesco támogatásával és JEAN-LUC MOREAU áldozatos közreműködésével francia nyelvű antológiát az uráli népek

2. ld. a 48. sz. tételt. (Itt, a „karjalai” irodalom zürjén nyelvű blokkjában olvasható egyik szemelvényként az eposz 41. runó-ja.)

3. Петефи Шандор. Стихи на венгерском, удмуртском и русском языках. Ижевск, 1975.

4. Мункачилэн кузьмез. Ижевск, 1983.

5. Т.И. Кубанцев: Межнациональные связи мордовской советской литературы. Саранск, 1984.

6. RADÓ GYÖRGY: Egy rokon nép irodalma. (Jövendő, 1947. 42. sz.)

FOKOS DÁVID: A komi (zürjén) nép művelődésének új korszaka. (Nyr, 1954.)

VÁSZOLYI ERIK: Adalékok a komi írásbeliség történetéhez. (NyK, 1960.)

VÁSZOLYI ERIK: Zürjének a Kanyin-félszigeten. (NyK, 1964.)

D. R. FOKOS-FUCHS: Die syrjänische Schrift- und Umgangssprache der Gegenwart. (AL, 1970.)

DOMOKOS PÉTER: A zürjén irodalom. (FK, 1965.)

DOMOKOS PÉTER: Zürjén irodalom. (in: HAJDÚ PÉTER — DOMOKOS PÉTER: Urali nyelvrokonaink. Budapest, 1978. — Egyetemi tankönyv)

7. [JÁVORI JENŐ, összeállította]: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Budapest, 1975.

8. RADÓ GYÖRGY: A Szovjetunió uráli és türk népeinek irodalma Magyarországon. Budapest, 1976. (Modern Filológiai Füzetek 24)

*A zürjén műköltészet antológiája már 1984-ben napvilágot látott, 1986-ban pedig a vogul és osztják folklórt reprezentáló válogatás jelent meg.

költészetéből⁹, hiába publikálják a finnek **BRANCH** professzor és a kitűnő költő, **KEITH BOSLEY** segítségével a főntebb említetthez hasonló jellegű kötetet angol nyelven¹⁰, s hiába adja ki a német **WOLFGANG SCHLACHTER** és **GERHARD GANSCHOW** (horribilis állami támogatással) az uráli nyelvtudomány imponáló tíz kötetes könyvészetét¹¹, ha e munkához nem kapja meg egyik vállalkozó sem az elengedhetetlen (semmilyen elítélendő politikai feltételt, meggondolást nem feltételező!) segítséget szovjetunióbeli finnugrista, finnugor nyelvű szaktársaitól. Segítséget sem kap, de elismerést sőt tudomásulvételt sem! Pedig ezek a kötetek (eredetileg tervezett, elképzelt, teljesebb, gazdagabb realizációjukban) az uráli népek szellemi értékeinek is mintegy a belépését, megismerésének, bemutatkozásának lehetőségét jelenthetnék az egyetemes kultúrába, a világirodalomba!

Az ilyen jellegű — voltaképp közvetítő — munkákat rendszerint egy korábbi „fokozat” előzi meg, a rokonnépek folklórjának és irodalmának finn és magyar (olykor észt) nyelvű kiadása. Többnyire kitűnő antológiák ezek, amelyekbe a nyersfordításokat az illető nyelvet jól ismerő nyelvészek készítik, a műfordítók pedig — általában — ismert költők. Csak néhány példát említhetek most is. Így a finn **OTTO MANNINEN** (kevésbé ismert, **PAASONEN** néven jegyzett korai füzetét¹² követő) szép kötetét a húszas- harmincas évekből¹³, ill. az ugyancsak Finnországban kiadott lapp antológiát¹⁴ (bár ebben költő közreműködésének nincs nyoma). A hasonló jellegű magyar kiadványok közül kiemelkedő jelentőségűek **ZEMPLÉNI ÁRPÁD** (részben **PÁPAY JÓZSEF** hozzájárulásával)¹⁵ század eleji kötetei¹⁶ majd **KÉPES GÉZA** (számos tudós hozzájárulásával)¹⁶ és **BERECZKI GÁBOR** (több költővel közös) vállalkozásai¹⁷. Az észt nyelvészek is készítettek — költők bevonása nélkül — uráli népdalantológiát¹⁸. Öröm ezeket a könyveket kézben tartani: Tudom azonban a magam gyakorlatából, milyen sok fáradtsággal jár az ilyen természetű tevékenység, válogatás — különösképp ha szépirodalomról van szó¹⁹.

9. Le pouvoir du chant. Anthologie de la poésie populaire ouralienne. Publié par PÉTER DOMOKOS. Présentation: GEORGES-EMMANUEL CLANCIER, Traduction des textes originaux: JEAN-LUC MOREAU. Budapest, 1980.
10. The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in Finno-Ugrian Languages. (Ed. LAURI HONKO, SENNI TIMONEN, KEITH BOSLEY and MICHAEL BRANCH.) Helsinki, 1985.
11. Bibliographie der Uralischen Sprachwissenschaft 1830–1970. Band I,5 Lieferung; Band II,5 Lieferung. Herausgegeben von WOLFGANG SCHLACHTER und GERHARD GANSCHOW. München, 1974–1983.
12. H. PAASONEN: Itäsuomalaisten kansain runoudesta. Helsinki, 1897.
13. OTTO MANNINEN. Heimokannel I–III. Porvoo, 1926–1934.
14. Skabmatolak. Sabmelaš kirjjalašvuoda antologijja. Toaimmatam: S. AIKIO, E. ITKONEN, P. SAMMALLAHTI. Helsinki, 1974.
15. ZEMPLÉNI ÁRPÁD: Turáni dalok. Mondai és történelmi hős-énekek. Budapest, 1910.
Turanische Lieder von ÁRPÁD ZEMPLÉNI. Aus dem ungarischen in's deutsche übertragen von JULIUS LECHNER VON DER LECH. Budapest, 1914.
16. KÉPES GÉZA: Napfél és éjfé. Finnugor rokonaink népköltészete. Budapest, 1972.
17. Hozott isten, holdacska! Finnugor varázsigék, imádságok, siratók. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta, és a kötetet szerkesztette BERECZKI GÁBOR. Budapest, 1979.
Földisten lánykérőben. Finnugor mitológiai és történelmi énekek. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta, és a kötetet szerkesztette BERECZKI GÁBOR. Budapest, 1982.
18. Leegajused. Soome-ugri rahvaste laule. Koostanud U. KOLK, R. RITSING, A. VALMET. Tallinn, 1970.
19. Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Válogatta és szerkesztette, a bevezetőt és az ismertető szövegeket írta, valamint a képanyagot összeállította DOMOKOS PÉTER. Budapest, 1975.

A legnagyobb baj az, hogy könyvtárainkban (a magyar, a finn és általában a nyugati könyvtárakban) a filológiai, műfordítói tevékenységhez nélkülözhetetlen kiadványok hosszú sora nincs meg! S itt éppúgy beszélek régi, 1917 előtti, kevésbé régi, 1945 előtti és friss (!), 1945 után, ill. a nyolcvanas években (!) megjelent kiadványokról! Fokozza a nehézséget, hogy sok esetben azt sem tudjuk, mi hiányzik. Általában nincs ugyanis információk arról, hogy mikor, hol, mi jelent meg uráli nyelveken (vagy akár oroszul) az uráli népek irodalmából. Említék néhány konkrét példát is — csak a zürjén irodalomra szorítkozva. A legtöbbször a címét sem ismerjük pl. Kallisztrat Zsakov és Michail Lebegyev 1917 előtti írásainak, ekkori műveik (néhány ritka kivételtől eltekintve, pl. a Castrenianum és a Finnugor Társaság könyvtárának korai anyagában) úgyszólván teljességgel hozzáférhetetlenek²⁰. Ilja Vasz korai köteteit (köztük az 1926-ból való zürjén nyelvű nevezetes összeállítását, a „Komi írók”-at²¹) éppúgy lehetlen tanulmányozni, mint az 1936-ban kiadott, „A parma” című orosz nyelvű zürjén irodalmi antológiát²². De kortársainkkal sem jobb a helyzet! A zürjén nyelvterületen túl egyetlen, a zürjén filológiában otthonos, világszerte ismert és elismert, a zürjén nyelvű irodalmat évtizedek óta tervszerűen és szívósan gyűjtő külföldi kolléga (pl. a magyar RÉDEI KÁROLY vagy az angol JOHN COATES) sem mondhatja magáénak pl. napjaink vezető, Moszkvában is méltányolt és publikáló költőinek, G. Juskovnak vagy A. Vanyejevnek minden ezideig megjelent önálló kötetét. Csak véletlenül lehetett arról is tudomást szerezniük, hogy a zürjén próza kiválósága (s egyik megteremtője), G. Fjodorov a közelmúltban regényt írt népe legnagyobb fiáról és klasszikus költőjéről, Ivan Kuratovról²³ (E műnek — időközben — orosz fordítása is napvilágot látott. Információm szintén — közvetett!) És kik napjaink fiatal, elsőkötetes szerzői? Erről végképp nem is lehet sejtelmünk. Részben azért nem, mert a tervezett zürjén könyvek kiadásáról tájékoztató katalógus (a Komi Könyvkiadó Évkönyve) legfeljebb hírből ismeretes az érdekeltek előtt, másrészt azért sem, mert a zürjén kiadványokat az utóbbi években egyre gyérebben, egyre rendszertelenebbül kapják meg könyvtáraink — a legnagyobbak is (így pl. az uráli népek irodalmát célanyagként gyűjtő Országos Széchényi Könyvtár). A finnugor tanszéki könyvtárak — az uralisztika tulajdonképpeni legfontosabb műhelyei — pedig nem kapnak semmit sem! Az érdekelt tudósok (a zürjénológusok) magánkönyvtárainak növekvő hiányait említeni sem érdemes már, noha ezek szintén jelentős kutatóhelyeknek tekinthetők.

A bizonytalanságok és esetleges tévedések másik előidézője, hogy a zürjén filológia eredményei — egy hasznos, de távolról sem teljes tájékoztatási kísérlet ellenére²⁴ — is jószerint ismeretlenek a külföldi kutatók előtt. Egyetlen olyan könyvtárban sem jártam pl., amely birtokában lenne a SZUTA Komi Filiáléja

20. E két szerző műveinek teljes és pontos könyvészeti adatait a 3 kötetes — ld. a 29. sz. alatt — zürjén irodalomtörténet sem adja meg.

21. Кomi гыжысјас (Илля Васъ) Мoсква, 1926.

22. В парме. Сборник произведений коми литературы. Москва, 1936.

23. Геннадий Федоров: Востым: Сыктывкар, 1982.

24. Г.Г. Бараксанов, В.И. Мартынов: Развитие коми филологической науки. Сыктывкар, 1975.

„Filológiai dolgozatok...” című teljes sorozatának²⁵. (Ez a széria a cseremiszeknél pl. kétszer „indult”, az 1945 előtti füzeteket azonban az érdekeltek közül is csak kevesen ismerik.) A legtöbb kutatóhelyen teljesen hiányosak a húszas, harmincas évek zürjén nyelvű folyóiratai (pl. az „Erdei út”²⁶ és a „Zürjén föld”²⁷), sehol sem olvasható a Zürjén Írószövetség 1945 óta rendszeresen megjelenő „Északi csillag”²⁸ című havi lapjának hiánytalan sorozata. A zürjén „nemzeti” tudomány legfrissebb, nagyszerű teljesítménye, a háromkötetes zürjén irodalomtörténet²⁹ éppúgy nincs meg a világ legrégebb finnugor tanszékének, a budapestinek a könyvtárában, mint a helybeli Kuratov-filológia ezideig közreadott négy imponáló kötete³⁰. S ezek csak találomra kiragadott példák!

Ilyen körülmények között hogy készítsen valaki Magyarországon helytálló, esztétikailag és ideológiaiilag Sziktivkarban sem kifogásolható válogatást a zürjén irodalomból³¹? S miként írjon róla korrekt értékelést, tanulmányt³²? A zürjén filológusok pl. több mozzanatot is kifogásoltak a zürjén irodalomról írt korai munkáim kapcsán³³ (válogatási szempontjaimat, egy-egy pályakép rajzát). A többször is elmarasztalt Zsakov-portré ürügyén minduntalan megfélemedeznek arról, hogy e különleges, problematikus egyéniségről még 1929-ben (!) is elismeréssel emlékezett meg a szovjet szaksajtó³⁴, negyedszázados méltatlan elhallgatás és elmarasztalás után személye és tevékenysége ismét behatóan foglalkoztatja Bjarmia íróit és szakembereit³⁵! (De nem taglalom most ezt a vitát, mindössze azt kérdezem meg, hogy elégtelen, szegényes könyvtári választékból miként állítható össze igényes, reprezentatív, hiteles antológia — bárhol is a világon, bármely nyelven, olyan, amely a szigorú zürjén irodalomtudósok tetszését is elnyeri?) Az 1958-as (még igen erősen dogmatikus szemléletű és fogalmazású) irodalomtörténet³⁶ alapján (van,

25. Труды Института Языка, Литературы и Истории Коми Филиала Академии Наук СССР (E sorozat — többször is módosuló címmel — 1948 óta létezik. — A szakirodalom előzményéről is tud. 1982-ben jelent meg huszonhatodik kötete. — *Ism.: VÁSZOLYI ERIK, NyK, 1966.*)

26. Ордым (1926–1931) — Ударник (1931–1941)

27. Коми му (1924–1930)

28. Войвыв кодзув (1946–)

29. История коми литературы I–III. Сыктывкар, 1979–1981.

30. Куратовские чтения I–IV. Сыктывкар, 1973, 1976, 1979, 1986.

31. A zürjén (komi és permjá) irodalomról. (Id. a 19. sz. alatt feltüntetett antológiában. 287–481.l.)

32. Id. DOMOKOS PÉTER neve alatt a 6. sz. tétel 1965-ös adatát.

33. P. P. DOMOKOS JR.: Zur Frage der neueren Literatur der permischen Völker. (in: CIFU I, Budapest, 1963.)

DOMOKOS PÉTER: A fiatal írásbeliségű uráli népek szépirodalmáról (Helikon, 1972. 3–4.)

34. «Общее Собрание 19 февраля было посвящено памяти зырянского ученого и писателя К.Ф. Жакова...» (in: Бюллетень ЛОИКФУН 1929. вып. 2. 22.)

35. Латышева В.А.: Жаков К.Ф. и фольклор. (Программа XIII всесоюзной конференции финно-угроведов. Йошкар-Ола, 1969); Изъюров И.: Литература коми народа. (Север, 1968. 6.); Латышева, В.А.: К. Жаков и германо-скандинавские литературы. (in: Вопросы советского финно-угроведения. Тезисы. Саранск, 1972)

36. Очерки истории коми литературы. Сыктывкар, 1958.

OLTOZI ESZTER: Az első zürjén irodalomtörténet. Ocsarki Isztorii Komi Literaturü. Szüktüvkar 1958 (!) [Ism.] (VIF, 1961. 2.)

ahol csak ez áll a kutató rendelkezésére) milyen kép rajzolható pl. a zürjén irodalom régebbi periódusairól? Nyilvánítsunk így egy félévezredet, Permi Szent Istvántól a fiatal Vaszilij Litkin fellépéséig, egészében reakciónak, klerikálisnak, s ebből következőleg szégyellnivalónak, eltagadandónak és elhagyhatónak? (A Kuratovnak [1839–1875] adott „kegyelmet” is nehéz lenne magyarázni így.)

S hasonlók a nehézségek a votják, a cseremisiz, a mordvin, a karjalai és a permjáki irodalommal kapcsolatban (mit kezdjünk itt pl. a papokkal, a bibliafordításokkal, az egykori tankönyvekkel; a helybeli, önkéntes néprajzi anyaggyűjtőkkel, a külföldi tudósokkal kapcsolatban álló tanítókkal, az ujjongva fogadott, majd elmarasztalt emigránsokkal, stb.), nem is szólva a vogul, az osztják és a jurák irodalomról. Az utóbb említettekről még kevesebb az anyagunk, még szegényesebbek az információink. Itt még az a sajnálatos körülmény is akadályozza a munkánkat, hogy ezeknek az irodalmaknak voltaképpen a Szovjetunióban sincs tényleges, az érintett népek soraiból származó, vagy legalább e nyelvek valamelyikét értő, olvasó specialistája. (Hetven év óta csupán egy-két nyelvész, néprajzos nevelődött ki közülük, egy részük azonban ifjan, a leningrádi blokád idején hősi halált halt, a többiek pedig napjainkra már elérték a nyugdíjkorhatárt, utódról — önhibájukon kívül — nem gondoskodhattak.) Tizenöt év alatt sem sikerült megtudnom pl. (pedig különböző illetékes címekre, kutatóknak, íróknak stb. több tucat levelet írtam), hogy az ismert nevű, a Szovjet-Észak kapcsán sűrűn emlegetett Hatanzejev* költőként³⁷ végül is milyen nyelven írta műveit. Mit és hol publikált egyáltalán ez a jurák származású (!) személyiség (eltekintve az osztjakok számára összeállított ábécés könyvtől³⁸), s melyek életrajzában megfogható adatai? Azt sem sikerült megtudnom továbbá, hogy a jurák drámaíró, Ivan Noho „Vauli Nyenyang” című

* Valóságos „nyomozó munka” után a következőket sikerült — mégiscsak — megtudnom róla. Kitűnő könyvében⁴¹ A. OMELCSUK mintegy mellékesen megemlíti, hogy Hatanzejev több mint negyvenévesen (!) lett 1930 táján a leningrádi Északi Népek Intézetének a hallgatója. Ha 1930-at tekintjük támpontnak, s akkor csupán 41 esztendősnak „hősünket”, születési évét az 1880-as évtized végére helyezhetjük. Egyébként mint korán árván maradt falusi szegény gyermeket misszionáriusok nevelték fel, több éven át volt az obdorszki (ma: Szalehard) majd a tobolszki egyházi iskola tanulója. A húszas évek elején — öntevékenyen — az elsők között kezdte a betűvetés oktatását Észak fiataljai között, sőt a maga fabrikálta nyomdában még tankönyveket is előállított. — A mondottakra további adatokat is találtam az író-utazó G. METVELSZKIJ érdekes útkönyvében⁴². Ő a hatvanas évek legelején Szalehardban még személyesen is találkozott és beszélgetett az akkor már nyugdíjas, közlekedni már csak mankóval tudó, szellemileg azonban teljesen friss, nyitott, a pedagógiai munkára akkor is készséggel vállalkozó polihisztorral. „... A szobácskában sok a könyv ... Írójuk az első nyenyec tudós, Puskin fordítója, ábécéskönyvek és tankönyvek szerzője, a köztársaság érdemes tanítója, Pjotr Jefimovics Hatanzejev ... »Irinarh atya ... kezembe adta Puskin könyvét, 'Mese a pópáról meg Baldáról, a szolgájáról'. Sok-sok évvel később lefordítottam chanti nyelvre...» Hozzá, a nyenyechez mégis a chanti nyelv áll legközelebb...” Egyik forrásban sem esik azonban szó Hatanzejev saját műveiről, verseiről, ill. ezek nyelvéről.

37. Петр Хатанзеев: Первый снег. Стихотворение. Пер. с ханты (?) Гл. Семенова. (in: Север поэт. Стихи поэтов Крайнего Севера. Ленинград, 1961. 65. l.)

38. П.Е. Хатанзеев: Хантыйская книга для первоначальной учебы. Букварь. Центриздат, Москва, 1930.

színdarabját³⁹ milyen nyelven írta, publikálta-e, s ha igen: hol és mikor**? Magáról a szerzőről is alig lehet valamivel többet tudni pusztán nevével, a nem túl gazdag szakirodalom mindig megemlíti, de újabb információt nem közöl róla⁴⁰. — Felesleges tehát folytatni a kérdéssorozatot, talán ennyivel is sikerült érzékeltetnem az uráli irodalmak érdemi kutatásának komoly, megoldhatatlan külhoni nehézségeit.

De még valami ide tartozik. Szovjet kollégáink gyakran — és joggal — büszkélkednek azzal, hogy a nemzetiségi irodalmak javát orosz fordításból is lehet tanulmányozni, Közelebről vizsgálva a kérdést, az uráli irodalmakra szűkítve a kört, lelkesedésünk lohadni kezd. Sajnos, a fordításoknak csak kisebb hányada igazán jó és hű, akad hihetően rossz is. (A cseremiszi O. Sabdar klasszikusnak tekintett regényét, „Az asszony sorsá”-t a harmincas években egy negyedére csökkentett terjedelmében — mint hiteles fordítást — jelentették meg oroszul⁴³). Az ún. „szerzői” fordításokról jobb nem is szólni, ezek voltaképpen parafrázisok, szabad átdolgozások, amelyeket a „fordító” „kvázi szerző”-ként tetszés szerint alakít, változtat. Nem véletlenül vesznek részt ezért újabban maguk az érdekelt szerzők is művük oroszra fordításában. Gyakran ők maguk az átültetők, s az is előfordul, hogy kötetüket előbb írják meg oroszul, mint anyanyelvükön. Ami a leglényegesebb: az orosz fordítások többsége alapján aligha lehetne megközelítőleg is elfogadható képet alkotni a nemzetiségi szerző stílusáról, egyéniségéről (ld. pl. a mordvin V. Kolomaszov nevezetes regényének színét és visszaját⁴⁴). Ezért ugyancsak meggondolandó orosz közvetítő nyelvből készíteni a további fordításokat, és voltaképp csak az eredeti szövegek híján (s ez, sajnos, gyakori eset!) magyarázható az ilyen gyakorlat (ld. pl. a votják Gerd Kuzebai néhány költeményét⁴⁵, ill. a vogul J. Sesztalov verseinek túlnyomó többségét.) Meg kell azonban mondani, hogy még ezek, a legalább a tájékoztatás szempontjából mindenképp fontos, informáló, orientáló orosz fordítások, antológiák (pl. a zürjén lírából⁴⁶) is hiánycikkek a külföldi könyvtárakban (s egyébként sem készül belőlük elegendő. A votják „panoráma” pl. teljes egészében elavult már⁴⁷, 1957 (!) óta nem jelent meg ebből a költészetből korszerűbb, teljesebb, igényesebb összeállítás.)

39. М.Г. Воскобойников: Литература народов Крайнего Севера за 25 лет. (in: В помощь учителю школ Крайнего севера. вып. 6. Ленинград, 1956. 45. l.)

** „I.F.Noho két darabot írt..., a Vauli Nyenyang-ot és... Ezt 1940-ben állították színre a Körszeti Nyenyec Házban...” –írja Voszkobojnikov.

40. Л. Полонский: Из истории ненецкой литературы. Тюмень, 1961.

Б.Л. Комановский: Самые молодые литературы. Фольклор и младописьменные литературы народов СССР. Москва, 1973.

41. А. Омельчук: Рыцари Севера. Рассказы о советских ученых – энтузиастах, создавших письменность для малых народностей Севера – ненцев, ханты, манси, селькупов. Свердловск, 1982.

42. G. METYELSZKI: Északra szállnak a hatyúk. Budapest, 1973. („Világjárók” 89)

43. А. Зуев – П. Скосырев: Марийские писатели. (Литературная Газета, 11 июля, 1936.)

44. Василий Коломасов: Лавгинов. Роман. На мордовском (эрзя) языке. Саранск, 1941. 386.

Василий Коломасов: Лавгинов. Повесть. Перевод с мордовского Л. Нестеренко. Москва, 1973. 106.

45. Кузбай Герд: Лирика. Стихи в переводе автора. Ижевск, 1965.

46. Антология коми поэзии. Сыктывкар, 1981.

47. Стихи удмуртских поэтов. Ижевск, 1957.

És most nézzük a kisebb uráli népek oldaláról a nagyobbakat és azok irodalmát, ill. vizsgáljuk a kisebbek egymásközi viszonyát! Megvallom, ezt a területet nagyon kevésbé ismerem, de amiről tudok, az lehangoló. A magyar irodalmat ugyanis nem kizárólag Petőfi jelenti! Még kevésbé Zalka Máté vagy Karikás Frigyes! (Pusztán csak azért, mert forradalmárok voltak, a Szovjetunióba emigráltak, s időnkint tollhoz nyúltak, még nem nagy magyar írók!) A finn irodalom sem csupán a Kalevalából áll! S nem is csak a mártírhalált halt M. Lassilából vagy a „baloldali” P. Haanpää-ből! Az ünnepi, a különféle jubileumokhoz kötődő áttekintések egymáshoz, egymásra a kisebb uráli népek viszonylatában szintén nem jelentik a másik fél valódi ismeretét. Alkalomszerűségük, esetlegességük nyilvánvaló.

Minderre lehet ugyan azt mondani, hogy a magyar, a finn és az észti irodalom klasszikusaiból számos fontos alkotást — ténylegesen jó fordításban (azaz: oroszul!) — bárki elolvashat (mintegy második anyanyelvén) a szovjet nemzetiségek soraiból is. Ez a lehetőség azonban megint nem tekinthető tényleges, teljes értékű megoldásnak. Nem helyettesítheti az említett irodalmak önálló tanulmányozását, ill. népszerűsítését és megszólaltatását a kisebb uráli nyelveken. Mivel rokon nyelvekről van szó, a helybeli uráli nyelvészek bizonyára (itt is készséggel) segíthetnének a pontos nyersfordítások elkészítésében. Ilyképp a kisebb uráli népek fiai anyanyelvükön olvashatnák legalább a magyar Arany János, Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Nagy László, Pilinszky János, a finn Aleksis Kivi, Eino Leino, Paavo Haavikko, Pentti Saarikoski, az észti Lidia Koidula, Gustav Suits, Marie Under és Jaan Kaplinski költeményeit. (A próza és a dráma ügyét — hely hiányában — nem is érintem.) S készülhetne magyar, finn és észti tudósok — bizonyára szíves — segítségével néhány terjedelmesebb, helyesen orientáló tanulmány is ezekről a nagyobb uráli irodalmakról a nemzetiségek nyelvén saját folyóirataik vagy újságjaik hasábjain. A magyar, a finn és az észti kiadványokhoz akadálymentesen hozzájuthatnak az érdeklődők — ha lennének ilyenek.

Adatok, ismeretek és kompetencia híján még kevesebbet mondhatok a kis uráli irodalmak kölcsönös viszonyáról, kapcsolatairól. Van ugyan tudomásom arról, hogy — miként említettem — folyóirataikban olykor-olykor egy-egy kisebb blokkban sort kerítenek a valamiért épp aktuális „rokonság” néhány költőjének megszólaltatására, némelykor egymás irodalmáról, irodalmi életéről is közölnek rövid, szűkszavú beszámolót⁴⁸. Abban azonban egyáltalán nem vagyok bizonyos, hogy a fordító-bemutatók ismerik és olvassák a másik fél nyelvét, hogy a fordítások az eredeti nyelvből készültek. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben is az orosz nyelv segítségét vették igénybe az érdekeltek. Azok is, akiknek a műveit lefordították (ugyanis többnyire maguk készítették az orosz nyersfordításokat), s ebből következőleg azok is, akik anyanyelvükön (az ún. „célnyelven”) végső formába öntötték ezeket a szövegeket. Sajnos, a nyelvek — főként a kis és a még kisebb nyelvek — nem tudása szerte a világon probléma, s hiába rokon nyelvek az uráli nyelvek, a finnségi csoport (finn — észti — karjalai — inkeri — vepsze — vót — liv) tagjaitól

48. Комиын Карелиялән культура лунъяс. (Войвыв кодзув, 1980.6.) (E folyóirat 1984. 2. számában — ugyancsak A. Turkin fordításában — látott nap világot a tizedik runo is.)

eltekinthetve a többiek nem értik egymás beszédét. Ezért is, itt is igénybe kell venni a műfordító-költőknek képzett nyelvész-kollégáik segítségét. Sajnos, igen ritka a költészet és a tudomány olyan szerencsés egybeesése, mint a fentebb már említett Képes Géza példája (aki több rokonnyelvből is közvetlenül ültet át magyarra költői műveket), vagy a zürjén Illja Vasze (aki — egyebek mellett — a zürjénhez legközelebb álló nyelvből, a votjából készített szép és hiteles fordításokat⁴⁹).

Az elmondottakban arra törekedtem, hogy az uráli irodalmakkal kapcsolatban néhány nyilvánvaló nehézséget jelezzek. Ezek egyikét, másikat természetesen érintették a szovjet uralisták helyi konferenciáin is (amelyeknek, sajnos, egy-két ritka kivételtől eltekintve, nem lehet külföldi résztvevője, s amelyek anyagához, programjához, téziseihez — az esetek többségében — szintén nem sikerül hozzájutnunk)⁵⁰. Részletkérdésként a jelzett témák némelyike a Nemzetközi Finnugor Kongresszusokon is felvetődött⁵¹, de a részkérdések megoldása mellett még mindig nem tisztázódott a voltaképpeni egészen a problematikája. Ezideig csak kevesen tettek kísérletet⁵² az uráli irodalomtudomány mibenlétének, határozott, szakszerű elvi, elméleti tisztázására. Nem jelölődött ki e tudomány szak helye a komplex uralisztikában, nem derült fény viszonyára, kapcsolataira az uralisztika többi diszciplinájához. (Igaz, e diszciplinák képviselői is mélységes hallgatásba burkolóznak az uráli irodalmakat illetően. Lehet, hogy ez a hallgatás már nem a tagadást, hanem a kényszerű tudomásulvételt jelenti?) KÖPECZI BÉLA⁵³ és JEAN-LUC MOREAU⁵⁴ 1975-ben elhangzott és publikált nagy fontosságú előadásaira érdemben nem reagált a tudományos világ (ha csak nem tekintjük reagálásnak a Neohelicon 1978-as „finnugor számát”⁵⁵), visszhangjukat évek óta hiába keresem az uralisztika különböző szakágazatainak fórumain, szovjet kollégáim megnyilatkozásaiban is⁵⁶. Vagy visszhangnak tekinthető N. BASSEL egy-egy bibliográfiái hivatkozása Köpeczi-re⁵⁷, ill. V. VANYUSEV zsdanovi hangulatot árasztó kioktatása MOREAU⁵⁸ címére?

49. Илья Васъ: Кывбуряс. Сыктывдинкар, 1929.

50. pl. Вопросы финно-угроведения. вып. 5. Йошкар-Ола, 1970. (E konferencián mint a leningrádi egyetem oktatója vehettem részt. Kiadott anyagát ismertettem is: Finnugor konferencia Joskar-Olában. NyK, 1970.)

51. Id. az 1980-ig megrendezett öt Nemzetközi Finnugor Kongresszus (CIFU) köteteinek irodalmi előadásait.

52. Itt voltaképpen csak SÖTÉR ISTVÁN nevét említhetem meg. Az 1970-es kongresszusra (Tallinn) szánt előadásának, sajnos, csak a tézisei olvashatók: „Les recherches typologiques dans les littératures Finno-Ougriennes” (in: Teesid II, Tallinn, 1970.)

53. KÖPECZI B.: La science littéraire dans les études finno-ougriennes (Les perspectives d’une littérature comparée finno-ougrienne). (in: CIFU 4, pars I Budapest, 1975.)

54. MOREAU, J.-L.: Le rôle du folklore dans les littératures des peuples finno-ougriens. (in: CIFU 4, pars I Budapest, 1975.)

55. „Litterae Fenno-Ugricae”. (in: Neohelicon, 1978. Budapest-Amsterdam)

56. Советское финно-угроведение, 1975–1980. I–II. Обзор работ советских ученых; Указатель литературы к обзорам. Москва, 1980.

57. Нафтолий Бассель: К вопросу о сравнительно-типологических аспектах эстонской литературы (Id. az 55. sz. alatt feltüntetett füzetben.)

58. В.М. Ванюшев: Против буржуазных концепций в вопросах национального и интернационального в удмуртской литературе. (in: 200 лет удмуртской письменности. Ижевск, 1976.)

Miközben mikrofilológiai feladatok megoldásán fáradozunk, nincsenek lerakva tudományunk alapjai. Hiányzik egyebek mellett az uráli irodalmak megnyugtató felosztása, tipológiai csoportosítása, a termékeny vita nyomán kialakuló közös állásfoglalás az uráli irodalmi kutatások helyéről a tudományok rendszerében. Ezen a területen egyetlen kutató — magára hagyatva — keveset tehet, egy-egy könyv vagy cikk⁵⁹ önmagában — megfelelő visszhang nélkül — keveset old meg, keveset tisztázhat. Lehet, persze, hogy részben nyitott vagy éppen megnyíló kapukat döngetek. Bár így lenne! A felvetett kérdések jelzésével egyben a tennivalókat is próbáltam megfogalmazni. Tehát: mi, az uralisztika e területén tevékenykedők voltaképp nem ismerjük egymást, egymás eredményeit. Általában elszigetelten és gyakran nem tudva a másiktól esetenként párhuzamosan dolgozunk. (Csupán példaként említem: A. Molnár Ferenc és én nagyjában ugyanabban az időben kezdtük gyűjteni és feldolgozni a finn irodalom magyarországi fogadtatásának az adatait, a publikálás is közel egyidőben történt⁶⁰. Talán a tudomány is jobban járt volna, ha ketten kétféle témán dolgoztunk volna!) — Nagyon nagy szükség lenne az uráli irodalomtudomány partikularitásának, improvizációs jellegének megszüntetésére, a kutatások koordinálására, e szakágazat művelőinek (számuk nyugaton roppant csekély, a Szovjetunióban lényegesen több) rendszeresebb és megszervezett találkozóira, konzultációira. Ezek közül is lehetőleg egyre, a legelsőre! Könyvek, kiadványok, információk szavatolt cseréje, alapvető helyi, majd összesítő bibliográfiák és helyzetfelmérő, kapcsolatokat, hatásokat tisztázó, adatokban és hivatkozásokban gazdag áttekintő tanulmányok elkészítése nélkül az elkövetkező években is ugyanott maradunk, ahol már hosszú ideje s e pillanatban is topogunk: azaz egy helyben. Munkánk eredményességének másik feltétele a szoros, de főként a kölcsönös együttműködés az uralisztika más diszciplínáinak művelőivel, elsősorban a nyelvészekkel, a folkloristákkal és a történészekkel.

59. DOMOKOS PÉTER: az uralisztika és az uráli irodalmak kutatása. (Tudománytörténet, tipológia, tennivalók) (MTA I. Oszt. Közl. 1980.)

DOMOKOS PÉTER: Handbuch der uralischen Literaturen. Szeged, 1982. (Sudia Uralo-Altaica 19)

60. DOMOKOS PÉTER: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Budapest, 1972. (Modern Filológiai Füzetek 15)

A. MOLNÁR FERENC: A finn irodalom Magyarországon. (FK, 1973.1–2.)

A. MOLNÁR FERENC: Hozzászólás Domokos Péter „A finn irodalom fogadtatása Magyarországon” című könyvéhez. (Könyv és könyvtár, 1976.)

**Aufgaben und Möglichkeiten in der Erforschung
der uralischen Literaturen**

von

PETER DOMOKOS

Mein Vortrag ist gewissermaßen eine Fortsetzung meiner Vorlesung in Turku. 1980 habe ich versucht, eine Antwort auf die Frage zu finden, ob es uralische Literaturwissenschaft gibt. Nach der Gegenüberstellung der Argumente pro und contra habe ich mich — mit etwas Optimismus und Subjektivität — für „ja“ entschieden. Inzwischen sind fünf Jahre vergangen, und die Entwicklungen rechtfertigen meine Zuversichtlichkeit nur in geringem Maße. Warum?! Die Literaturen der uralischen Sprachen (auch hier meine ich in erster Linie die kleineren) haben sich nämlich weiterentwickelt. Wissenschaftler einzelner uralischer Völker weisen beachtenswerte Ergebnisse in der Literaturforschung auf. Aber — und in dieser Hinsicht ist die Situation unverändert — die reichhaltige philologische Produktion ist einfach interne Angelegenheit geblieben. Die aner kennenswerten Leistungen sind auch in diesem Zeitraum nicht Teil der internationalen uralistischen Forschungen, zu rezensiertem und zitiertem Gedankengut, geworden. Im Gegenteil, die heutige Lage ist im Grunde ungünstiger als die vorherige. Von den Dokumenten der erwähnten Weiterentwicklung der uralischen Literaturen gelangen von Jahr zu Jahr weniger zu uns, auch die Zahl der Informationen hat abgenommen. Tatsache ist auch, daß in diesem Zeitraum — von den interessierten, regionalen Wissenschaften abgesehen — keine neuen Spezialisten der Disziplin aufgetreten sind. Auf diesem Gebiet kann ich keine besonders erfreulichen Ereignisse, wissenschaftliche Veranstaltungen oder grundlegende Neuerscheinungen aufzählen. Es ist jedoch nicht meine Absicht zu klagen. Unter Beachtung der Tatsachen muß man sich eher über die Voraussetzungen und Modalitäten zum Fortschritt dieses Wissenschaftszweiges Gedanken machen. Aufgrund dieser Erkenntnis will ich zumindest ein kurzes Thema ausführen.

Mein Vortrag behandelt die wechselseitigen Beziehungen der uralischen Literaturen. Neben den Ergebnissen bringt er vor allem die Mängel (falsche Bewertung, bestreitbare Wahl, Übersetzungsprobleme) zum Ausdruck. Die Rezeption der Literaturen untereinander weist — in der Quantität ebenso wie in der Qualität — große Unterschiede auf. In der zuverlässigen Vermittlung der sprachverwandten Literaturen, der bibliographischen Erschließung ihrer regionalen Vergangenheit und in der genauen und künstlerischen Übersetzungsarbeit liegt der größte Teil der Arbeit noch vor uns, vor uns allen.

A FÜGGŐ IDÉZÉSEK A XVI. SZÁZADI LEVELEKBEN

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. A XVI. századi idézésekkel eddig Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében (Nyr, CIX, 337–48) című cikkemben foglalkoztam. A témát folytatva a vizsgálati anyagot kiszélesítettem, és a kor különböző szerzőinek különböző nyomtatott műfajaiban fellelhető idézési formáit kezdtem el jellemezni és tipizálni. A XVI. század nyelvi leírásakor azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a kéziratos műfajok (elsősorban a magánnyelvhez legközelebb álló misszilis levelek), még akkor sem, ha a szerző és a szöveg alapvetően más viszonya elkülöníti őket a nyomdából kikerült művektől: itt közvetlenül a papírra vetőnek a szövegével van dolgunk, nem kell számolnunk tehát a nyomdász, a szedő, a korrektor, a kiadó beavatkozásával (vö. ABAFFY ERZSÉBET: Író és nyomdász viszonya a XVI. századi nyomtatványainkban. MNy. XLIX, 28–35); bár, ha más a leíró, a „kéz” és a „fej” különbözősége itt is eredményezhet változtatásokat (vö. DEME LÁSZLÓ: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20, 7, 73–4). Más megközelítést kíván a levélanyag továbbá azért is, mert több, más-más alkotójú, rövidebb terjedelmű, korban és földrajzilag szétszórtan keletkezett műről van szó.

Jelen elemzésemben elsősorban a leveleknek időbeli összehasonlítására töreksem: két ív terjedelmű szöveget vizsgálok meg a század első feléből, s ugyanennyit a másodikból, annak megállapítására, hogy változtak-e az idézés szokásai, szabályai a könyvnyomtatás elterjedésével és az irodalom nyelvének a meginduló egységesülésével –, s ha igen, mennyiben. Ezen belül a szerzők földrajzi megoszlására nem térek ki, a személyire is csak annyiban, hogy a század második részéből való anyagnak a felét jobbagylevelekből gyűjtöttem, a társadalmi-kulturális pozíció eltéréséből adódó esetleges különbségekre számítva. Erre azonban csak akkor fordítok figyelmet, ha valóban jellemző eltérés állapítható meg. (A feldolgozott levelek jegyzékét a dolgozat végén közlöm.) A szövegek az idézés különböző típusaira 353 példát tartalmaztak, közülük 332 függő idézés; ezért, az egyéb (egyeses és átmeneti) idézetek elenyésző mennyisége miatt itt csak a függő idézetet beépítő mondatokkal foglalkozom.

Tisztában vagyok azonban azzal, hogy eredményeim, mivel mindössze egyetlen jelenség elemzésén alapulnak, csak óvatos következtetésekre adhatnak alapot; de úgy vélem, a vizsgálat hozzájárulhat több történeti mondattani kérdés megválaszolásához, illetve tény alátámasztásához.

2.1. A függő idézetek alaptagjául nagyjából ugyanazok a kifejezések szolgálnak a levelezésben mindenütt. A leggyakoribbak a beszédtevékenységet jelentő különböző performatív és performatív jellegű igék, pl. *könyörög*, *kér*, *parancsol*, *panaszolkodik*, *üzen*, *rendel ígér*, *kínál*, *(meg)fogad* stb., s ide sorolhatók a cselekvés logikai értelemben vett irány- és eredménytárgyai is, pl. *hír*, *törvény*, *summa*, *levél*. Az idéző kifejezések közötti részesedésük a század második felére 41,29%-ról 57,25%-ra növekedett. (A — megjegyzés nélküli — mindenkori 100%: egy korszak összes vizsgált függő idézése.) Ezzel együtt 48,75%-ról 34,35%-ra csökkent az egyszerű megnyilatkozást kifejező igék (pl. *ír*, *mond*, *szól*, *említ*, *állít* stb.) és szó szerkezetek (*hírré/értteni/tudtára/tudására ad*, *írásba ad*) aránya. A levelezés nyelvében nem használatos a bibliai eredetű *szól mondván* (egyszerű közlést jelentő ige + *mondván* < héber: ige + *lémor* 'mondván') típus, s elég ritka két különböző, alaptagul szolgáló ige kapcsolatos összefüzése is, jóllehet mindkét megoldás igen gyakori a XVI. századi „emelkedett” műfajokban. Az utóbbiakra leginkább a század második feléből való jobbágylevelek szolgálnak példát: a levelek szándéka-tartalma miatt leggyakoribb *könyörög* alaptag megerősítésül néha valamelyik szinonimájával együtt idéz: *kerönk ef köniörgiük te nagf:nak [...] köniörölliön te nagf:tok Raýtünk* (JL2), *efedezönk es könyörgonk Vrafastoknak [...], hogh [...] az my efedezelőnket halgalsa meg vrafastok* (JL8) stb. A nyomtatott művek egyenes idézéseit gyakran megszakító, de a függőkben nem szereplő *úgymond* (<latin *ait*, *inquit*) a levelekbeli függő idézésekben sem fordul elő.

Az idéző alaptagok egyéb típusainak részesedéséből jellemző erejű következtetések nem vonhatók le. A fennmaradó 9,96 és 8,40%-ot mindkét vizsgált korszakban a gondolkodás, gondolás igéi (*gondol*, *vél*, */meg/emlékezik*), a kommunikációs folyamatban betöltött szerepre utaló igék (*kérd/ez*, *felel*) és a közlés befogadását jelölők (*hall*) töltik ki. Néhány esetben hiányzik az idézésből az alaptag, de mindig odaértődik; általában az előző mondategység alapján: *Egyeb wy hyrt nem Irhatok, hanem Ezt hogý Bwdat meg wéttek*. (Arch117), *ferencz deak nem azt mongya de hogh keeth levaban nýnchen anne elef* (Arch65). Nem az előző tagmondatból, hanem „az istenért / istenre kér” fordulatból egészül ki a modális elemmé kopott idéző főmondat: *Az Istenert [kérem] ktek legien mellettem* (L19). A század második feléből való jobbágylevelekben néha előfordul az is, hogy az idézésből csak az idéző mondategység van meg, maga az idézet sem közvetlenül utána, sem a beékelt tagmondatok után nem következik. Olykor azonban a levélíró visszakanyarodik az idéző mondategységhez, s másodszorra már nem vész el az idézet: *azonýs konýergonk [...] hogh [itt az író hosszasan elmeséli az előtörténetet] Azerth könyergonk. the nāgtoknak. abbolýs. hogh the Nāgtok oltalmazzon megh abbolýs bennonket* (JL4).

2.2. A függő idézet alaptagjában az ige ragozása a XV. századig tárgyas volt (l. Bárczi Géza: A tárgyas igeragozás használatának történetéből. MNy. LIV, 257–70). A XVI. századi szövegekben már elkülöníthetők az alanyi ragozású alaptag

használatának esetei, melynek mondategységen belüli és mondategységek közötti okai egyaránt lehetnek. Az állítmányra a vele egy mondategységen belüli, grammatikailag határozatlan tárgy erősebben hat, mint a tőle függő tárgyi mellékmondat, ezért az idézet alaptagja alanyi ragozásba kerül: *walami leweleket hoznak onnan alol, kit Ir3 hog Meegh eddigh Nem hoztak* (Arch197), *fenegetefelt [...] El nem zenvedhettiwk, Meljet fokzor megh Irtwnk Nagfaghtoknak, hagi [...] adott, megh ne' adhattiuk* (JL3), *eleft monda3 hogh benne nynchen* (Arch65). (Ezek a mondatok egyúttal példák a levelekben gyakori átszővődésekre is.) Mindig alanyi ragozású a határozói mellékmondatként kapcsolódó függő idézés alaptagja (ha a főmondatban nincs határozott 3. személyű tárgy): *azon ker, hog [...] oda mennek Nagh-hoz* (L1), *ezenys panaszolkodunk [...] hogj [...] Aba sem tart megj q kegielme* (JL9), *arrays gondolok hog reya teleffycchem* (Arch141) stb. Utalószó nélküli példák ugyanerre: *Kerde3 az [:] Min Megek fel* (Arch151), *en kenyggy ffogadok hytemre kygelmednek, hogy [...] wala mykor megj Bocyatom* (Arch7), *mondanak ennekem hog a zamtachaiak [...] wg eitetteek a zekeer rol* (Arch146), *parancol hog [...] az mafodikat es meg Adyak* (L13) stb. (Amelyik állítmánynak a korban nem található határozói vonzattal álló megfelelője, azt úgy kell felfognunk, mint határozott 3. személyű tárgy — tárgyi mellékmondat — mellett álló alanyi ragozású igét. Eddigi anyaggyűjtésem alapján az utóbb említett példák közül a második lehet ilyen, az első viszont kétféle vonzatkörnyezete miatt — *kérdez valakit valamiről* és *kérdez valakitől valamit* — mind a kétféleképpen besorolható). Tárgyi mellékmondat mellett kerül alanyi ragozásba az *ír valami felől* — *valamit* szerkezet alaptagja, valószínűleg a főmondaton belül lekötődő határozói bővítmény hatására: *Ir3 elmegh lowak felewl hog lowat kewlgek* (Arch141), *az segeny neph felewl yrf hogj nem the byned az ew el wezefek* (Arch185); ugyanez 0 fokon jelentkező határozói bővítménnyel: *yrf kegyelmed hogj ertheny akarna Mynden dolgokat Ith* (Arch124), *holoth yrf hogj horwath myklof hozjad fel nem menth* (Arch182). Az utóbbi két mondatnál határozói alárendelésre is gondolhatunk, az anyagomból eddig előkerült példák azonban az *ír* mellett inkább tárgyi mellékmondatot valószínűsíteneek. (Ellenpélda — tárgyas ragozásban: *kazarol mondod hogh lenky hozza nem lath*; Arch65.) További — de csak szórványos — előfordulásai az alanyi ragozású alaptagnak: a mondategységen belüli határozott, grammatikailag 3. személyű tárgy mellett: *kerunk Nagfatokat legien melletunk* (JL1), tárgyi utalószós tárgyi mellékmondat mellett: *aft hallok hogh grhyth el yanof kyrj esthergamothe* (Arch103).

2.3. Utalószót a század első feléből származó anyag 35,82%-a tartalmaz. Ebből 22,38% mély, 11,94% magas hangrendű mutatónévmás, 1,49% egyalakú személyes névmási határozószó. A század második felére a tagmondatok szorosabbra fűzésének ezen eszköze csaknem 10%-kal gyakrabban használatos: előfordulási aránya 45,80%. Ebből 29,77% mély, 13,74% magas hangrendű mutatónévmás, illetve határozószó és 2,28% egyalakú személyes névmási határozószó. Mindkét korban tehát — mind a kataforikus, mind az anaforikus utalásnál — a mély hangrendű változat dominál (meg kell jegyezni: a nyontatott művekben is), mennyisége a magas variánsnak kb. a kétszerese. Ha a század második felének levélmagyát bontásában

nézzük, azt tapasztaljuk, hogy a főúri levelekben az előző korhoz viszonyítva igen megnőtt a mély hangrendű változat használati gyakorisága (öt és félszerese a magasénak), a jobbágylevelekben viszont — mindkét kor többi levelétől és az egyéb műfajoktól is eltérően — csaknem ugyanannyiszor fordul elő magas, mint mély variáns. Ezzel a jobbágylevelek eltérnek az egységesülés irányától.

2.4. A függő idézésekben a század mindkét feléből találunk példákat az összes alapvető alárendelő mondatfajtára, arányaikban azonban különbségek mutatkoznak a két korszak között: a tárgyi alárendelés rovására később megnő a határozói, a jelzői és az alanyi-állítmányi (azonosítást tartalmazó, tehát kétféleképpen is elemezhető) viszony részesedése. Százalékokkal kifejezve:

	tárgyi	határozói	jelzői	alanyi-állítmányi
a század első felének levelei (100%)	59,70%	31,84%	1,49%	1,99%
a század második felének levelei (100%)	41,22%	48,85%	4,68%	3,05%

Ezen kívül a század első feléből származó mondatok 4,97%-áról nem dönthető el, hogy a tárgyi vagy a határozói alárendeléshez tartozik-e. Ennek két oka lehet. A gyakoribb az utalószó nélküli mondatokban az alanyi, illetve tárgyas ragozásának sokszor egyező írásképe elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyben, pl. *monda = [úgy] monda és [azt] mondá* is lehet. Előfordulhat az is, hogy a két vonzatpárral rendelkező igéknek valamely tárgyas ragozású alakja utalószó és tagmondaton belüli kötelező bővítmény nélkül áll, ahol a tárgyas ragozás lehet a mondategységen belüli vonzat eredménye — a kapcsolás ekkor határozói, pl. *kéri [öt, arra]* –, de lehet a tárgyi mellékmondat hatása is — pl. *kéri [tőle, azt]*. A század második feléből való leveleknél 1,52%-ban szintén megvan ez az érintkezés, s itt 0,76%-ban egy újabb is jelentkezik: az utalószó nélküli jelzői és alanyi-állítmányi mellékmondatoké: *foha nem uolt [ilyen] tőruinunk hog* vagy *foha nem uolt [az a] tőruinunk hog* (minőségjelzői) és *foha nem uolt tőruinunk [az,] hog* (alanyi-állítmányi) (JLI).

A második korszak felbontása azt mutatja, hogy csak a jobbágylevelekben tolódott el — a tárgyi alárendelés részesedését csökkentve — a többi, elsősorban a határozói viszony nagyságrendje. A főúri levelekben a tárgyi és határozói alárendelés részesedése nagyjából azonos az előző koréval, hiányzik viszont az alanyi-állítmányi és a jelzői viszony. Százalékokban mérve:

	tárgyi	határozói	jelzői	alanyi-állítmányi
a század első felének főúri levelei (100%)	59,71%	37,01%	–	–
a század második felének jobbágylevelei (100%)	25,71%	58,57%	8,57%	5,71%

Ezen kívül 3,27% érintkező tárgyi-határozói alárendelés a főúri levelekben, 1,42% jelzői-alanyi a jobbágyokéiban.

Egyfelől megint azt látjuk tehát, hogy a jobbágylevelek (a tárgyi-határozói viszony arányában) eltérnek a mind a mai napig uralkodó fő iránytól. Másfelől viszont ezek viszik tovább a korábban is megvolt, és máig létező, de a kori főúri leveleiben nem használatos, ritkább függő idézésbeli alárendelési fajtákat.

2.5. A mondatviszonyokkal kapcsolatban az összehasonlításokon túl érdemes néhány tényt kiemelni.

A határozói alárendelések az igétől (szókapcsolattól) függő különböző vonzatok mellékmondatos kifejtései. Az anyagomban előforduló, idézetet beszerkesztő állandó határozók a következők: *gondol, kér — arra; panaszkodik, kér, tudakozik; könyörög, supplical — azon; /meg/emlékezik, panaszkodik, levél jön — arról; könyörög — abból; mond — úgy.* (Utóbbi még vizsgálatot igényel, egyelőre úgy látszik azonban, hogy szintén vonzatként viselkedik.)

Az utalószó nélküli határozói alárendelésű idézetek az ige jelentésétől függően gyakran érintkeznek az ok- és célhatározói mellékmondatokkal: *az gýermeket feddý wolt, zýggya woltýs hogh mýerth zewkewth wolna el* (L8), *ayanlotta Magat hog w fýlfeghe Elqý Jo promotor Le3qn* (Arch217), *kewnýwrgwnkh iftenerth az 3ý3 mariaerth hogh ne hagýathok ez hazath el we3ný* (Arch59), *Iratna kéték Ruher vrammal az Zakmari kapitannak, dulatna meg az zakmari Nemetekkel az pískoltiakat* (L19) stb.

A határozói, a tárgyi és alanyi alárendelésekhez néha értelmezős kapcsolás társul: *emlekezónk megh az vrassagýtóknak vrassagýrolý hogý megh nekónkýf wagýon iften vtan feýedelmónk* (JL2), *nagy jo remenfeghqý indított es ighirt kquetkqzý elete felqý, hogh [...] precauealný akar* (L9), *az en kenýgergessem ez hogh [...] megh hýgýe felleged mýnden 3am adathlan foktha megh az en atyam fýath* (Arch86).

A jelzői és az alanyi-állítmányi függő idézetek jelentésükben megegyeznek, egymás szinonimáiként is használhatók: *wolt Illien Teorweniwnk hogi ha egi nehan hold Bwzank leth wolna fem attwnk teobbeth rola* (JL6) és *az lem wolt teorweniwnk hogi az wrak borwnkath el wettek wolna* (JL6).

2.6. A függő mellékmondat egyik formai jellegzetessége, hogy kötőszóval, legtöbbször a *hogy*-gyal kapcsolódik főmondatához. A függő idézés tagmondatai

között a század első és második felének leveleiben 89,95, illetve 85,49%-ban kapcsol a *hogy*. Ha az idézetnek egy feltételes mellékmondat a bővítménye, az gyakran előre, közvetlenül a főmondat utáni helyre kerül; a *hogy* azonban elől marad, s így elszakad az első szinten alárendelt tagmondattól. Ilyenkor a feltételes alárendelt tagmondat relatív főmondatában időhatározói értékű *tehát*, vagy módhatározói úgy *hogy* visszaütalást találunk: *Ma azt atta Irafban hog ha Neki Nem Enghedqnk az w kewanlaganak: tehát q El Megion* (Arch217), *keriwk Naglaghtokatt hogj ha [...]* *Modott talal Naglaghtok [...]* *vgi hogi az az ado fizetes vgia' el feledue legien nalwnk* (JL3). A függő kérdést néha — modalitását jelezve — a *ha* köti főmondatához, pl. *aggia meg nekem tudnom, h a az penznek zerjt tehety egh riuid napra auagh nem* (Arch19). A *ha* időnként nem kérdő mondatokat is kapcsol: *kewanam h a the kegylmednek jöb hjrth yrhatnek* (Arch1) — bár a *ha* lehet óhajjt kifejező módosítószó, s akkor 0 kötőszóval kell számolnunk.

Nem szerepel kötőszó a két korszak függő idézetet tartalmazó mondatainak 8,95, illetve 14,50%-ában. A kötőszó hiánya lehet a megnyilatkozást kifejező igék után álló latin accusativus cum infinitivo hatása (vö. SIMONYI ZSIGMOND: A magyar kötőszók. MTA, 1882: 127), de lehetnek magyar okai is. Többször hiányzik a kötőszó függő kérdésnél: *kerdek mi dolog* (L19); modális elemhez közelítő főmondatnál: *azt i hatom [...]* *io egefeqhben votunk* (L7); hátul álló főmondatnál: *mē twdnak fohowa menj[...]* *ast möghak* (Arch102); és a függő mondatnak előre, a főmondat után vetett kötőszós vagy kötőszó nélküli alárendeltjénél: *azt Montak Neki ha fql vezjσ meg Banya* (Arch217), *had megh ot a porkolabnak mikor oda Iw jerezzen keet jekeret* (Arch146).

2.7. A függő mondatok régiségbeli másik formai ismertetőjegye, a latinból-németből átvett mellékmondati módhasználat a XVI. század függő idézéseiben visszaszorulóban van. A levélanyagban méginkább, mint a nyomtatott műfajokban: a század első felében 14,42, a másodikban 15,26%-ban találhatunk a kijelentő és a felszólító mód helyén feltételest. A levelekben az időegyeztetés szabálya nem érvényesül: bár a legtöbb főmondat jelen idejű, egyetlen egy mellékmondatot sem szerkesztettek a levélírók felszólító módú állítmánnyal. A levelezés a függő mondatok két formai jegyének egymáshoz való viszonyában is eltér a nyomtatott művektől: itt a kötőszó nélküli mondatokban általában a feltételes mód sem használatos. Példák a feltételes módra: *mostis mondom hog wram Jo Newen nem fogna wenni tewled* (Arch146), *kerdem, hogh hol, wethe wolna* (Arch67), *Naglagod Irna a Sopron warmegyej Ilpannak, hogh fenethenneje meg wket* (L8).

2.8. A mondatrend nem mutat nagyon színes képet, a korban kevés kivétellel elől áll az idéző mondategység, s ezt követi az idézet. A levelezés anyaga is erről tanúskodik: az eltérő mondatrend aránya a század első felében 2,48, a másodikban 1,52%. Ilyenkor az idéző mondategység állhat hátul: *oda megh [=megy.] est nylwā jrō* (Arch103), beékelve: *de the mondok weegre kerlytkaba fogz larnj* (Arch141) és összefonódva is: *kis Mathias el Jóuenek vgimond es kernek negy ókrótt* (JL7).

3. A nyomtatott műfajok teljes feldolgozása előtt elsősorban a levélanyag önálló elemzésére, illetve egyes csoportjainak összehasonlítására vállalkozhattam. Néha azonban adódtak összevetések a levelekre vonatkozó adatok és a többi műfaj (egyelőre csak így, együttesen vett) jellemzői között. (Ezeket itt nem fejtettem ki részletesen, ám a nyomtatott műfajoknak a már feldolgozott számadatai hivatkozott cikkemben megtalálhatók.) Időközben elkezdődött a teljes korpusz kb. háromezer adatának vállalása; részletes összehasonlításokat csak ennek befejeztével lesz majd érdemes tenni.

A feldolgozott levelek jegyzéke

A század első feléből:

Az ELTE I. számú Magyar Nyelvészeti Tanszékén készülő szövegkiadás Arch. 1, 5, 7, 17, 19, 47, 59, 61, 65, 66, 67, 86, 94, 98, 101, 102, 103, 105, 108, 110, 111, 117, 124, 131, 133, 135, 136, 138, 141, 144, 146, 151, 181, 182, 185, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 217. számú levelei.

A század második feléből:

L1:	MNy. 62: 348.	E. Abaffy Erzsébet közlése
L2:	MNy. 62: 348–9.	E. Abaffy Erzsébet k.
L3:	MNy. 62: 349.	E. Abaffy Erzsébet k.
L4:	MNy. 62: 349–50.	E. Abaffy Erzsébet k.
L5:	MNy. 62: 350.	E. Abaffy Erzsébet k.
L6:	MNy. 59: 92.	Szabó T. Attila k.
L7:	MNy. 54: 138.	E. Abaffy Erzsébet k.
L8:	MNy. 51: 498–500.	E. Abaffy Erzsébet k.
L9:	MNy. 67: 99–100.	Eckhardt Sándor k.
L10:	MNy. 67: 100.	Eckhardt Sándor k.
L11:	MNY. 47: 310–1.	Eckhardt Sándor k.
L12:	MNy. 47: 311–2.	Eckhardt Sándor k.
L13:	MNy. 47: 312.	Eckhardt Sándor k.
L14:	MNy. 47: 313.	Eckhardt Sándor k.
L15:	MNy. 47: 313.	Eckhardt Sándor k.
L16:	MNy. 56: 114.	E. Abaffy Erzsébet k.
L17:	MNy. 56: 115.	E. Abaffy Erzsébet k.
L18:	MNy. 56: 115–6.	E. Abaffy Erzsébet k.
L19:	MNy. 56: 387–8.	Eckhardt Sándor k.
JL1:	MNy. 45: 332–3.	Eckhardt Sándor k.
JL2:	MNy. 46: 88–90.	Eckhardt Sándor k.
JL3:	MNY. 46: 272–4.	Eckhardt Sándor k.
JL4:	MNy. 50: 204–5.	Eckhardt Sándor k.
JL5:	MNy. 50: 205.	Eckhardt Sándor k.
JL6:	MNy. 55: 543–4.	Eckhardt Sándor k.
JL7:	MNy. 55: 545–6.	Eckhardt Sándor k.
JL8:	MNy. 54: 370–1.	Eckhardt Sándor k.
JL9:	MNy. 59: 482–3.	Eckhardt Sándor k.

**DIE INDIREKTE ZITATE IN DEN BRIEFEN
DES XVI. JAHRHUNDERTS**

von

ADRIENNE DÖMÖTÖR

Die Verfasserin untersucht in ihrem Aufsatz die indirekten Zitate in der ungarischen Gemeinsprache im XVI. Jahrhundert. Sie vergleicht die Art der Zitation in der ersten und zweiten Hälfte des Jahrhunderts, und geht auf die Unterschiede zwischen den Leibeigenen- und Aristokratenbriefen ein. Die Analyse erörtert die nächsten Hauptpunkte: Charakterisierung des einleitenden Ausdrucks, Beschreibung des hinweisenden Fürwortes, Untersuchung des Verhältnisses zwischen dem Einleitungssatz und dem Zitat, Behandlung der Konjunktivformen und der Konjunktionen.

A DENOTATÍV ÉS A PRAGMATIKUS JELENTÉS ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

FÁBRICZ KÁROLY

1. A nyelvi jelentés szerkezetét jellemezve U. WEINREICH (1966, 145) két jeltípust különböztet meg: a desznátort és a formátort. H. REICHENBACH (1948, 55–7) felosztása nyomán ez utóbbi jeltípust öt csoportra bontja és „pragmatikai operátoroknak” nevezi azokat a jeleket, amelyek állítást, kérdést, parancsot jelölnek, illetőleg a közlés tartalma iránti viszonyt tükrözik. WEINREICH elvben elképzelhetőnek tartja vegyes jelek (mixed signs) létezését, vagyis olyanokét, amelyek magukba foglalnak mind denotatív, mind pragmatikus jelentéskomponenseket. Denotatív jelentésen a nyelvi jelnek a jeltárgyhoz, pragmatikus jelentésen pedig a nyelvi jelnek a beszédpartnerekhez való vonatkozását szokás érteni (vö. KÁROLY 1970, 68–77).

E két jelentéstípus összekapcsolódásának a jeltárgyra és a beszédpartnerre (vagy magára a beszélőre) való vonatkozás együttes megjelenését tekinthetjük. Az alábbiakban a *már* és a *még* lexémák rövid elemzésével igyekszem a denotatív és a pragmatikus jelentés keveredését bemutatni.

2.1. A *már* és a *még* hagyományosan a határozószók között szerepelnek.¹ Míg a határozószók nagy többségének denotatív jelentése az akcidencia jelentés keretébe helyezhető (bővebben l. KÁROLY 1970, 71), a *már* és a *még* sajátos mikrorendszert alkot, melyen belül a közlendő „belső” időhatározóiként működnek. A *már* a dolgok korábbi állásáról egy másik szituációra való áttérést jelöli, a *még* pedig a dolgok állásának (eredeti állapotukban, közegükben stb. való) fennmaradására utal, vö.:

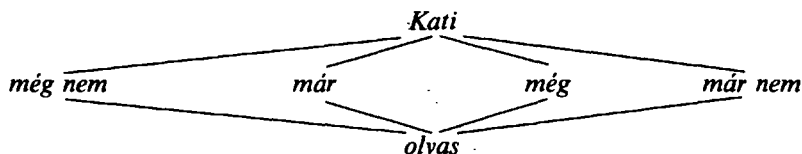
/l/ *Kati olvas.*

/a/ *Kati már olvas.* → „Kati korábban nem olvasott.”

/i/ *Kati még olvas.* → „Kati korábban (is) olvasott.”

Az /la/ és /li/ állítmányának tagadása a *már* 'áttérés' és a *még* 'fennmaradás' alapjelentését nem érinti; a *már* és a *még* határozószót tartalmazó állító és tagadó alakú mondatok a cselekvést (vagy annak egy mozzanatát, l. lejjebb) négy, egymással összefüggő fázisra bontják:

1 A *már* és a *még* keletkezésével, használatával kapcsolatban l. MARTINKÓ 1956, FARKAS 1956, NYÍRKOS 1962.

Nem állítmányra vonatkozó tagadásnál a *már* és a *még* által jelölt műveleteket a többi mondatrészeire vonatkoztatjuk:

/2/ *Péter naponta fordít francia mondatokat.*

/a/ *Már Péter fordít...* → „Korábban nem P. fordított.”

/b/ *Péter már naponta fordít...* → „Korábban nem naponta...”

/c/ *Már francia mondatokat...* → „Korábban nem francia m...”

/i/ *Még Péter fordít...* → „Korábban /is/ P. fordított.”

/ii/ *Péter még naponta fordít...* → „Korábban /is/ naponta...”

/iii/ *Még francia mondatokat...* → „Korábban /is/ fr. m...”

A /2c/ és a /2iii/ parafrázisa megőrzi az eredeti mondatok többértelműségét, ami a jelzős szerkezetre vonatkozás, közelebbről a hasonlítási alap homályosságával áll kapcsolatban. A *már* és a *még* ugyanis vonatkozhat az egész NP-re (*már/még* + NP: *Már/még francia mondatokat* <és nem latin idézeteket> fordít...), de a jelzőre is (*már/még* + Adj + N: *Már/még francia mondatokat* <és nem latin mondatokat> fordít...), sőt, kivételes hangsúlyozással a tárgyat is célba veheti (Adj „+” *már/még* + N: *Már/még francia mondatokat* <és nem francia szavakat> fordít...). Az említetteken kívül a /2iii/ potenciálisan rendelkezik egy nem időjelentésű *még*-et, hanem hozzáadó *még*-et feltételező értelmezéssel is, pl. a *Mi egyebet csinál Péter naponta?* mondatra adható válasz esetén.²

A jelzős szerkezet második tagjára vonatkozó *már* és *még* interpretációjának erőltetettsége a *francia* jelző redundás voltára vezethető vissza, amit az idéz elő, hogy e szó beékelődik az É. KISS KATALIN (1978) terminológiája szerinti fókuszáló hatású *már* és *még* operátorok és a mondat fókusza közé.

2.2. Az újabb szituációra való áttérésnek, illetve a korábbi fennmaradásának a jelölése mellett a *már* és a *még* használata újabb tartalmi elemmel gyarapodhat. Ha ugyanis a beszélő a *már* 'áttérés' és a *még* 'fennmaradás' jelentéselemével egy időben a cselekvés vagy annak egy mozzanata felett ítéletet mond, a cselekvés folyamatának ábrázolásában az objektív tényfeltárás a *már* esetében a sokallás, a *még*-ében a kevelés szubjektív modális tartalmával egészül ki. Vö.:

2 A hozzáadó *még* nyelvtörténeti szempontból természetesen korábbi említést érdemelt volna. Az időjelentésű *még*-et a hasonló *már*-ral állítom párhuzamba, a hozzáadó *még*-től ezért a továbbiakban is eltekintek. A parafrázisok szintén e kereten belül mozognak, s a preszuppozíció oldaláról megtámadhatók, vö. pl. /li/ *Kati még nem olvas.* → „Kati olvasni fog”

/3a/ *A gyerekek már a szorzást tanulják.*

/3i/ *A gyerekek még a szorzást tanulják.*

A *már* és a *még* tehát egyszerre képes egy cselekvést „a valósággrszleteket feltáró elemek” (H. Molnár 1968, 17) és a modalitás vonalán bővíteni. Ezen kettősséget a parafrázisokban érzékeltethetjük úgy, hogy a denotatív jelentéselemet a „korábban” meghagyásával őrizzük meg, a modális (pragmatikus) jelentéssik megjelenését a „csak” hozzáadása mutatja: „Korábban a gyerekek *csak* (például) az összeadást tanulták”; „A gyerekek korábban (is) *csak* a szorzást tanulták”. A denotatív és a pragmatikus jelentéselemek részaránya nem állandó. Előtérbe kerül a modális jelentés mennyiségjelzős szerkezetben, pl.:

/4a/ *Anna már a harmadik feladatnál tart.*

/4i/ *Anna még a harmadik feladatnál tart.*

Meg kell jegyezni egyrészt, hogy a pragmatikus jelentéselem térnyerése az aktuális mondattartalomnak megfelelő parafrázist is megváltoztatja a denotatív „korábban” rovására. Így például a /4i/ adekvátabb parafrázisa az „Anna most is csak a harmadik feladatnál tart.”

Másrészt a későbbiek szempontjából fontos utalni arra, hogy a sokallás és a kevelés mint a beszélő szubjektív állásfoglalása önmagában véve előjel nélküli, vagyis a mondat tényleges tartalmától függően lehet pozitív vagy negatív modális viszonyulás hordozója; vö. a /4/ és az /5/–/6/ példákat:

/5/ *Már kétszer megdicsért a főnököm.*

/6/ *Már másodszor késtem le a buszt.*

Az egyértelműen pozitív vagy negatív jelentéstartalom megnyilvánulásakor a denotatív jelentéselem háttérbe szorul, a parafrázisban pedig rendre az „és ez nem kevés”, ill. az „és ez sok” szerepeltethető: „Kétszer megdicsért a főnököm, és ez nem kevés”; „Másodszor késtem le a buszt, és ez sok”.

A *még* a kevelést jobbra explicit módon, a *csak*-kal együtt fejezi ki (különben hozzáadó *még* lenne), a parafrázisos megoldások a *már*-ral ellenkező képet mutatnak:

/7/ *Még csak kétszer kaptam ki az ellenfelemtől.*

→ „Ez nem sok”

/8/ *Még csak kétszer vertem meg az ellenfelem.*

→ „Ez kevés”

Mi okozza azt, hogy a *már* és a *még* denotatív jelentéselemét a 'sokallás' és a 'kevelés' váltja fel? E szavak, mint láttuk, a cselekvést négy fázisában képesek ábrázolni, úgymint: előrevetítik (*még nem*), elkezdettnek (*már*) vagy folyamatban lévőnek (*még*) tüntetik fel, vagy pedig utalnak megszűnésére (*már nem*). Az így létrejövő mikroszisztéma minden egyes cselekvésszelete egy másikkal való összehasonlításon keresztül kap értelmet. Az, hogy a cselekvés vagy annak egy mozzanata egy másik cselekvéshez vagy mozzanathoz hasonlítódik, lehetővé teszi azt, hogy a

szóban forgó dolog folyamat-jellegűvé válik, elemeire bomolják és fejlődésében bemutatható legyen. Ezáltal a cselekvés vagy annak egy momentuma a fejlődés adott pontján értékelhetővé válik a valós helyzet és a beszélő várakozása közötti összefüggés szemszögéből. Az tehát, hogy a cselekvés vagy annak egy mozzanata kvantifikálhatóvá tehető, végső soron az összehasonlítás következménye, annak egy megnyilvánulási formája.

A /3/–/8/ példákban többé-kevésbé kiszűrhető a sokallás vagy kevelés a tágabb kontextus nélkül is. Ez annak köszönhető, hogy a közlendő valami módon mennyiségileg mérhető tartalmat közvetít. Így a /9/ példában az ige által kifejezett cselekvés beleilleszthető a „nem beszél — gügyög — beszél” sorba, ezért a kvantifikáló *már* és *még* kapcsolódhat hozzá:

/9a/ A gyerek már gügyög.

/9i/ A gyerek még gügyög.

A cselekvés kvantifikálása szorosan összefügg a cselekvés időbeli tagolásával.

2.3. A *már* és a *még* időjelentése révén egy cselekvést előre vetít vagy túlhaladottnak tüntet fel, s alábbi használatában a mondat tartalmának egyetlen időbeli orientálója:

/10/ Messze van a vonat.

/a/ Messze van már a vonat.

/i/ Messze van még a vonat.

Ismeretes, hogy a cselekvés folyamatszerű ábrázolásának két végpontján a *már* ill. a *még* nem használható:

/11/ *A kenyér már friss.

/12/ *A fiú még megjött.

Ha azonban a *már* és a *még* mentesül az alól, hogy önmagában utaljon a cselekvés idejére, időhatározó mellett e két szó sajátos módon szinonimikussá válik, pl.

/13a/ Már az idén átadják a toronyházat.

/13i/ Még az idén átadják a toronyházat.

/14a/ Már tegnap megmondtam, hogy elromlik az idő.

/14i/ Még tegnap megmondtam, hogy elromlik az idő.

Míg a /10/ példában a *már* és a *még* a vonat közeledését ill. távolodását a beszéd idejéhez hasonlítja, s a lehetséges pragmatikus implikációk ellenére megmarad alapvetően a denotatív jelentés síkján, a /13/ és /14/ példákban a szinonimikus kapcsolat utal a funkcionális-szemantikai megváltozásra. A *már* és a *még* közötti alapjelentésbeli különbség az időhatározó közbeiktatására elmosódik. A *már*, amely

fentebb a temporális jelentést a cselekvések, cselekvésmozzanatok és/vagy az adott időpont hasonlítása révén fejezte ki, a határozóhoz kapcsolódva a meglévő idősíkot a beszélő viszonyulásával egészíti ki. A *még* eliminálása a cselekvés objektív idejét /az *idén, tegnap*/ szintén nem befolyásolja. A szubjektív viszonyulást mindkét szó esetében a cselekvés idejekorán való megvalósulásának érzékeltetéseként fogalmazhatjuk meg. A /13/ és a /14/ rejtett módon tükrözi a *már* és a *még* alapjelentésében fellelhető különbséget: a „már az *idén*” szerkezet az adott időben való áttérésre utal, a „még az *idén*” pedig az adott cselekvésnek az időhatározóval jelölt intervallumon belüli, érvényének fennmaradására eső megvalósulását mutatja.

A *már* és a *még* ezen szinonimiája csak részleges abban az értelemben, hogy a *már* 'idejekorán' jelentése az alapjelentésnek betudhatóan potenciálisan minden eddig említett használatában felszínre kerülhet, a *még*-nél ez alapvetően a mondatjelentés összetevőinek a függvénye. Használható ugyan a *még* ebben a jelentésben olyan mondatban, amelyben nincs időhatározó, ez esetben viszont egyéb mondatrész jelzi az objektív idősíkot (vö. *Már/még a görögök megmondták, hogy...*). A *még* ilyenén alkalmazásának a *már*-hoz viszonyított szűk körére utal, hogy a *még* érzékeny például a perfektív-nem-perfektív igék oppozíciójára, s jobbra időintervallumot, nem pedig időpontot kifejező határozókkal fordul elő:

/15a/ *A benzinmotort már a 19. században feltalálták.*

/15i/ *A benzinmotort még a 19. században feltalálták.*

/16a/ *A benzinmotort már a 19. században ismerték.*

/16i/ ? *A benzinmotort még a 19. században ismerték.*

/17a/ *Már öt órára befejezem a munkát.*

/17i/ ? *Még öt órára befejezem a munkát.*

Az előzőkben áttekintettem a *már* és a *még* határozószói alkalmazásának három, egymással összefüggő jelentéskörét. A felvázolt mikrorendszerbe tartozás adta e szavak denotatív jelentésének alapját. A mikrorendszert a cselekvés (vagy annak egy mozzanata) úgy teremti meg, hogy a *már* és a *még* révén folyamatba ágyazódik, mely folyamat egyes részei fejlődési (lefolyási) állomásokat képviselnek. A folyamatban való ábrázolás teret enged a cselekvésnek önmagához vagy egyéb cselekvésekhez (2.1.), mennyiségi és/vagy minőségi vetületekhez (2.2.), illetőleg temporális paraméterekhez (2.3.) mért bemutatásának. Ezen utóbbi jelentéssíkok (melyek pontos leírása helyett itt csak felvázolásukra vállalkoztam) gyakran differenciálatlanul fejeződnek ki.³ A mennyiségi és a temporális jelentéssík előtérbe kerülése a cselekvésnek a beszélő szemszögéből való értékelésével függ össze.

3 Differenciálatlanul fejeződik ki a tér és az idő is bizonyos szerkezetekben (az ige differenciálatlan jelentésére l. PETE 1984).

3. A *már* és a *még* fenti használatától, melyet a denotatív jelentés és a ráépülő pragmatikus jelentés különböző részarányú keveredése jellemez, célszerű elkülöníteni módosítószói alkalmazásukat.

Módosítószóként (közelebbről partikulaként, l. FÁBRICZ, 1981, 1983, 1985) jelenik meg a *már* és a *még* az alábbi mondatokban:

/18/ *Ugyan ne beszéljen már ilyen butaságokat.* (Nagy Lajos)

/19/ *Ne legyen már olyan akaratos.* (Hubay Miklós)

/20/ *Hideg van, alig nulla fok fölött, ez télnek is beillik. Még meghűl.* (Nagy Lajos)

/21/ *Grófi család. Jóságos Isten! Ez még meghozhatja a fia szerencsését.* (Nagy Lajos)

Miért mondhatjuk, hogy a *már* és a *még* a /18/–/21/ példákban módosítószó? A *már* és a *még* mondat szerkezeti szervtelenségének mint a módosítószói jelleg legfőbb mutatójának (l. H. MOLNÁR 1968) bizonyítéka az, hogy e szavak a fent jelzett mikrorendszerbe nem illeszthetők be, nem foghatók fel a „még nem — már — még — már nem” egységének elemeiként.

A *már* a /18/ és a /19/ mondatban nem szerepelhet denotatív jelentésével, mivel a felszólító mondat maga olyan kommunikációs (beszéd-) aktus megtestesítője, amely a dolgok új állására való áttérés igényét fejezi ki. A *már* használata ily módon teljes egészében a beszélőnek a mondat tartalma iránti viszonyulását mutatja. A szóban forgó szubjektív modális jelentés a beszélő türelmetlenségét közvetíti, mely a hallgató szemszögéből sürgetésként értelmezendő. A tisztán pragmatikus jelentés a határozószót partikulává változtatja. A minőségi változás ténye belátható az alábbi negatív transzformáció segítségével, mely — eltérően a *már* határozószói használatától — az állító és a tagadó mondatban szereplő *már* partikula között nem tesz funkcionális-szemantikai különbséget:

/22/ *Legyen már szentimentális!* → /22'/ *Ne legyen már szentimentális!*

Jelentéstani szempontból a *már* határozószó *már* partikulává válását a megszüntetve-megőrzött szubjektív modális jelentés-komponens egyeduralma jellemzi.

A *még* szófajváltása a /20/ és a /21/ példákban lényegében analóg módon regisztrálható. A *még* partikula a beszélőnek egy jövőbe kivetített lehetőséghez fűződő szubjektív modális viszonyulását mutatja, mely a kontextustól függően lehet féls, óvakodás /20/, de lehet öröm, bizakodás is /21/. A negatív transzformáció révén kapott mondat a kiinduló mondatból csak akkor lesz funkcionálisan ekvivalens, ha benne a *még* megőrződik:

/23/ *Ne mondd ezt neki, mert még komolyan veszi.* → /23'/ *Ne mondd ezt neki, mert még nem veszi komolyan.*

A *még* partikulává válását tehát szintén az említett mikrorendszerrel való közvetlen kapcsolat megszűnése jelzi, ami érzékletessé tehető a „korábban [is] nem vette komolyan” típusú parafrázis inadekvát voltának mérlegelésével.

4. A *már* és a *még* szemantikai sokarcúsága a valóságról és a beszélőnek a valósághoz ill. a közlendőhöz való viszonyáról szóló információk széles körét öleli fel. A határozószóként használt *már* és *még* denotatív és pragmatikus jelentéseinek egyidejű megléte e szavak sajátos határozószói jellegével kapcsolatos: e szavak a cselekvést annak belső, lefolyása alapján értékelhető ideje felől, nem pedig az objektív idősíkhöz viszonyítva jellemzik. Minél nagyobb az e szavak által közvetített tartalomban a pragmatikus elem részaránya, annál inkább alkalmatlan lesz a denotatív jelentések alapján felvázolt rendszer arra, hogy az ezen tartalomhoz köthető parafrázist magába foglalja.

Teljesen kívül esik e rendszeren a *már* és a *még* partikulaszerű használata. A transzpozíció megállapításához támpontot a funkcionális ekvivalenciát (l. pl. ARNOLD 1976) szem előtt tartó átalakítás nyújt. Partikulaként e szavak erősen kontextushoz (mondattípushoz, igeípushoz, prozódiaijegyekhez stb.) kötődnek, egyes retorikus felkiáltó mondatokban pedig már mint partikulák lesznek egymással szinonímek:

/24a/ *Ki hallott már ilyet?!*

/24i/ *Ki hallott még ilyet?!*

/25a/ *Már csak ez hiányzott!*

/25i/ *Még csak ez hiányzott!*

A denotatív és a pragmatikus jelentés itt körvonalazott együttélésének vizsgálata nem csak a *már*, *még*, *majd*, *csak* stb. határozószók és módosítószók elkülönítésében játszik fontos szerepet, hanem előfeltétele egyéb eredetű partikulák és etimonjuk differenciálásának is (l. VELCSOVNÉ 1982, FÁBRICZ 1985).

Irodalom

- ARNOLD 1976 = И.В. Арнольд. Эквивалентность как лингвистическое понятие. ИЯШ, No I, c. 11–8.
 FARKAS 1956 = Farkas Vilmos. A *már*, *még* szavak szórendjének kérdéséhez. PaisEml. 561–5.
 FÁBRICZ 1981 = Fábricz Károly. Az *-e* kérdő partikula. Nyr. 4. sz. 447–51.
 FÁBRICZ 1983 = Fábricz Károly. A partikulák helye az idegen nyelvek oktatásában. INyT. 1. sz. 14–20.
 FÁBRICZ 1985 = Fábricz Károly. Az *is* mint kötőszó és mint partikula. MNy. 1. sz.
 KÁROLY 1970 = Károly Sándor. Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970.
 É. KISS 1978 = É. Kiss Katalin. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK. 80. sz.
 MARTINKÓ 1956 = Martinkó András. Az időhatározószók egy csoportjának kérdéséhez. MNy. LII, 35–42.
 H. MOLNÁR 1968 = H. Molnár Ilona. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. NyÉrt. 60. sz.
 NYIRKOS 1962 = Nyirkos István. *Már*. MNy. LVIII, 483–6.
 PETE 1984 = О взаимосвязи пространства и времени в русском языке. Dissertationes Slavicae XVI. Sectio Linguistica. Szeged.
 REICHENBACH 1948 = H. Reichenbach. Elements of Symbolic Logic. New York.
 VELCSOVNÉ 1982 = Velcsov Mártonné. Módosítószók és kötőszók történeti összefüggései. Nyelvészeti dolgozatok. 203. sz. Szeged, 143–60.
 WEINREICH 1966 = U. Weinreich. On the Semantic Structure of Language. In: J.H. Greenberg [ed.]: Universals of Language. M.I.T. Press, Cambridge, Mass. pp. 142–216. (2nd edition)

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN DENOTATIVE
AND PRAGMATIC MEANING

by

KÁROLY FÁBRICZ

How can Hungarian words like *már* (already) and *még* (yet, still) carry elements of denotative and pragmatic meaning at the same time? In this paper I have made an attempt at describing the way in which the denotative meanings of *már* and *még*, and their negated counterparts, make up a microsystem whose elements relate a given action or any of its components to a process of some comparable action(s) or components. Defining the core meaning of *már* in terms of transmission to another state of affairs and that of *még* as maintenance of a preceding state of affairs, I have stated that these adverbs frequently take on additional semantic elements of the pragmatic type, thus showing the speaker's attitude towards the contents of his utterance. It is achieved by specifying the action from the point of view of its quantitative and/or temporal realization. It is also recognized that the larger proportion the pragmatic meaning attains, the less transparent the role of denotation would be. Apart from the adverbs *már* and *még* I distinguish the particles *már* and *még* which are supposed basically to dispose of pragmatic meaning, *már* expressing various degrees of impatience, while *még* is used for predicting some pleasant or unpleasant event. *Már* and *még*, as particles, have several characteristic features — such as not fitting into the above microsystem; heavy dependence upon context; lack of correlation with their negated counterparts; and, hence, inability to refer directly to the state of affairs in terms of an action in process. However, in a certain set of their exclamatory uses they do show some degree of adherence.

A MÜNCHENI KÓDEX JELÖLETLEN TÁRGYAS SZÖSZERKEZETEIRŐL

FORGÁCS TAMÁS

1. A tárgyas szerkezet tárgyi determinánsa nyelvünkben eredetileg ragtalan volt. A finnugor nyelvek némelyikében (így például a vogul irodalmi nyelv alapját képező északi vogulban) ma sincs tárgyrag (vö. LAVOTHA Ö.: NyK. LIV, 200–218; FOKOS D.: NyK. LXV, 3–21).

A magyar nyelv nyelvemlékes korára azonban nemcsak hogy kialakult, de széles körben el is terjedt a *-t* tárgyrag. Így első szövegemlékeinkben (HB., ÓMS., KTSz.) is csak elvétve találunk ragtalan tárgyat (KTSz.: *cuetfegum -2x, cuetfegem, tegud* — vö. B. LŐRINCZY: A KTSz. mint nyelvi emlék. 141) — ezek azonban nem térnek el a mai nyelvérzék diktálta használattól, hiszen az 1. és 2. személyű személyragos tárgy ma is lehet jelöletlen.

A hosszabb szövegemlékek, a kódexek azonban olyan esetekben is tartalmaznak ragtalan tárgyat, mikor ma már okvetlenül ragos alakot használnánk. Főleg igenévek mellett fordul elő ilyen — a mai nyelvérzéknek szokatlan — jelöletlen tárgy. A JókK.-ben is több ilyen találunk, de számos ragtalan tárgyas szerkezet fordul elő más kódexeinkben, így a Huszita Bibliát tartalmazókban is (vö. KÁROLY S.: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Bp. 1959. 60., 92., 137., 200; MÓCS SZANISZLÓ GYULA: Nyr. XX, 67., 112., 160., 203).

Ezeket a szerkezeteket vizsgáltam meg az első magyar bibliafordítás második részében, a MünchK.-ben. Elvégeztem a kódex tárgyas szerkezeteinek alapos vizsgálatát, s a 116. lapon levő táblázatból leolvasható eredményeket kaptam.

Ami a táblázatból első pillantásra szembetűnik, az a jelölt tárgyas szerkezetek óriási számbeli fölénye a jelöletlenekéhez képest (97,0%). A jelöletlen tárgyak nagy része (86,0%) igenév mellett fordul elő, azonban igenév mellett is sokkal több a jelölt tárgy (87,0%). Még inkább igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a kódexben található jelöletlen tárgyas szerkezetek között nem ritka az átfedés, ami arra mutat, hogy gyakran fordítói klisé volt a ragtalan tárgyas (igenévi) szerkezet.

Mindez megerősíti azt a kisebb szövegemlékek tárgyas szerkezeteiről tett megállapítást, hogy a nyelvemlékes korra nemcsak hogy kialakult, de szinte általánossá is vált a *-t* ragos tárgy, s a kódexek kora az utolsó időszak, mikor még nagyobb számban találunk — a mai nyelvhasználat szerint föltétlenül jelölendő — ragtalan alakokat.

A MünchK. tárgyas szó szerkezetek (evangéliumokra bontva)¹

Evang.	verbum finitum melletti tárgy		igenév melletti tárgy		Tárgyas szerkezet
	jelölt	jelöletlen	jelölt	jelöletlen	összesen
Máté	1123	6	191	36	1356
Márk	761	3	139	27	930
Lukács	1143	4	246	21	1414
János	1159	2	80	9	1250
Összesen	4186	15	656	93	4950

Bizonyítja ezt az is, hogy megvizsgáltam több későbbi bibliafordítás párhuzamos részleteit (a JordK., Sylvester, Károli és Káldi szövegeit), de ezeken a helyeken egyedül a JordK.-ben találtam néhány ragtalan tárgyat (kizárólag határozói igenév mellett). A későbbi fordítások (sőt általában már a JordK. is) ezeken a helyeken már mindig ragos tárgyat tartalmaznak, vagy pedig a szerkezetet mellékmonddal, illetőleg egyéb másféle fordítással feloldják.

2. A táblázat elemzéséből láttuk, hogy a MünchK.-ben a tárgy többnyire jelölt, s az összes tárgyas szerkezetek számához képest elenyésző a jelöletleneké. Azonban — ha csekély is a számuk — vannak, s túlnyomó részük (az igenév mellett állók) a mai nyelvhasználat szabályaitól eltérően ragtalan. Mindenképpen figyelemre méltók tehát, hiszen egy, a mait megelőző nyelvállapotot tükröznek, s vizsgálatukból értékes adatokat nyerhetünk a tárgyrag elterjedésére, sőt bizonyos szempontból talán kialakulására nézve is (l. később).

Vizsgáljuk hát meg behatóbban a kódex jelöletlen tárgyas szó szerkezeit. Ragtalan tárgy a kódexben 108 esetben fordul elő.² Az előfordulás fő típusai a következők:

I. Verbum finitum melletti ragtalan tárgy — 9 esetben

II. A *meg q è bèzellèttè*-típus — 6 esetben (problémáiról később)

1. A tárgyas szerkezetek számlálásakor nem vettem figyelembe a főnévi igenévi tárgyat. Ezenkívül — az egyszerűség kedvéért — az olyan esetekben, mikor egy tárgyhöz több alaptag kapcsolódott, csak az egyik szerkezetet számoltam. Ugyanakkor viszont több szerkezetnek tekintettem az olyan eseteket, mikor egy alaptaghoz több tárgyi determináns járult. Így két tárgyas szerkezetnek tekintettem az ilyenfajta értelmezős szerkezeteket is: *E3 lele èlqzèr q at't'a fiat Simont* (85vb 41).

2. Nem számítva itt a szóösszetételeket és azokat a — ha néha csak alkalmilag is (pl. élüzte az èmbe2 qldqokèt — 27vb 7) — főnevesült utótagú alakulatokat, melyeket különírásuk ellenére összetételnek tekintettem.

III. Igenevek melletti ragtalan tárgy

1. Főnévi igenév mellett — 5 esetben
2. Melléknévi igenév mellett — 10 esetben
3. Határozói igenév mellett — 78 esetben

Lássuk közelebből az egyes eseteket csoportonként! Az I. csoportba a *verbum finitum* melletti jelöletlen tárgyak tartoznak. Pl.: *Rèmenkeggèl l'añom tè hùtqđ teged meguigazžtót — fides tua te salvam fecit — 15va 22.*

Ezek az esetek nem is adnak különösebb vitára okot, ugyanis legtöbbször a téged 2. személyű személyes névmás, ill. egyszer a *mind* névmás fordul elő ragtalan tárgyként. Ezek ma is állhatnak tárgyi funkcióban ragtalanul, s jelöletlenségükre nézve a szakirodalomban viszonylag egységes álláspont alakult ki (erről később még lesz szó).

Érdekes viszont, hogy sem az *engem* személyes névmás, se más birtokos személyragos alakulat nem található meg jelöletlenül a kódexben. Ezzel szemben számos példa akad — igenevek mellett — a mai nyelvhasználattól eltérő ragtalan tárgyakra. Ezek teszik ki a kódex jelöletlen tárgyainak túlnyomó részét, így a kódex összes tárgyas szerkezeteinek vizsgálatából az az érdekes kép látszik, hogy a ma ragtalanul is helyesnek értékelt formák általában jelöltek (pl. *keresfn̄ tegedet* — ma inkább: *téged*), ugyanakkor nagyszámú olyan igenévi alaptagú szerkezetet találunk, melyek tárgya a mai nyelvéllapot morfológiai explicitásával szemben ragtalan (pl. *a gqłèkèžèt èlèžèžtuē* — ma: *a gyülekezetet*).

Talán ezek közé kell sorolnunk azt a 6 esetet is, melyeknek az előbbi táblázatban a *meg q è bèžellèttè*-típus nevet adtam, ugyanis — legfőlőbb szórendi változtatással — egy kifejezésnek tekinthetők, s a latin *adhuc eo loquente*-formula átültetésére szolgálnak. Pl.: *Meg q è bèžellèttè im èliqđ Iudas — adhuc eo loquente — 33ra 47.* Miért kellett akkor ezeknek mégis egy külön csoportot nyitni? Azért tettem ezt, mert kérdéses, hogy a jelöletlen tárgy igenév mellett áll-e, vagy pedig *verbum finitum* mellett. Ezt nem lehet egyértelműen eldönteni, ezért is soroltam be ezt a típust a két nagy csoport közé, holott nyilvánvaló, hogy valamelyikhez tartozik.

Fölfoghatom ugyanis a típust mint az *-atta/-ette* képzős igenév melletti jelöletlen tárgyas szerkezetek példáját. (Ezt teszi KÁROLY SÁNDOR is, mikor az igeneveknek ezt a fajtáját tárgyalván ezeket a példákat is említi — vö. Igenévrendszerünk. 216.) Ezt a fölfogást erősíti, hogy a későbbi fordításokban — hacsak nem körülírást találunk — ezeken a helyeken *-ván/-vén* képzős igenevek fordulnak elő, márpedig a két igenév-fajta funkcionális rokonságát már SIMONYI és KÁROLY is megállapította — vö. Igenévrendszerünk. 214.

Azonban — bár a *bèžellèttè*-alak formája szerint mindenképpen fölfogható igenévnek — mégsem vallhatjuk egyértelműen azt, hogy csak igenévi funkciót tölthet be. Vegyük ugyanis szemügyre a következő példát: *Es mikož iutotuolna ič pètezn̄ hažaba /lata q napat fekette/ 4 hideglelettè — 14rb 14.* Ha ezeket — és sorolhatnánk más hasonlóakat is — összehasonlítjuk a *Meg q è bèžellèttè im èliqđ Iudas-féle* mondatokkal, azt hiszem nem túlzok, ha azt állítom, hogy a különbség nem csupán az igenév tárgyi, illetőleg független cselekvéshordozójában és más — állapot-, ill. időhatározói — funkciójában van. Sokkal inkább arról lehet itt szó, hogy a *fekette*,

hideg lelettè-formák valóban állapothatározásra szolgáló igenevek voltak, a *meg q è bèzellèttè*-típus igenevei azonban verbum finitumként is funkcionálhattak. Ezért talán nem igenévi független cselekvéshordozóról kell itt beszélnünk, hanem két tagmondatról, melyeknek különböző alanyaik vannak, még ha az időhatározói mellékmondat állítmánya formailag egybeesik is az *-atta/-ette* képzős igenévvel.

Valószínű ugyan, hogy ez a forma — a fordítási gyakorlat következményeként — eredetileg latin megfelelőjének, egy participium absolutum-szerkezetnek ragtalan tárgyas igenévvel való fordításából keletkezett, idővel azonban átértékelődhetett ragos igealakká. Bár ezt igazából bizonyítani nem lehet, számolnunk kell ezzel a lehetőséggel is. Annál is inkább, mivel elősegíthette az átértékelődést az a tény, hogy az adott nyelvjárásban — mint a kódex adatai mutatják — a *beszél* ige kijelentő mód, múlt idő, egyes szám 3. személyű alakja *bèzellèttè* volt, tehát egybeeshetett az ige *-atta/-ette* képzős igenévvel — annál is inkább, mivel a hosszú és rövid magánhangzós alakok használata következtelen, tehát ez sem különíthette el az igenévi és ragos formákat (vö. KÁROLY: A Bécsi Kódex nyelvtana. 33). Elősegíthette az átértékelődést az is, hogy a két alany inkongruenciája miatt természetesebb volt a mellékmondatos megoldás, mint ezt a későbbi fordítások — Sylvester, Károli munkái — is mutatják.³

Ez után az átmeneti eset után térjünk át a vitathatatlanul igenév mellett álló példák vizsgálatára. Elemzésünk eddigi eredményeit figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a mai nyelvérzék szerint föltétlenül ragot követelő esetekben raghiányt csak igenév melletti tárgyon tapasztalunk. S itt sem minden esetben. Adataink ugyanis azt mutatják, hogy a ragtalan tárgy megjelenése egy bizonyos szintaktikai helyzethez kötött: a jelöletlen tárgynak meg kell előznie az igenévi alaptagot. Ezt a szabályszerűséget bizonyítandó, a kódex összes tárgyas szerkezeteinek számbavétele során külön megvizsgáltam az igenév melletti tárgyakat. Az eredmény a következő táblázatból jól látszik:

Igenévi alaptagú tárgyas szerkezetek a MünchK.-ben

Jelöltség	Igenév után	Igenév előtt	Összesen
-t ragos t.	371	285	656
Ø ragos t.	—	92 (+6) ⁴	92 (+6) ⁴

A számadatokból könnyen leolvasható, hogy igenév előtti és utáni helyzetben körülbelül egyforma számban fordulnak elő tárgyi determinánsok a MünchK.-ben. Jól látható az is, hogy a jelöletlen tárgyak száma csak mintegy hetede a jelöltekének, tehát a tárgyrag használata ekkorra már e szerkezetekben is meglehetősen általános

3. A *-t* időjeles múlt idő és a *-t(t-)* képzős igenevek genetikai kapcsolata nyelvünkben közismert tény a szakirodalomban. Ez a fölfogás olvasható MÉSZÖLY-nél (ÖMSzöv. 160-4), de hasonlóan vélekednek a kérdésről SZINNYEI (NyH. 7 111), KLEMM (TörtMondt. 89 kk.) és mások is.

4. A *meg q è bèzellèttè*-típus hovatartozásától függően.

volt. Szembetűnő viszont, és a fentebb említett megfigyelést igazolja, hogy jelöletlen tárgy mindig csak igenév előtt áll. Ennek a megfigyelésnek később még nagy szerepe lesz.

De vizsgáljuk meg sorra az egyes igenévfajták szerint a ragtalan tárgy előfordulásának eseteit!

A/ Főnévi igenév mellett 5 esetben fordul elő a kódexben jelöletlen tárgy. Pl.: *Iq̄uq̄ eg nembezi famariabol viz mēzeitei* — *haurire aquam* — 87va 7; *q̄ k̄ntql̄q̄ fel uēnni* — *tollere tunicam suam* — 30ra 18.

A többi igenévfajtaához képest főnévi igenév mellett található kódexeinkben a legkevesebb jelöletlen tárgy, viszont egyedül emellett az igenév fajta mellett maradt fenn — szerkezetben is — a ragtalan tárgy mind a mai napig (pl. *szénagyűjteni*, *kendernyőni*, *tengeri törni* stb.) — igaz csak nyelvjárási szinten. Régi és mai példáinkra egyaránt érvényes az a megállapítás, hogy az ilyen mondatokban az állítmány többnyire mozgást jelentő ige, a főnévi igenév pedig mindig célhatározó. A ragtalan tárgy többnyire határozatlan, néha határozott.

B/ Melléknévi igenév mellett 10 esetben találunk jelöletlen tárgyat. Pl.: *Gonoz nemzēt 4 tq̄zueh̄ tq̄rq̄* — *generatio mala et adultera* — 22va 4; *eg ēmbe2 fe2težetēs q̄rdq̄g vallo* — *habens daemonium immundum* — 58va 33.

Funkciójukat tekintve a melléknévi igenév melletti ragtalan tárgyas szerkezetek jelzőként fordulnak elő — általában hátravetett pozícióban. Számos esetben fordul viszont elő jelöletlen tárgy főnevesült utótagú összetételekben, melyek az ilyen jelzői szerepben álló szószervezetekből jelentéstapadással keletkeztek. (pl. *aito tarto leaī* → az *aito tarto*).⁵ Mindez azt mutatja, hogy a melléknévi igenév melletti ragtalan tárgyas szerkezetek már a kódexek korában eléggé előrehaladtak az összetétellel válás útján, sőt azt lehet mondani, hogy az összetételszerű kapcsolatokban gyakoribb a ragtalan tárgy, mint szószervezetben. Ennek az oka feltehetően az, hogy — mint KÁROLY SÁNDOR is megállapítja — az *-ó/-ō* képzős igenév mellett ragtalan tárgyat általában csak akkor használtak, ha az egész szerkezetet szemantikai egységnek érezték (vö. Igenévrendszerünk. 94). A szószervezeteknek ez a szemantikai egységként való gyakori együtthasználása volt azután az összetétellel válás kiindulópontja.

C/ Határozói igenév melletti ragtalan tárgy fordul elő a kódexben (és más kódexekben is) legnagyobb számban, a MünchK.-ben 78 esetben.⁶ Álljon most itt e gazdag adathalmazból csak néhány kiragadott példa: *A3oc ke· legottan haloioç 4 at't'oc meghaguan k̄uētec q̄tēt* — *relictis retibus et patre* — 10va 22; *ē3 iğē haluan* — *audito verbo hoc* — 21vb 12; *a ḡolekezēt ēlē2ēžtuē* — *dimissa turba* — 22va 39; *a· golt meghaguā* — *reiecta sindone* — 51va 52; *feie lehaituā* — *inclinato capite* — 106rb 30.

5. Ez utóbbiakat természetesen nem vettem fel vizsgálatom tárgyai közé.

6. KÁROLY SÁNDOR szerint (Igenévrendszerünk. 201) 66 adat van ragtalan tárgyas igenévre a MünchK.-ben. Én 78 adatot találtam, igaz, ebből 7 esetleg fölfogható igenév melletti alanyként is, s csak a latin megfelelő alapján soroltam be őket az igenév melletti ragtalan tárgyak csoportjába. Ezzel együtt is számításaim azt tükrözik, hogy némileg több a határozói igenév melletti ragtalan tárgyas szerkezetek száma a kódexben.

Ennek a gyakori használatnak az oka — mint arra már KÁROLY SÁNDOR, BERRÁR JOLÁN és mások is rámutattak — az, hogy ezek a szerkezetek a latin *participium absolutum*, ill. *coniunctum* fordítására foglaldtak le a magyar kódexirodalomban. (Ezt az eredményt kapjuk a MünchK. vizsgálatok is.) Valószínűleg igaza van tehát KÁROLY SÁNDORNAK (MNY. L, 43–50), hogy a kódexirodalom korára már csak kevés határozói igenév melletti ragtalan tárgyas szerkezet maradt fenn. Szerinte ilyenek, mint *feje hajtván*, *szája tátván* (korábban esetleg inkább személyrag nélküli tárgygal) — tehát a legszemléletesebb jelentéstartalmúak. Mivel viszont a latinban oly gyakori ablativus absolutus-szerkezetek fordítására az ilyen kifejezések rendkívül alkalmasak voltak — hiszen ragtalanságukkal jobban kifejezheték a latin szerkezet tagjainak önállóságát — a fordításirodalom kibővítette körüket, s fordítói gyakorlattá vált az említett latin szerkezeteknek ragtalan tárgyas határozói igenévvel való fordítása. Bizonyítja ezt az is, hogy — bár előfordulásuk viszonylag széleskörű — mégis bizonyos jelentéstani típusokhoz kapcsolódik (vö. KÁROLY: Igenévrendszerünk. 201). Ez a fordítói gyakorlat eredményezi azt is, hogy míg a főnévi és a melléknévi igenevek mellett álló ragtalan tárgyak általában határozatlanok, itt — a latin szerkezetek határozott tárgyai miatt — nagyszámú determinált tárgyat találunk jelöletlenül.

3. Miután bemutattuk a kódex jelöletlen tárgyas szó szerkezeeteinek előfordulási típusait, próbáljunk most választ adni arra a kérdésre, miért állhat ezekben az esetekben ragtalan tárgy. A birtokos személyragos névszói tárgyakat illetően már eléggé egységes álláspont alakult ki, ezért azokat csak érintőlegesen tárgyalom, részletesebben inkább az igenév melletti tárgyakról szólok, ezek magyarázata ugyanis még nem megoldott.

Régi nyelvtaníróink lekopással magyarázták a tárgyrag nélküli alakok előfordulását, KLEMM szerint az igenevek melletti ragtalan tárgy megőrzött régiség. Szerinte ezek a tárgyak eredetileg minősítő jelzőből értékelődtek át (TörtMond. 278). Ez azonban nyilvánvalóan tévedés, hiszen az igenévnek nem lehet jelzői bővítménye. A legtöbb munka azonban még ennyi magyarázatot sem ad, hanem megáll a jelenségnek a példák szintjén való bemutatásánál. Az okadás hiányát érzékelve kísérel meg KÁROLY SÁNDOR, hogy Ragtalan tárgy határozói igenév mellett (MNY. L, 43–50) című cikkében választ adjon a kérdésre, megoldását azonban kizárólag a *-ván/-vén* képzős igenév melletti ragtalan tárgyra korlátozza. Ő SIMONYI és GOMBOCZ nyomán az igenév melletti ragtalan tárgyat finnugor örökségnek tartja, ugyanakkor megmaradásában, sőt kódexek korabeli kiterjedésében latin nyelvi hatást is föltételez. Szerinte azért áll itt jelöletlen tárgy, mert a tárgyrag elhagyása zártabbá teszi a szerkezetet, és az így jobban alkalmas az egységes, kerek *participiumos* szerkezetek fordítására. Másrészt „a fordító félig-meddig érezhette és érezthette, hogy a ragtalan tárgygal álló igenév szenvedő jelentésű is lehet, s ezzel a szerkezetnek olyasféle önállóságot kölcsönzött, amellyel a latin szerkezet rendelkezik” (KÁROLY: MNY. L, 45).

Ez a magyarázat értékes adatokat nyújthat a probléma megoldásához, mégsem tartom egészen kielégítőnek, mert nem ad magyarázatot a többi igenév fajta melletti ragtalan tárgyakra, pedig szerintem a kérdés megoldását ezekkel együtt kell keresni.

Lássuk hát, mivel magyarázható mégis a tárgy ragtalansága. Hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, végig kell tekintenünk a tárgyjelölés fejlődését a kezdeti nyelvállapottól napjainkig.⁷

Nyelvészeti irodalmunkban két nagy tábor áll egymással szemben a tárgyrag keletkezését illetően. Abban azonban mindkét tábor egyetért, hogy a tárgy nem ősidők óta jelölt, hanem sokáig jelöletlen volt. Ezt az ősi jelöletlenséget mutatja az is, hogy bizonyos esetekben ma is ragtalan a tárgy. Hogy a tárgy ragtalansága milyen ősi időkre nyúlik vissza, azt mutatja az is, hogy FOKOS DÁVID a tárgy jelöletlenségét mint az ural-altáji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátosságát vizsgálhatja (vö. FOKOS: NyK. LXV, 3–48).

Eredetileg tehát minden tárgy jelöletlen volt. Ez érthető is, hiszen a nyelvfejlődésnek egy viszonylag magasabb szintje szükséges ahhoz, hogy a tárgy jelölésére külön nyelvi elem fejlődhessék.

Mi jelölhette mégis ebben a kezdeti nyelvállapotban a tárgyat? Jelölésére ugyanis szükség volt, hiszen bizonyos helyzetekben az alannyal való alaki egybeesése értelemzavaró lehetett. Feltehetően a szórend töltötte be ezt a szerepet, vagyis ez döntötte el, melyik főnév az adott mondatban az állítmány alanya és melyik a tárgya. A szórendnek ez a szerepe ma is megvan az olyan nyelvekben, ahol nincs tárgyrag (pl. angol, kínai). De megtaláljuk a szórendnek ezt a funkcióját rokon nyelveinkben is. CASTRÉN szerint az osztják a tárgyat a szórenddel fejezi ki: „...das im Akkusativverhältnis stehende (Wort)... die nächste Stelle vor seinem Verbum einnimmt, das im Nominativverhältnis befindliche soweit möglich an den Satzanfang gestellt wird” (CASTRÉN: Ostj.Spr. 26).

LAVOTHA ÖDÖN szerint (A tárgy jelölése a manysiban. NyK.LIV, 200–218) a vogulban is a szórend utal egyes esetekben a tárgyra.

Vagyis rokon nyelveink példáinak tanúsága szerint egy tárggyal bővített mondatban a tárgy közvetlenül az állítmány előtt foglal helyet (legalábbis nyomatéktalan mondat esetén). Feltehetően ez lehetett a helyzet a többi rokon nyelvben is, tehát ez a jelenség alapnyelveink tekinthető.

Azonban már ebben az időben — valószínűleg elsősorban a határozott tárgy pontosabb determinálása céljából — kezdtek a jelöletlen tárgyhoz valamiféle névmási determináló elemet hozzáfűzni (vö. VÉRTES EDIT: Beiträge zur Frage des finnisch-ugrischen bezeichneten Akkusativobjekts. ALH.X, 181–195).

Hogy ez a determináló elem miből fejlődött ki, arra nézve eltérő véleményekkel találkozunk. Egyesek szerint (pl. BUDENZ: UgrSt. II, 64; SZINNYEI: NyH.⁷ 137; SIMONYI: TMNy. 650) a meghatározó funkció eszköze a mutató névmásból fejlődött ki (mint ahogy a vele rokon funkciójú határozott névelő is). Egy *ts mutató névmás általános volt a finnugor alapnyelvben, s folytatásait több mai finnugor

7. Persze — dokumentumok híján — ennek a problémának a megoldása nagyrészt föltevéseken alapszik, hiszen a tárgyrag kialakulása nyelvünk írásos emlékekkel nem rendelkező ősi korszakában ment végbe, így erre vonatkozóan bizonyító adatok nem állnak rendelkezésünkre. Ebből következik, hogy minden ilyen magyarázatban benne rejlik annak veszélye, hogy esetleges téves kiindulópont miatt a következtetések is tévútra vezetnek.

nyelvben is megtalálhatjuk (vö. fi. *tuo* 'az', o. *to-* 'az', m. *túl, tova, tétova* stb.). Eredeti determinatív funkcióban megtaláljuk a mordvinban, mégpedig éppen tárgyesetben (pl. *tolga* 'toll', E. *tolgan* 'tollat', *tolgant* ~ M. *tolgat* 'a tollat').

Mások (pl. BEKE: Nyr.LX, 63. kk.; BÁRCZI: MNy. LXI, 276 kk.; BERRÁR: TörtMondt. 25) inkább a birtokos személyjelekre vezetik vissza a determináló funkciójú tárgyragot.⁸

A két nézet között nehéz dönteni. Talán HAJDÚ-nak van igaza, aki mindkét tábor véleményét szem előtt tartva a magyar tárgyragot egy birtokjelölés és rámutatás funkciójára még szét nem vált elemből eredezteti (BevUr. 120). Ha ezt elfogadjuk, akkor nemcsak hogy a finnugor nyelvek többségében használatos -m tárgyraggal (és ennek változataival) hozhatjuk — ha nem is genetikus, de funkcionális — kapcsolatba a -t tárgyragot, de magyarázni tudjuk a birtokos személyragos ragtalan tárgyakat is.

Ha ugyanis tárgyragunk birtokos személyragszerű elemre megy vissza, és a birtokos személyragoknak az uráli (sőt valószínűleg a fgr.) korban elsődleges funkciójuk a determinálás, érthető, hogy a más birtokos személyragokkal már határozottá tett tárgyak nem kapták meg újra a — kezdetben csak determináló és nem tárgyjelölő — -t elemet. Ezekről az alakokról talán csak mai nyelvérzékünk szerint hagyható el a -t tárgyrag. Lehettett azonban egy kor, melyben mindez még fordított előjellel játszódhatott le, azaz a birtokos személyragos tárgyakhoz is hozzá lehetett függeszteni a determináló elemből fokozatosan tárgyraggá váló -t-t. Ez a tendencia vezethetett aztán ahhoz, hogy a — korábban szintén tárgyrag nélküli — 3. személyű birtokos személyragos alakok ma már mindig tárgyragosak, az 1. és 2. személyű raggal ellátottak pedig felvehetik — de nem kötelezően — a tárgyragot. Ennek a megoszlásnak az oka feltehetően abban rejlik, hogy az 1. és 2. személyű raggal ellátott alakok mint tárgyak értelmileg sokkal inkább határozottak, mint a személyhez nem kötött — 3. személyű raggal determinált tárgyak.

Térjünk azonban vissza eredeti problémánkhoz, és folytassuk a tárgyrag kialakulásának vázolását. Láttuk eddig, hogy a tárgy az uráli alapnyelvben még valószínűleg ragtalan volt, és a tárgyi viszony kifejezése feltehetően a tárgynak az állítmány előtti szintaktikai pozíciója révén történhetett. Azonban már ekkor kezdett megindulni a — határozott — tárgy determinálására szolgáló, elsősorban deiktikus-determinatív funkciójú elemeknek a tárgyhoz való függesztése. A tárgyat tehát még az állítmány előtti helyzet jelöli, azonban a határozott tárgyak determináltságának jelölésére megjelenik egy -t deiktikus elem. (Ez az elem a finnugor, ill. a szamojéd nyelvekben az -m volt.)

A finnugor alapnyelv fölbomlása után aztán az ugor ágban a határozott tárgy determinálására irányuló törekvés abban az irányban fejlődhetett tovább, hogy a

8. Ismét mások — így MÉSZÖLY (NyK. LI, 3), MELICH (EtSz.I,1506), HORGER (MNy. IX, 348) stb. — szerint a magyar tárgyrag locativusi eredetű. Ez a nézet nem túl valószínű. Furcsa, hogy itt épp a határozatlan tárgy kap először alaki kitevőt, nem válaszol az elmélet a ragtalan tárgyak problémájára sem. Az azonban elképzelhető, hogy az *erdőt jár, helyt áll*-féle esetekben ez a tendencia is működött, s így ezeket a példákat esetleg két különböző tendencia bizonyos igék mellett fellépő interferenciájaként tarthatjuk számon.

determináló elem egyre inkább az állítmányra került át a tárgyról, s így keletkezhetett a tárgyas ragozás (vö. VÉRTES EDIT: i.h. 192). (VÉRTES a mordvin nyelv tárgyas ragozását is egy az alapnyelvből örökölt közös szemléletmóddal magyarázza.)

Ekkor viszont, mivel a *-t*-nek a deiktikus-determinatív funkciója megszűnőben volt — hiszen ezt a szerepét a determinált, tárgyas ragozás személyragjai vették át —, a határozott tárgyon levő *-t* elemet a nyelvérzék kezdte fokozatosan a tárgyas viszony jelölőjének érezni. Mikor az eredeti determinatív funkció végleg elhomályosult, a tárgyjelölő funkció pedig egyre általánosabb lett, akkor az immár tárgyrag-nak minősülő *-t*-t kezdték átvinni a határozatlan tárgyakra, s így vált használatra általánossá — leszámítva a már magyarázott birtokos személyragos tárgyakat.

Láttuk azonban, hogy régebben — elsősorban a kódexek korában — más esetekben is találunk ragtalan tárgyat — ige-nevek mellett. Ezzel visszaérkeztünk a kör kiindulópontjához, ahhoz, hogy mivel magyarázható itt a tárgy ragtalan-sága. Próbáljunk hát választ adni az igenév melletti jelöletlen tárgyak kérdésére is.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a következőkben vázolt gondolatmenetet követjük.

Az igenév melletti ragtalan tárgyas szerkezetekben a tárgy — mint láttuk — mindig közvetlenül a szerkezet fő tagjául szolgáló igenév előtt áll. Akkor is ez a helyzet, ha a latin szövegben az igenévi tárgy az igenév mögött foglal helyet. (Gyakorta ez a helyzet a jelölt tárgyi bővítménnyel is, az azonban állhat az igenév után is.) A jelöletlen tárgyak tehát — függetlenül a latintól — kizárólag igenév előtti pozícióban fordulnak elő.

Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy ebben a szintaktikai pozícióban nem csupán az igenév és bővítménye közti szoros kapcsolatnak a fordító részéről történő kifejezését kell látnunk (vö. KÁROLY: Igenévrendszerünk. 205). Ennek ellene szól az is, hogy a MünchK.-ben tárgyi bővítmények igenév előtt és után körülbelül fele-fele arányban fordulnak elő. Inkább talán egy a magyar nyelvre jellemző szintaktikai törvényszerűséget kell benne keresnünk, azt ugyanis, hogy nyelvünkben a mondat szintje alatti bővítmény általában alapszavától balra foglal helyet. Mikor tehát az ige-neves szerkezet alapjául szolgáló állítás lekerül a mondat szintje alá, tárgya — többnyire — továbbra is a szerkezet fő tagjaként funkcionáló igenév előtt marad. Igenévnék és bővítményének ez a fajta elhelyezkedése valamikor régen még egybeeshetett azzal a jelenséggel, hogy a tárgy — legalábbis a határozatlan — jelöletlenül állt közvetlenül az állítmány előtt. (A határozott tárgy idővel más pozícióban is állhatott, de a határozatlan sokáig őrzi ezt a helyét — ilyenfajta törvényszerűséget jegyzett fel MESČANINOV a török és RINCINE a mongol nyelvekről is — vö. VÉRTES E.: i.h. 193.)

A mondat szintje alá süllyedéssel az igenévtől balra álló tárgy még sokáig maradhatott ragtalan. Talán jó ideig még akkor is ez volt a helyzet, mikor már a határozatlan tárgy is kezdte fölvenni az akkor már tárgyragként funkcionáló *-t*-t, és ezzel elkerülhetett állítmány előtti pozíciójából. A nyelvközösségi tudat ugyanis úgy érezhette, hogy az állítmány előtti helyzetben a tárgy lehet ragtalan, így az igenév előtt álló tárgyon még sokáig nem jelölték raggal a tárgyas viszonyt. (Előseghithette ezt a jelenséget az ige-nevek és a ragos igealakok esetleges külön fejlődése is, amit PAIS és BERRÁR is föltételez.)

Minél általánosabbá vált azonban a tárgyrag használata, annál jobban behatolt az igenévi szerkezetekbe is. Hogy azonban egykor a kódexirodalom példáinál sokkal több volt a jelöletlen tárgy, azt bizonyítja tárgyas összetételeink jelentős része. Ezek többsége ugyanis — köztudottan — igenévi alaptagú és jelöletlen. Nagy részük föltehetően már kódexeink korára összetétellé alakult, vagy megindult ezen az úton, ezért őrizhették meg az eredetibb ragtalan tárgyat.

Az igenév melletti jelöletlen tárgyak ilyesfajta eredeztetése mellett szól egyébként az a tény is, hogy ezeknek a tárgyaknak a többsége határozatlan — ugyanígy az összetételek tárgya is. (A határozói igenév melletti nagyszámú határozott, de jelöletlen tárgyat már magyaráztuk a fordítói gyakorlattal.)

Az, hogy ezek a tárgyak többnyire határozatlanok, megerősíti azt a föltevést, hogy ragtalan használatuk oka az állítmány előtt álló határozatlan, s így sokáig ragtalan tárggyal való hasonlóságuk.

Mint láttuk viszont, ahogy terjed a tárgyrag, úgy hatol be fokozatosan az igeneves szerkezetbe is. Csak a már összetétellé szilárdult formákba nem kerül be. A szó szerkezetek szintjén azonban gyakran megtaláljuk a jelöletlen tárgyas kifejezések tárgyragos megfelelőit is. A MünchK. korára ez a folyamat már annyira előre halad, hogy az összes igenévi szerkezeteknek csak mintegy hetedrésze a jelöletlen, s hogy ennyi még maradt, abban szerepe lehet a fordítói gyakorlat feldúsító hatásának is.

ÜBER DIE UNBEZEICHNETEN AKKUSATIVOBJEKTE DES MÜNCHENER KODEX

VON

TAMÁS FORGÁCS

Der Verfasser untersucht die Akkusativobjekte des Münchener Kodex, mit besonderer Rücksicht auf die unbezeichneten Objekte. Er teilt die unbezeichneten Akkusativobjekte in Gruppen (Objekte neben Verba und Verbalnomina), und untersucht sie gründlich. Aus der Analyse der Angaben versucht er auf den Gebrauch der unbezeichneten Akkusativobjekte zu folgern. Er stellt fest, daß unbezeichnete Akkusativobjekte im Kodex auch in solchen Positionen vorkommen, in denen sie heute immer den Akkusativsuffix bekommen. Diese unbezeichneten Objekte kommen meistens neben Verbalnomina vor, und ihr Gebrauch ist an eine bestimmte syntaktische Position gebunden: der unbezeichnete Akkusativobjekt steht immer vor seinem Verbalnomen. Die Mehrheit der unbezeichneten Objekte ist unbestimmt.

Diese Tatsachen bilden auch den Ausgangspunkt des Verfassers beim Versuch einer Erklärung dieser Erscheinung. Zuerst versucht er kurz einen möglichen Weg der Ausbildung des ungarischen Akkusativsuffixes *-t* aufzuzeichnen, um dadurch die Lösung des Problems zu finden. Die unbezeichneten Akkusativobjekte neben den Verbalnomina erklärt er damit, daß der Objekt als Teil eines Syntagmas, dessen determiniertes Glied ein Verbalnomen ist, meistens vor dem Verbalnomen steht. Diese Position war der des unbestimmten und lange nicht bezeichneten Akkusativobjekts sehr ähnlich. (Der unbestimmte Akkusativobjekt stand nämlich — und steht in einigen finno-ugrischen Sprachen auch heute — vor seinem Verbum, diese Position unterschied ihn vom Subjekt, das meistens an den Satzanfang gestellt wurde.)

EGY XII. SZÁZADI ÓOROSZ MINEA-TÖREDÉK

H. TÓTH IMRE

A Szovjetunióban őrzött és eddig ismert óorosz, pergamenre írt nyelvemlékek száma — egy előzetes jegyzék szerint — 1493 raktári egységet tett ki.¹ Itt nem sorolták fel sem a nagy számú nyírfakéreg oklevelet, sem az újabban feltárt, egyre gazdagodó epigráfiai anyagot. A jegyzékben csak az 1964-ig ismert kódexeket, ill. kódex-töredékeket kerültek be. A nyelvemlékeknek ez az 1964-ben összeállított katalógusa nem ad teljes képet a ránk maradt emlékek pontos számáról, mert a katalógus csak a leltári anyagot tükrözi. A valóságban bonyolultabb a helyzet, ugyanis az egy jelzett feltüntetett kódexekben néha nem egy, hanem több szöveg is előfordulhat.

Így pl. a Történeti Múzeum Kézirattára Voskr. 30. jelzetű gyűjteménye Antiochos Pandektái mellett még két másik óorosz szöveget is tartalmaz: Nazianzi Gergely ábécés akrosztichonját és az Aranyszájú Szt. Jánosnak tulajdonított „Beszéd az olvasás hasznáról” legrégibb töredékét. Ezt a körülményt figyelembe véve, még inkább gyarapodik a ránk maradt óorosz emlékek száma. Ez a méreteiben is hatalmas nyelvemlékanyag indokolja, hogy sok nyelvemléknek, főleg a töredékeknek, sem teljes leírása, sem kiadása nincsen. Bár mind a forradalom előtti orosz nyelvtudomány, mind a szovjet nyelvtudomány jelentős erőfeszítéseket tett az emlékek feltárására, összegyűjtésére, katalogizálására, a kiadás és feldolgozás területén, még mindig vannak olyan nyelvemlékek (ill. töredékek), amelyek a kutatók számára fehér foltot jelentenek. Különösen érvényes ez a kis terjedelmű, töredékesen megmaradt emlékek esetében. Pedig ezek a gyakran rossz állapotban fennmaradt, gyakran más kódexek kötéstábláiból előkerült töredékek egykori terjedelmes munkák szerény maradványai, amelyek szintén gazdagítják orosz filológiai ismereteinket. Nemcsak gazdagíthatják, hanem új megvilágításba is helyezhetik azokat. E megállapításunk szemléltetésére röviden ismertetjük a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Könyvtára Kézirati Osztályának (Leningrád) egyik töredékét.*

1 H. Б. ШЕЛАМАНОВА. Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР. Археографический Ежегодник за 1965г. Москва, 1966., 271. l.

* A szerző itt fejezi ki köszönetét a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Könyvtára Kézirati Osztálya vezetőjének, hogy lehetővé tette a kézirat eredetiben való tanulmányozását. Hasonlóan köszönetet mond dr. Janurik Tamásnak, a JATE Finnugor Tanszéke adjunktusának, aki volt szíves elvégezni a nyelvemlék számítógépes feldolgozásával kapcsolatos munkálatokat.

Az egy levél terjedelmű, pergamenre írt nyelvemlék jelzete 16.13.54. A töredékesen fennmaradt szöveg egy liturgikus énekgyűjtemény (minea) részlete, amely Szt. Hierotheosz athéni püspök emléknapijára, okt. 4-re készült.²

A könyvtár pergamen kézíratairól készített katalógus a nyelvemléket XI–XII. századnak datálja. A 16.13.54. jelzetű anyagról alig van irodalom. A már említett kiadványon kívül, amely alapvető információt nyújt a kézíratról, A XI–XII. századi Szovjetunióban őrzött kéziratok előzetes jegyzéke c. N. B. Selamanova szerkesztésében megjelent katalógus tesz említést róla 45. sorszám alatt.³

Ismereteink szerint a kéziratnak eddig sem kiadása, sem feldolgozása nincs. Ezt a hiányt az is magyarázhatja, hogy a kézirat rendkívül rossz állapotban maradt ránk: a pergamen szélei szakadozottak, a moly több helyen elrágta. Ehhez járul, hogy a tinta elhalványodott, aminek következtében a szöveg helyenként csaknem olvashatatlan; csupán a betűk elmosódott kontúrjai látszanak. A megkeményedett pergamen több helyen összetöredezett, ezért a szöveg hiányos is.

A pergamenlapot egy másik kódex kötéstáblájából vették ki. Erre utalnak a szövegen maradt ragasztó nyomai; ezek méginkább megnehezítik a *romlott* szöveg olvasását.

Az alábbiakban a 16.13.54. jelzetű minea-töredék fontosabb sajátosságait ismertetjük.

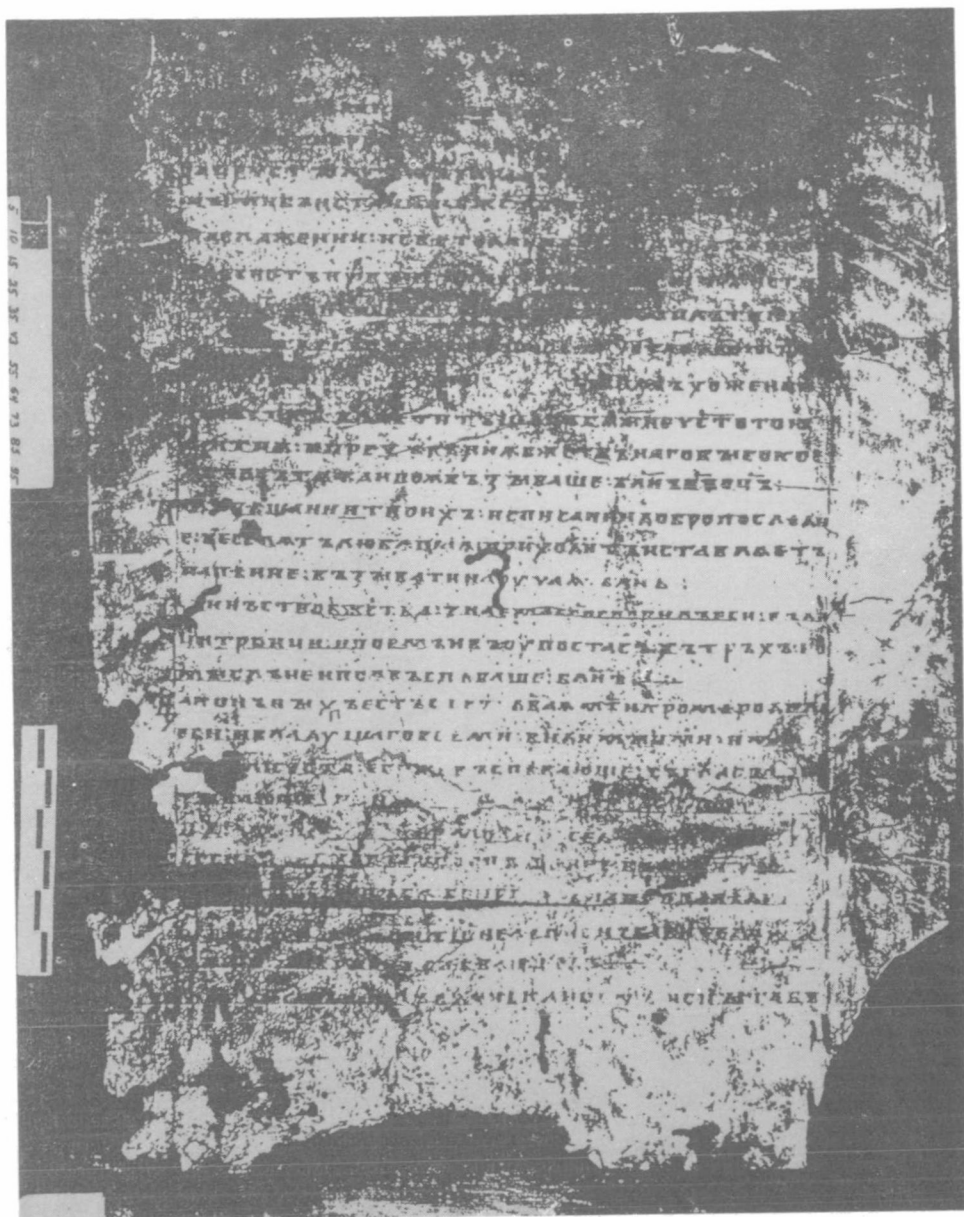
1. Paleográfia

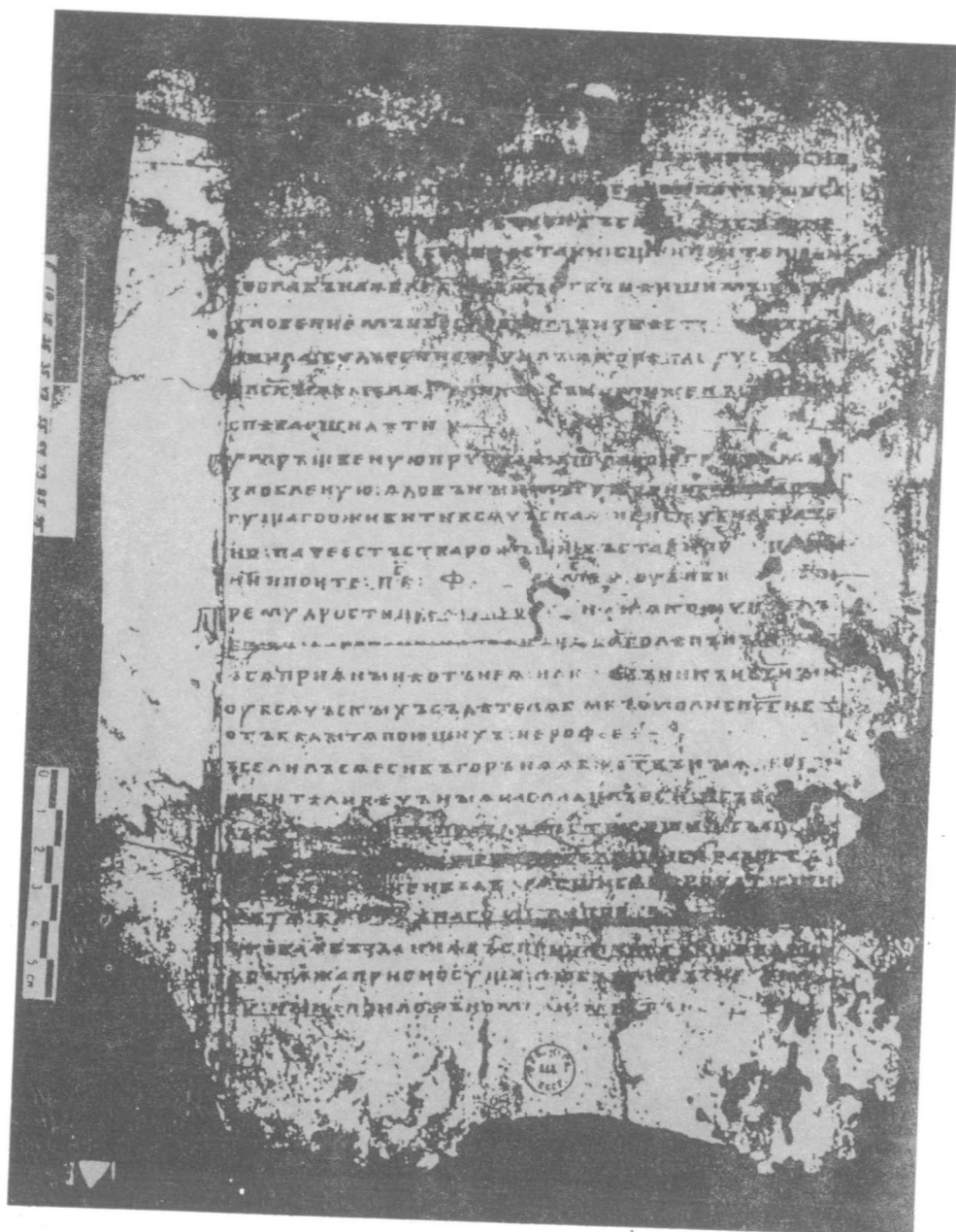
A pergamenlevél mérete 22 x 15,5 cm. A szöveget egy oszlopban, 28 sorban írta le az ismeretlen másoló. Az írás ún. kisbetűs usztáv, ami különösen gyakori a mineákban, ezért „minea-írás” néven is ismert. Jellemző a betűk duktusának jobbra dőlése, ami azonban nem kivétel nélküli. Az egyes versszakok kezdetét iniciálék jelzik; ezek tintával készültek. A tintával rajzolt kettős kontúrú iniciálék általában a korai emlékekre jellemzőek. A szöveg betűinek megformálása kétségtelen hasonlóságokat mutat a XI. sz. végén keletkezett novgorodi mineákkal. Az egyes betűk általában megőrzik a korai szövegekből ismert jellemzőket: arányosak, érintőik képzeletbeli meghúzása után négyzet alakot kapunk. A kronológiai ismérvekkel rendelkező betűk közül megtekintjük az ún. *jaty* archaikus formáját: a betű szára nem emelkedik a sor felé, vízszintes keresztvonala (koromyslo) a sor felső képzeletbeli vonala alatt van a betű hurka felett. Az *p* / = *r* / szára rövid, a *ч* / = *č* / néha sorban helyezkedik el. Azonban a *ж* / = *ž* / alakja eltér a korai emlékekből ismert típustól. Egyéni jellegzetessége a másoló írásának a betű felső részét lezáró vízszintes vonalka gyakori használata.

2. Пергаменные рукописи Библиотеки Академии Наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Ленинград, 1976., 8–9. 1.

3. Н. Б. Шеламанова, idézett mű 190. 1.

16.13.54.

2. Grafika

Az alábbi sajátosságokra hívjuk fel a figyelmet:

a/ A szöveget ún. egyjeres írással másolta az ismeretlen írnok. Ez a helyesírási sajátosság abban jut kifejezésre, hogy a két ún. jer (ѣ és ѥ) helyett az esetek túlnyomó többségében, az etimológiailag indokolt használattól eltérően csak egy jert (az ѣ-t) találunk, még ott is, ahol a ѥ használata lett volna indokolt: ѣдовъныиѣ lv. 11, всѣѣскаѣlv. 12, презъреніе lv 11, извѣстѣныиѣ lv. 06. Ettől a szabálytól alig akad eltérés: két esetben ugyan előfordul a ѥ használata is: вѣнѣсѣ lv. 16, ѣтуѣтимѣ lv. 24. Két esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ѣ vagy ѥ betűvel van-e dolgunk.

A tanulmányozandó nyelvemlék grafikájának, ill. helyesírásának ez az alapvető vonása fontos helyet biztosít e töredéknek az óorosz nyelv emlékei között. Igaz, hogy az óbolgár (ószláv) nyelv emlékeinek nagy többségét kétjeres (ѣ és ѥ) helyesírással másolták. Azonban előfordulnak egyjeres (ѣ = ѣ, ѥ) szövegek is: pl. a glagolikával írt szövegek közül a Zographos-evangélium és Bojáni-evangélium palimpszesztuszai. A cirillikával írottak közül megemlíthetjük az Undolskij-töredéket, az Eninai-apostoloskönyvet. A többi óbolgár (ószláv) helyesírási iskolával együtt ez az egyjeres helyesírás is elterjedt a XI. századi Oroszországban. Erre enged következtetni az ún. Kondrát-legenda, amelyre jellemző az egyjeres helyesírás; azaz a ѣ betűt találunk az ѥ helyén, bár nem kivétel nélkül. A Kondrát-legenda a XI. századra datálható, és egyedül tanúskodik az egyjeres helyesírás oroszországi használatáról a pergamenre írt nyelvemlékek közt. Azt, hogy ez a helyesírási iskola elterjedtebb volt, mint a reánk maradt anyag alapján az feltételezhető, bizonyítja az, hogy a nyírfakéreg-oklevelek (грамоты) közül a XI–XII. századdal datálható 109. számú feljegyzés (Žiznomir levele) is egyjeres emlék (ѣ-vel). Az általunk tanulmányozandó töredék sorrendben a *második* eddig ismert, *pergamenre* másolt óorosz egyjeres nyelvemlék, amely néhány grafikai sajátossága tekintetében megegyezik a Kondrát-legendával, ill. Žiznomir feljegyzésével is.

b/ Az egyjeres (ѣ -vel másolt) kéziratokra jellemző, hogy az ún. jery bal alkotóelemét ѣ alkotja, amelyet vízszintes vonalka köt össze a betű jobb alkotóelemével. A tanulmányozandó nyelvemléktöredékben két eset kivételével ezt a betűt használta a másoló. Ugyanígy jelölték az [y], [ѣ] fonémát a Kondrát-legendában és a 109. nyírfakéreg feljegyzésben is.

c/ Az egyjeres nyelvemlékek jellegzetes grafikai vonása (akár az ѣ, akár az ѥ betű használata van bennük túlsúlyban) az, hogy nincs meg bennük az ún. jésített betűk teljes állománya. Ez jellemző a 16.13.54. számú töredékre is. A jésített betűk közül csak a je és ju fordul elő grafikai rendszerében. A je-t azonban csak kétszer használt a másoló: бѣje 1r. 05, jermѣ 1r. 09. A többi esetben (95 alkalommal) a je helyén e van: esi (1r. 07) 1r. 16, edinѣstvo 1r. 16, egozelr. 21 stb. Feltűnő a jésített juszok teljes hiánya. Funkcionális szempontból ki kell emelni a ja betű hiányát, ami fontos grafikai-helyesírási következményekkel jár. Közülük megemlíthetjük a következőket:

1/ A palatális hangrendű, középső nyelvállású nazo-orális magánhangzó denazalizációja két eset kivételével jelöletlen maradt, mert a jelölésre szolgáló ja betű nincs meg töredékünk grafikai rendszerében.

4/ A denazalizáció közvetett jelölése az, ha [u], [a], [ʼa] fonéma jelölésére az ún. nagyjusztt ill. kisjusztt használja a másoló. Az ún. kisjusz kivételével erre a tanulmányozandó anyagban nincs példa, ami közvetve arra utal, hogy a juszok a másoló grafikai rendszerének gyenge pontját alkották. Kivétel a kisjusz, amelyet, mint láttuk, a [j + a] hangkapcsolat, ill. az [ʼa] jelölésére következetesen használt a másoló: еви сѣ 1r. 05, єсно 1r. 12, 1v. 01, ставлѣтъ 1r. 14 stb. (34 esetben). A nazálisok denazalizációjának tükröződése arra enged következtetni, hogy a 16.13.54. jelzetű töredék *órosz provenienciájú*.

b/ Az óorosz másolás mellett tanúskodik az ősszl. *dj hangkapcsolat helyén található ѡ is, amire ebben a viszonylag kis terjedelmű szövegben 3 példát is találunk: роѡѡи lv. 13, наслаѡени lr. 05, съхоѡенич lr. 09. Az óoroszra jellemző ѡ < *tj — amint az más emlékek alapján várható lenne — nem fordul elő: ѡубѡѡѡѡ lr. 14, вѡѡѡѡѡѡ lv. 08, ѡѡѡѡѡѡѡ lv. 24 stb.

c/ Az orosz eredet javára felhozható fonetikai jegyek mellett rendkívül érdekes az ún. redukált (sorvado) magánhangzók sorsa. A gyenge helyzetben levő redukált hang helyén hiányzik az *ə* (= *ә*, *ё*) betű 15 esetben tömorfémában, képzőben és praefixumban.

Töben: (o)zloblenuju 1v. 10–11, všemi 1r. 20, (v)sesiln(oe) 1r. 24, vseslavъnaѣ 1v. 05, vsęčъskaѣ 1v. 12, vsęčъskychъ 1v. 18. Hiányzik az **ъ** (= **ъ, ъ**) a **vos-**, **zъ/-töben** (6 esetben).

Képzőben: Csak az -*bn*-képzőben észleltük az *ɔ* (= *ɔ, b*) hiányát: *ṽopriētnē* 1r. 03, *neizdrečēnno* 1r. 07, (v)*sesiln(oe)* 1r. 24, *propovēdnika* 1r. 25, *vērno* 1r. 27, *esno* 1r. 12, 1v. 01, *neiskusna* 1v. 12, *prisosušta* 1v. 27 (9 esetben).

Praefixumban: spisanii 1r. 13.

Mielőtt a gyenge helyzetben levő redukált magánhangzókat illető megállapításainkat megtennénk, szükséges az erős helyzetben lévők megvizsgálása is.

Az erős helyzetben lévő redukáltak helyén nincs sem *o*, sem *e* betű, ami a sorvadó magánhangzók vokalizációjának hiányára utal: ljubviju 1v. 27, obštynik 1r. 05, szvukouplša 1r. 08, oupostaszch 1r. 17, věnъs 1v. 16, trъchъ 1r. 17, pačъnъ 1v. 02, prazdъnstvueši 1v. 22.

* A redukált hangok sorsát vizsgálva külön ki kell térnünk az összsláv *tbrt*, *tolt* stb. hangkapcsolat reflexeire is. Ami a *tbrt*, *tolt* hangkapcsolatot illeti, megemlítjük, hogy tükröződésükre szövegünkben csak két példát találunk: *oumrštvenuju* 1v. 10, isþ | inla 1v. 06. Az első az óbolgárra jellemző sonans [r] -re utal, míg a másodikban az *ʁ* betű az *ʀ* előtt található, azaz óorosz alak is lehetne. Mégsem tekinthetjük ezt az írásmódot az óoroszra jellemző hangfejlődési tendencia hatásának a szó sajátos sorvégi helyzete miatt. Mivel a sor végén csak magánhangzót jelölő betű állhatott, a másoló ezt a törvényszerűséget követve mechanikusan írta a sor végére az *ʁ* betűt. Ezért feltételezhető, hogy az *ʁ* a sor végén nem annyira a másoló beszédét tükrözi, hanem a sor végét magánhangzóval jelölő helyesírási tendencia érvényesüléseként jött létre. Az összsláv *tblt* hangkapcsolatban az *ʁ* szintén megmarad: *plstiju* 1r. 07.

Összefoglalva a redukált magánhangzók sorsára utaló adatainkat, a következőket mondhatjuk: az erős helyzetben lévő redukáltak helyén nincs o/e betű, ami a

redukáltak vokalizációjának hiányával magyarázható. Ez az archaikus kép rekonstruálható a gyenge helyzetben lévő redukáltak esetében is: itt a redukáltak kiveszésére utaló *ъ* (= *ъ*, *ь*) betű hiánya inkább az óbolgár eredeti hatásával magyarázható, mintsem a másoló beszédének tükröződésével.

d/ Az ún. jattyal jelölt magánhangzó kiejtési sajátságaira *e* betű etimológiailag helyes használata utal. Megállapíthatjuk, hogy a jatyot a másoló kevés kivétellel helyesen írja, mind kötött, mind szabad morfémában. Az etimológiailag indokolt írástól eltérést az összsláv *tert* kapcsolatok folytatásában észleltük 3 esetben, ahol a jaty helyén *e* betű van: *prezъrenię* 1r. 11, *premudrosti* 1v. 15, *premudrostъnĕi* 1v. 15, de *besprĕstani* 1v. 04. Az *ebetű* a *prĕ-* morfémában valószínű az orosz egyházi kiejtéssel magyarázható, amely szerint az összsláv *tert*, *telt* kapcsolatok óbolgár (ószláv) megfelelőiben [*e*] magánhangzót ejtettek. Mindez arra utal, hogy a tanulmányozandó nyelvemlék keletkezése idején az [*e*] ejtése a *prĕ-* morfémában az oroszegyházi kiejtés normájává vált, vagy folyamatban volt ennek kialakulása. Egy esetben a *nynĕ* adverbiumban a jaty helyén *kisjusz* van, ami azzal magyarázható, hogy az utóbbi a *ja* betűt helyettesíti *nynę* 1v. 22 (= *nynja*). A *bĕsĕdoju* 1v. 02 szóban az *ĕ* írása grafikai eredetű. A *bomyslъne* 1r. 17–18 szóvégi *e*-je, *ĕ* helyett nem fonetikai okra vezethető vissza.

e/ Az *l* epenteticum az összsláv ajakhang + *j* folytatásaiban megtalálható a tanulmányozandó szövegben is: *svъkouplъša* 1r. 08, (o)zloblenuju 1v. 10–11, stavlęetъ 1v. 14. Hiánya (egy esetben) az óbolgár eredeti hatásával magyarázható: *oumrĕstvĕnuju* 1v. 10.

4. Morfológia

A bennünket érdeklő szöveg — a többi korai óorosz emlékhöz hasonlóan — jóval kevesebb információval szolgál morfológiai szempontból, mint a grafika vagy a hangtan területén.

A fontosabb morfológiai tulajdonságokat a következőkben foglaljuk össze:

a/ A declinatio területén figyelmet érdemel a *grĕchъ* főnév instrumentalis pluralisának végződése, amely az *ŭ*-tő hatását mutatja: *grĕchъmi* 1v. 10. Ezzel szemben a *čĭnъ* ugyanebben az esetben *-y*-re végződik: *čĭny* 1v. 23.

b/ A jelzői mellénevekben és participiumokban a kontrahált alak van túlsúlyban: 17 összevont végződés mellett 2 kontrakció nélkülít sikerült kimutatni: *vidimymi* 1r. 20, *čĕdovъnyimъ* 1v. 11.

c/ Az imperfectumban található mindkét forma kontrahált: *vъzyvaše* 1r. 12, *vъspĕvaše* 1r. 18.

d/ A perfectumban a copula használata állandó: *esi rodila* 1r. 07, *blĕgoslovilъ esi* 1r. 16, *rodila esi* 1r. 20, *čvilъ esi* 1v. 02, *esi istočilъ* 1v. 07, *vъselilъ sę esi* 1v. 20, *nasladilъ esi* 1v. 21.

5. Összefoglalva a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Könyvtára Kézirat-tárának 16.13.54. jelzetű pergamen-töredékéről szerzett információinkat, a következőket mondhatjuk:

1. A mennyiségi szempontból oly kicsiny töredék rendkívül fontos *információval szolgál a grafika és a helyesírás története területén*. Kétségtelenül utal egy *egységes helyesírási iskola* nyomaira az arra jellemző betűállománnyal. Következésképpen megvalósított helyesírási *egységesítő tendenciákról* tanúskodik, ami Kniezsa István akadémikus szerint meghatározott *kulturcentrumok* és a helyesírási egységesítést megvalósítani képes *intellektuális réteg* meglétével magyarázható a töredék keletkezése idején.⁴ Sajnos, e központ meghatározása a nyelvemlék alapján nem lehetséges.

2. Nemcsak a helyesírási egységesülés tendenciái mutathatók ki a tárgyalt anyagban, hanem az orosz könyvnyelvi kiejtés bizonyos normái is: így a *ž* ejtése az óbolgár (ószláv) *žd* helyén az ósszláv **dj* hangkapcsolat folytatásaiban. Hasonlóan kialakulóban volt az ósszláv *tert* hangkapcsolatok metatézises alakjaiban az [e] ejtése az [ě] helyett.

3. A redukált hangok erős helyzetben nem vokalizálódtak, gyenge helyzetben kiveszésük esetei szabad és kötött morfémaokban inkább az óbolgár eredeti hatásaival magyarázhatók, mintsem a másoló nyelvének egyházi kiejtésbe bejutott tükröződésével. A redukáltak vokalizációja ismeretlen. Mivel az utóbbi folyamatra a legkorábbi kétségtelen példák az 1164-ben másolt Dobrilo-evangéliumból ismeretesek, a tanulmányozott töredék korábbinak tekinthető és inkább a XII. sz. első feléhez sorolható.

4. A helyesírási rendszer egységesülése és az egyházi kiejtés kialakulása Oroszországban bizonyos időt vett igénybe. Mivel ezen folyamatoknak nyomai vannak a szóban forgó kéziratban, ezt a körülményt figyelembe kell vennünk a töredék datálásánál.

5. A betűk archaikus megformálása és az írásnak a XI. sz. végéről származó novgorodi mineákkal való rokonsága, valamint a jaty régies alakja, a jusszok hiánya (az *ę* kivételével) megengedi azt a feltételezést, hogy a kérdéses nyelvemléket a XI. sz. végével, ill. legkésőbb a XII. sz. első negyedével datáljuk. A másolás helyének meghatározása — sajnos — nem áll módunkban, mert erre nézve a töredék — mai ismereteink szerint — semmilyen adalékkal nem szolgál.

ФРАГМЕНТ МАЛОИЗВЕСТНОЙ СЛУЖЕБНОЙ МИНЕИ XII В.

ИМЯ Х. ТОТ

В статье даются краткие сведения о графике, орфографии и языке отрывка из малоизвестной служебной минеи, которая хранится в Отделе рукописей Библиотеки Академии наук СССР (Ленинград) под сигнатурой 16.13.53. Подчеркивается особенно интересная графико-орфографическая система рассматриваемой рукописи, которая выделяется целым рядом своеобразных черт. Основной чертой является безусловное употребление буквы *ъ* (= *ъ*, *ь*), а также отсутствие буквы *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*.

4 KNEZSA ISTVÁN: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952., 5. 1.

Особенности графики обеспечивают рукописи своеобразное место среди ранних древнерусских рукописей и сближают ее с знаменитым Житием Кондрата по употреблению буквы ѡ (= ѡ, ѡ). В фонетическом отношении отрывок выделяется небольшим количеством пропуска буквы ѡ (= ѡ, ѡ) в корнях, суффиксах и приставке там, где редуцированные были в слабой позиции. Об искусственном произношении гласного ѡ свидетельствуют написания с буквой е в древнеболгарских континуантах общеславянских почетаний *terti*. Выделяются случаи наличия согласного *ž* в рефlekсах общеславянских сочетаний **dj*.

Последние две черты свидетельствуют наряду с графикой о процессе обрусения древнеболгарского языка на Руси во время возникновения рукописи.

Рукопись можно отнести по палеографическим и графическим особенностям к концу XI в. или к первым десятилетиям XII в. Особенности языка подтверждают предлагаемую датировку рукописи.

TIGRIST VETTEM A VÁSÁRBA'... **AVAGY A GYERMEKI DISKURZUS KÉRDÉSÉHEZ**

LENGYEL ZSOLT

E rövid tanulmány célja kettős: egyfelől szeretnénk néhány ponton röviden felvázolni egy már létező diskurzus- és dialógusvizsgálati keretet a nyelvi ontogenezis viszonylatában, másfelől empirikus tényekkel is szeretnénk hozzájárulni a magyar gyermeknyelvi dialógus és diskurzus kutatásához.

Az első célt az indokolja, hogy magyar nyelven az említett vizsgálati keret alig-alig kapott publicitást (bár ld. PLÉH-TERESTYÉNI 1979.), de a másodiknak említett téma kutatása is elmarad a kívánatostól.

1. A Chomsky-féle nyelvészeti forradalom nyomán kibontakozó pszicholingvisztikai kutatások kétfelé ágaztak. Az egyik irányt a grammatikaelmélet pszichikai realitásának kísérletes vizsgálata jelentette (erre jó összefoglalásul ld. PLÉH 1980), a másikat a gyermeknyelv vizsgálata (ld. LENGYEL 1981a, 1981b).

Éppen a nekilendülő vizsgálatok fényében derült ki a Chomsky-féle generatív nyelvelmélet gyenge pontja: a tevékenység és a szociális kontextus figyelmen kívül hagyása el nem tűrhető hézagokhoz vezet a nyelvelméletben, e két kérdés megkezdésével vagy meg nem válaszolásával a leglényegesebb tartópillérek hiányoznak az elmélet alapjából.

2. A tevékenység és a szociális kontextus szerepe egy újabb nyelvelméleti irányon belül több ponton is kitűnik, e folyamatnak egyik látványos mozzanata volt az, amikor kiderült: az ontogenetikus nyelvi fejlődés — a korábbi gyakorlattal szemben — nem írható le az izolált mondatok szintjén, tehát a mondat szintjét meg kellett haladni (ennek „felnőttnyelvi” vetületét ld. BÉKÉSI 1982, különösen 9–50.l., ill. B. FEJES KATALIN 1981).

2.1. Korábban a gyermeket — mint kommunikátort — majdnem kizárólag az egocentrikus beszéd vagy a kollektív monológ-szintjén és szempontjából vizsgálták, nem szenteltek kellő figyelmet annak a ténynek, hogy ilyen vagy olyan szintű dialógusra már a legkisebbek is képesek, valamint annak sem, hogy a beszédtevékenységet az általános tevékenységbe ágyazva kell leírni és vizsgálni. Egyre világosabb lett az is a pszichológiai, szociológiai és pszicholingvisztikai kutatásokból, hogy a szociális, kognitív és lingvisztikai fejlődés mint kutatási téma szeparálható ugyan, de a valóságban ezek összefüggő kérdésrendszerek (részletesebben ld. KEENAN 1977, HOLLOS 1977).

2.2. Különösen a dialógusok vizsgálata (magukba foglalva: a beszédmegtartási, beszédátadási jogokat, a közbevetés, megszakítás verbális és averbális szabályait)

különösen kiélezte a mondat szintje fölötti törvényszerűségek leírásának és magyarázatának hiányát. De tulajdonképpen a monológként vizsgált beszédproduktumok leírása sem lehet meg az említett törvényszerűségek (pl. szociológiai kontextus) ismerete nélkül. GRICE (1975) egyenesen kijelenti, hogy még a „magányos” mondat teljes megértése is feltételezi a következő ismeret-triászt: mit mondtak (grammatikai-strukturális ismeretek), mit jelent (szociolingvisztikai interpretálási problémák), mit implikál (beszédaktus-ismeretek). Természetesen e háromféle ismeret kiépülése és megszerzése szakaszos és meghatározott értelemben hierarchikus jellegű. Nézzünk néhány emprikus tényt fiaim és édesanyjuk beszélgetéséből.

A feldolgozásra váró dialógusok közül itt kettőt fogok elemezni néhány szempont alapján. Az első dialógus időpontjában kisebbik fiam, Ákos 2;8 (tehát két éves nyolc hónapos), a nagyobbik, Gábor pedig 7;0. A második dialógus rögzítésekor Ákos 3;5, Gábor pedig 7;9 korú. Mivel a vizsgálat során csak a gyerekek életkor-különbségének lesz jelentősége, a későbbiekben nem fogok utalni a gyerekek életkorára.

Az egyik dialógus nem sokkal karácsony után született, így a kérdések és a válaszok is e köré szövődnek, míg a második dialógus inkább Ki mit tud jellegű, mindkét gyerek verssel, dallal akar kedveskedni az ebben az időben éppen Moszkvában tartózkodó apának.

Az első dialógusban az anya, az apa és a két gyerek, a másodikban az anya és a két gyerek vesz részt.

2.3. A szövegalkotás bölcsője a dialógus, amely egyfelől meghatározott lingvisztikai ismereteket, másfelől a valóság szociálisan elismert és determinált részekre osztásának ismeretét feltételezi.

A dialógus — mint egyik komoly lehetőség — a beszédaktusok egyik fajtájával, a direktívák használatával kezdődik (az más kérdés, hogy a direktívák a korai fejlődést tekintve nem csak dialógusokban szerepelhetnek).

A direktívák jól példázzák a beszédfunkcióknak azt a kettős sajátosságát, hogy nagy érzékenységet mutatnak a szociológiai ismérvek iránt, másfelől azt, hogy többféle nyelvi formában jelenhetnek meg. Mindkét vonatkozásban érdemes a direktívákat fejlődésükben vizsgálni.

Mindenekelőtt — elemzendő anyagunk alapján — megerősíthetjük SHATZ, GELMAN (1973) megállapítását, amely szerint már a 4 évesek a direktíva kifejezésére más-más nyelvi formát használhatnak kortársaikhoz, kisebbekhez, illetve a nagyobbakhoz intézett beszédükben. Rendszerint rövidebb mondatok, figyelemfelhívó eszközök aktívabb használata, inkább a konkrét, semmint az absztrakt igék használata — jellemzi a 4 évesek beszédét ebből a szempontból. A direktívák használata az anyai beszédben is életkorspecifikus.

/1/ Anya: *Mit kaptál karácsonyra, Ákoska? Na, mondd el apának!*

Ugyanezt az utasítást az idősebbiknek, Gábornak közvetett felszólítással fogalmazza meg:

Anya: *Mi volt a karácsonyfa alatt, Gáborka?*

Az anyai beszéd tehát különbséget tesz a címzett életkorától függően. Az anya,

kisebbségi gyermekét akarván verbális tevékenységre bírni, szívesen él a tudatos ismételtetés eszközével is:

/2/ Anya: *Töröm, töröm a mákot... azt mondd el apának, jó?*

Ugyanezt a kívánságát az idősebbiknek, Gábornak már így mondja:

Anya: *Na, milyen karácsonyi dalt tudunk énekelni apának?*

Ugyanígy a következő példákban:

Anya: *Ákoska! Mondd el a Gólya, gólya gilicét!*

Anya: *Gáborka következik az olvasással!*

Az anya idősebb, 7 éves fiához intézett beszédében a direktívák gazdag formakészlete található.

/3/ Anya: *Gabika, te tudsz valami szép verset, igaz?*

Anya: *Nagyon szép volt! [Ti. Ákos versmondása.] Na, Gabika! [Ti. ő következik a versmondásban.]*

2.4. A dialógusban fontos az ún. turn-ök váltakozása, azaz annak megállapítása, illetve megszervezése és kivitelezése, hogy a párbeszédben ki mikor beszél. A „mikor beszélés” kezdetét és végét részben lingvisztikai, részben szociológiai ismérvek jelzik. A lingvisztikai ismérvek lehetnek tartalmiak és formaiak, itt a formaiak közül csak a lexikalizálódott elemeket fogjuk vizsgálni.

Társadalmi szempontból az a fontos, hogy a turn-ök megszervezésében uralkodó szokott lenni a társadalmi dominancia, ami esetünkben úgy jelentkezik, hogy Gábor, az idősebb irányítja a turn-öket, tehát jelzi a megszólalás elejét (igen gyakran végét, ami lényegében a beszédterjedelem megszabását is jelenti).

/4/ Gábor: *Most én jövök!* [Ti. öccse abbahagyta a szavalást, Gábor szóban is jelzi, hogy az ő szereplése következik.]

Gábor: *Most mondjad!* [A szavalás megkezdésére utasítja öccsét.] Van olyan eset, amikor egészen kiterjesztett direktívát használ a turn jelzésére.

Gábor: *Most te jössz, Ákos! Te melyiket mondd?*

A turn kezdetét és végét jelző mondatok — a fentebbi példákban — rendszerint direktíva funkciójúak. Gábor igyekszik konkrét igéket és olyan igei formákat (imperativuszokat) használni, melyek a legközvetlenebb módon fejezik ki a direktíva funkciót. Van olyan Gábor-féle direktíva, mely teljeséggel tartalmazza a címzettet, az elvégzendő cselekvést és cél-tárgyat (vö. e rész utolsó példamondatát). De van olyan eset is, amelyben vagy csak a címzettre történik utalás (*Most én jövök*), illetve a cselekvés kerül a fókuszba (*Most mondjad!*), és nyelviileg csak ez fejeződik ki.

Gábor nemcsak a turn-ök elejét, kezdetét képes verbalizálni, hanem irányít is (pontosabban: jelzi saját irányváltoztatási szándékát):

Ákos: *Én elmentem.....*

Gábor: [közbevág] *Nem azt! Mi van rajtad!* [Ti. ne az Én elmentem a vásárba c. dalt énekelje öccse, hanem sorolja fel, hogy milyen ruha van rajta.]

A turn-ök megszervezését — ebben a dialógusban — segítette az is, hogy szavalás, éneklés révén a „konferálás” önmagától kínálkozott a 7 éves Gábor számára.

(Zárójelben jegyezzük meg, hogy a konferálásnak — különösen ebben a dialógusban — kontextust teremtő ereje van. A kontextus háttérinformációt szolgáltató szerepét Gábor még nem nagyon aknázza ki, illetve ennek még csak ritualizált változatát használja, ez tűnik ki a következő példából.)

A „szereplésnek” (a versmondásnak) eleje, vége van, ezeket a szociális jegyeket verbalizálja, amikor saját szavát félbeszakítva bejelenti:

Gábor: *Második versszaka* [Ti. az előbb előadott versnek — és folytatja a verset.]

Az anya a dialógus megkezdésekor önkéntelenül is első mondatával kontextust teremt, megadja a háttérinformációt.

Anya: *Nem régen karácsony volt, igaz gyerekek? Mit kaptál karácsonyra Ákoska? Na, mondd el apának!*

Ákos: *szukrot* ['cukrot']

Anya: *Hát még?* [A gyerek tovább nem nyilatkozik.]

Gábor turnszervező képessége a „prózában” is megmutatkozik, amikor verbális tevékenységre sarkallja öccsét, hogy a magnón megörökítse beszédét:

Gábor: *Lengyel Ákos mondja, hogy mi van a szobában.*

Ákos: *manó* ['magnó'], *repülő* ['játékrepülő'], *katona, szék, hajó, kigyó, ató, gyujma, szék, maslakó*, ['Marslakó' — egyik játékuk], *koszka, könyvek, vetítő, halak és kész.*

Ákos utolsó szavaiból (*és kész*) kitűnik annak valószínűsége, hogy a turnvég ismeretével már ő is rendelkezik (három és fél éves).

Gábor többféle nyelvi formával is ki tudja fejezni ugyanazt a funkciót: a beszédjog átadását és visszakérését. Ez egyúttal azt is mutatja, hogy a beszédese-mények megszervezésében és interszónális tagolásában is jó ismeretei vannak.

Gábor: *Lengyel Ákos jön!* [Öccsét konferálja be.]

Gábor: *Lengyel Ákos következik!* [Ti. a versmondásban.]

Gábor: *Most én jövök!* [Elmondja a verset, ezt követően:] *Lengyel Ákos mondja, hogy mi van a szobában.* [Arra akarja készíteni öccsét, hogy sorolja fel a szobában lévő tárgyakat.]

A tagolásban már konvencionális társadalmi ismeretei is vannak, erről vall következő példája:

Gábor: *Rövid szünet, amíg kimegyek pisilni* [Pár perc múlva visszatér:] *Felvétel kezdődik. Na!*

Mikor vége van a magnófelvételnek, ezt verbálisan is jelöli: *Kész, vége!*

A fenti példák jól bizonyítják, hogy a 7 éves korú gyerek már birtokában van a mondat szint fölötti operációkat végző nyelvi megnyilatkozásoknak, mondataival a beszédmű egészére és annak egyes részeire is képes utalni.

2.5. A dialógusépítés képességének másik fontos előfeltétele az egyszerű kérdés-válasz. A kérdésre adott helyes válasz többféle ismeretet feltételez.

A kérdésben foglalt esemény rendszerint szituatív jellegű, az alkalmazott beszédstratégiától függ, hogy a kifejezendő jelentések interaktív miként valósulnak meg. A kérdés teljes szemantikai megértése a beszélők preszuppozicionált ismereteitől

és a kérdés formai-lingvisztikai jegyeitől függ, miközben az utóbbiak a beszélő szándékát is tükrözik.

A fiatalabb gyerekekhez intézett kérdések — éppen a fentiek miatt — mindig igyekeznek egyfelől formailag egyszerűsíteni, másfelől a presszuppozicionált ismereteket a legegyszerűbb szintre leszállítani.

Bizonyos egyszerűsítéssel a következőket mondhatjuk. A kérdés-válasz pár a dialógusépítés kezdetén tartalmában igen egyszerű (olykor a gyerek által is jól ismert), éppen azért, hogy az újszerű beszédforma (a dialógus) funkciógyakorlása könnyebb legyen. Ez a megoldás tudatos beszédstratégia is lehet a felnőttpartner részéről.

/5/ Anya: *Gabika, te tudsz még valamit? Gondolkozz csak! Addig megkérdezzük Ákoskát. Hogy hívnak?*

Ákos: *Ákoszka.*

Anya: *És Gabikát?*

Ákos: *Gabika.*

Anya: *És apát?*

Ákos: *Apa... Lengyel apa.*

Anya: *És anyát?*

Ákos: *Pijoszka ['Piroska'].*

Anya: *És hol laksz, Ákoska?*

Ákos: *Vájoszba ['városban'].*

Anya: *Melyik városban? Debrecenben?*

Ákos: *Debrecenbe.*

Anya: *Melyik utcában?*

Ákos: *Szinai 4. ['Sinai'].*

Anya: *Majdnem jól mondtad, csak nem 4, hanem 7.*

DORE (1977) elemzése szerint a kisebb gyerekek a következő 7 feltétel megtételétől függően adnak a kérdésekre kanonikus, tehát elfogadható választ (az elfogadhatóságot pragmatikai és grammatikai értelemben véve):

1. a gyerek megérti a kérdés propozícióját,
2. megérti és igaznak érzi a kérdés propozícióját,
3. felismeri: választ várnak tőle,
4. hisz abban, hogy kell az információ,
5. hisz abban, hogy a kérdező nem ismeri a kért információt, vagy ismereteit kívánja ellenőrizni,
6. a gyerek képes a válaszra,
7. a gyerek hajlandó a válaszadásra, nincs más sürgetőbb óhaja, kívánsága vagy szükséglete.

Ily módon a gyermeki kérdés-válasznak három, egymást kölcsönösen átható szintje van: a grammatikai megformálás, a beszédirányítás és végül a beszélgetés, az érintkezés implikációinak átérzése. (Így érthetőbbé és elfogadhatóbbá válik a fentebbi funkciógyakorlás.)

Ha az említett 7 feltétel valamelyike hiányzik, komolyan fenyeget a kérdés válasz nélkül hagyásának veszélye.

2.6. A dialógus építésének másik fontos formai-tartalmi pillére az ismétlés, a repetíció. Az ennek státuszáról és funkciójáról folytatott viták végén még nincs pont (a vita összefoglalásáról ld. KEENAN 1977, 125–9.).

Spontán és provokált imitációt szoktunk megkülönböztetni (provokált ismétlésre ld. a 2-es példában az anya dalkezdő mondatait). A spontán imitációt korábban csak a grammatikai ismeretek egyik megszerzési módjának tartották, újabban (főleg a diskurzus-irányultságú gyermeknyelvi vizsgálatok) jelentőségét másban látják.

A spontán ismétlés belépőül szolgálhat a beszélgetés menetébe, de lehet a téma-réma-tagolásban a következő megnyilatkozás témája is, más kutatók „kommunikációs csekként” kezelik. (Ebben az esetben az ismétlés révén a gyerek a beszéd társat arról biztosítja, hogy a megnyilatkozás mely részét értette meg.) Még azt jegyezzük meg az utánzásról, hogy nagyfokú egyéni különbségek figyelhetők meg: egyes gyerekek szívesen utánoznak, mások kevésbé élnek ezzel a lehetőséggel.

Korpuszunkban az ismétlés jelentősége kettős: egyfelől a diskurzuslefedés stabilizálásának eszköze, másfelől a nyelvi struktúrák gyermeki variálni tudásának bizonyítéka.

Mint volt róla szó, az egyik dialógus témája: versek, dalok felmondása, illetve éneklése volt. A diskurzus „ki bírja tovább” fordulatot vett azáltal, hogy Gábor, az idősebbik az általános iskola első osztályában Ákoshoz, a három és fél éves óvodáshoz képest jóval több verset tudott. Hogy ebben a versenyben Ákos ne maradjon alul, az Én elmentem a vásárra félpénzen c. gyermekdalocska szövegét kezdte ismételve variálni.

Tehát, amikor bátyja egy újabb verssel lépett fel, Ákos (a repertoár szükségessége miatt) az említett dalocska maga által kreált változataival keltette azt a benyomást, hogy ismét csak új produktummal tartja fent a diskurzus menetét. Így született az alábbi két variáns is, melyek közül az első a cimdásban is segített. Az új szövegek megszületésének — a diskurzust fenntartó cél mellett — nyilvánvaló oka: a nyelvi szerkezet variálgatásából származó nyelvi játék öröme is.

Ákos: *Én ejmenten a vászájba félpénzen,
tigijszt vettem a vászájba félpénzen.* [Az ezt követő fordulóban már így hangzik.]

*Én ejmentem a vászájba félpénzen,
Ojoszjánt vettem a vászájba félpénzen.*

IRODALOM

- BÉKÉSI IMRE: (1982): Szövegszerkezeti alapvizsgálatok, Bp., Akadémia.
- DORE, J. (1977): „Oh Them Sheriff”: A Pragmatic Analysis of Children’s Responses to Questions, in: S. ERVIN-TRIP and CL. MITCHELL-KERNAN [eds]: Child Discourse, New York, Academic Press, 139–165.
- GRICE, H. P. (1975): Logic and Conversation, in: DAVIDSON, I. D. and G. E. HARMAN [eds.]: The Logic of Grammar, California, Dickenson Press.
- HOLLOS, M. (1977): Comprehension and Use of Social Rules in Pronoun Selection by Hungarian Children, in: S. ERVIN-TRIPP and A. MITCHELL-KERNAN [eds.] Child Discourse, New York, Academic Press, 211–223.

- KEENAN, E. (1977): Making It Last: Repetition in Children's Discourse, in: S. ERVIN-TRIPP and CL. MITCHELL-KEENAN [eds.]: Child Discourse, New York, Academic press, 125-138.
- LENGYEL ZSOLT (1981a): A gyermeknyelv, Bp. Gondolat Uő. (1981b): Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből, NyÉrt. 107.
- PLÉN CSABA (1980): A pszicholingvisztika horizontja, Bp., Akadémia.
- PLÉN CSABA-TERESTYÉNI TAMÁS (1979, szerk.): Beszédaktus — Kommunikáció — Interakció [Szöveggyűjtemény], Bp.
- SHATZ, M. és GELMAN, R. (1973): The Development of Communication Skills: Modifications in the Speech of Young Children as a Function of Listener. Monographs of the Society for Research in Child Development. 38: Serial No. 152.

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ДИАЛОГА В ОНТОГЕНЕЗЕ РЕЧИ

Жолт Лендел

Нами исследуются некоторые вопросы развития диалога в детской речи в возрасте от 3 до 7 лет.

Рассматривается роль побуждений и роль имитации в развитии диалога. Анализ диалогов детей упомянутого возраста дал в результате следующее:

а) У старших детей уже имеется богато развитая система для выражения побуждений (в этой функции они используют разные языковые формы).

б) Материнская речь ощутимо меняется в зависимости от возраста детей.

в) Успешное проведение диалога требует не только подходящих языковых средств, но и определенных социальных знаний.

IKERSZÓK ÉS PARALLELIZMUSOK AZ OBI-UGOR NYELVEKBEN

MIKOLA TIBOR

Egy korábbi dolgozatomban röviden elemeztem a vogul és osztják ikerszók fajtáit, alak- és jelentéstani sajátosságait (NéprNytud. 17–18:55–62). Utaltam rá — FALUDI ÁGOTA nyomán —, hogy az ikerszók és a párhuzamos kifejezések, parallelizmusok között feltűnő egyezések mutatkoznak, de ezeket az egyezéseket akkor részletesen nem vizsgáltam.

„Névszói összetételek az osztjában” című tanulmányában (Finnugor Értekezések 10, Budapest 1948) FALUDI ÁGOTA érinti az ikerszók és a parallelizmusok kérdését is. Több példával igazolja, hogy a forradásos ikerszók és a mellérendelő összetételek tagjai egymástól távolabbi helyzetben is előfordulnak mint népköltészeti párhuzamok tagjai (42). Idézi LEWY következő megállapítását: „Ausser diesen Wortpaaren, deren Glieder feste Stellung zu einander einnehmen, treten auch solche auf, deren Glieder in Bezug auf ihre Stellung zwar noch schwanken, aber doch so häufig mit einander parallel auftreten, dass es sich um keinen Zufall handeln kann” (Zur Finn.-ugr. Wort- und Satzverbindung 63). Valószínűnek tartja, hogy az összefoglaló összetétel egyeredetű a „finnugor verstan sajátos párhuzamos szerkezeteivel” (uo.). Utal rá, hogy a kérdésben még további vizsgálatokra van szükség.

Az ikerszók és a párhuzamos kifejezések sajátosságait, hasonlóságait, összefüggéseit kutatva jelentős mennyiségű osztják és vogul szöveget dolgoztam fel. Előbb az osztják nyelv ikerszavait és párhuzamos kifejezéseit hasonlítom össze.

Jelentéstani szempontból az ikerszavak az osztjában is három csoportra oszthatók:

1. hasonló jelentésű szavak kapcsolatai: *orijl kēnijl* 'knurrt (und) murr't' (OVd 87), *āj-ke* 'Erzählung, Nachricht' (OChr 71);
2. ellentétes jelentésű szavak kapcsolatai: *xou-van* 'hosszú vagy rövid' (Patk.), *āta-xatla* 'Nacht (und) Tag' (OVd 74).
3. osztódásos ikerítések: *axašə waxašə* 'lustiger Mensch' (OChr 65), *širəmən-šürəmən* 'Wiesel-Wasel' (OVd 189).

A párhuzamos kifejezéseknél megvannak ugyanezek a csoportok. A parallelizmusoknak nagyon sokféle variációjuk van. Én a hangtani vizsgálatoknál az egyszerűség kedvéért csak azokat vettem tekintetbe, ahol a két sor között mindössze egy szó eltérés mutatkozik. Ez két okból volt szükséges: 1/ a példák száma végtelen nagyra növekednék, ha minden variációra kitérnék, 2/ jelen dolgozatom célja nem a parallelizmusok rendszerezése és magyarázata, hanem csupán az ikerszavak és a

parallélizmusok közötti összefüggések föltárása, s mivel az ikerszavaknál két szó jelentéstani és hangtani vizsgálatáról van szó, elegendő a parallelizmusok közül is csak a két szó tekintetében különbözőket vizsgálni. Példák: 1. *mā xūxəttə təw xorpa wššema mantəm, mantə təw xorpa wššema mantəm*. 'Ich gehe in meine Stadt von der Gestalt eines rennenden Pferdes, gehe in meine Stadt von der Gestalt eines laufenden Pferdes' (OVD. 263); *šəŋk uosləŋ (?) xou luŋ šidj šəšləm, pəm uosləŋ (?) xou luŋ šidj šəšləm*. 'Izzadságos vánkосу (?) hosszú nyáron át így lépdelek a hőséges vánkосу (?) hosszú nyáron át így lépdelek' (OH. I, 83); 2. *nār lāndj sādəŋ šəp nārə lələu, pudəŋ lānt sādəŋ šəp pudəŋə lələu*. 'A nyers táplálék drága darabját nyersen esszük, Az üstös (értsd főtt) étel drága darabját üstből esszük' (OH. I, 39); *šəŋəl nilli, patəl nilli* 'deren Anfang nicht sichtbar ist, deren Ende nicht sichtbar ist' (OVD., 88); 3. *ser unt mör unt* 'tiefer Wald, dichter Wald' (Ochr. 156). A *ser* előtag önmagában is előfordul REGULYNÁL (OH. I, 411) *ser-uəndi suŋəl pələ* 'a vadon erdő zuga felé'. A *ser...* *mör* pár nagyon gyakori kifejezés, a vogulban is megvan, ott is csak a *ser* lehet önálló. A *mör*-ra nézve STEINITZ megjegyzi: „Parallelwort zu *ser*.” (Ochr. 148); *mā tinta nē tāntə ne iməŋə šmsattatijəm*. 'Ich bekomme eine Frau ohne Brautgeld, eine Frau ohne Brautpreis (OVD. I, 259). FALUDI idézett föltevése szerint lehetséges, hogy a *tāntə* ikerített alakváltozat. A két szót STEINITZ is kapcsolatba hozza egymással (Ochr. 159, 161). Meg kell jegyezni viszont, hogy a KT. szótár a *tan* címszót is önálló szóként tárgyalja, *lāmpask-ōjka, wāmpask-ōjka utl*. 'Der lāmpask-Alte, wāmpask-Alte lebt' (OVD. 263). Úgy látszik — s ez módosítja FALUDI nézetét — osztódásos ikerítések is szerepelhetnek párhuzamos kifejezések tagjaként.

Jelentéstani szempontból tehát teljes az egyezés az ikerszók és a párhuzamos kifejezések között. Az 1-2. csoport példái tetszés szerint szaporíthatók, a 3. csoportnál nehezebb megfelelő példát találni, de ez abból a körülményből fakad, hogy nem ismerjük kellően az osztják szókészletet. Nem lehet biztosan tudni, hogy egy-egy kifejezés utótagja él-e önállóan, s ha igen, mióta, s hogyan keletkezhetett. Annyi minden esetre bizonyos, hogy ikerítéshez hasonló jelenség nemcsak egymás mellett álló szavak között történik, hanem egymástól távolabb állók között is.

Hangtani szempontból ugyancsak lényeges egyezések mutathatók ki az ikerszók és a párhuzamos kifejezések változó tagjai között. Az ikerszókra jellemző, hogy kedvelik a labiális kezdetű utótagot. STEINITZ határozottan leszögezi: „Der variierende zweite Vokal ist gewöhnlich ein labialer, zusammen mit konsonantischer (ebenfalls labialer) Variation: *sal'i wol'i* 'etwas Schimmerndes' (OVD. 14).” Továbbá „Ausser dem grammatischen Wechsel des in- oder auslautenden Konsonanten kommt ein beschreibender Wechsel des anlautenden Konsonanten vor, der gewöhnlich mit beschreibendem Vokalwechsel verbunden ist. Typisch ist hierbei entweder die labiale Variation (nichtlabialer Konsonant ~ labialer Konsonant), z. B. *sal'i wol'i* 'etwas Schimmerndes', *kēlšj polšj* (*χir*) (Sack) voll Klatsch [Rätsel] (vgl. *polšj* 'Klatsch'), oder die Variation labialer Konsonant ~ χ, z. B. *wulšj χulšj* 'stumpfsinnig' (OVD. 32). Ugyanezt írja az OVD. 189. és 208. oldalán.

A párhuzamos kifejezések változó tagjainak vizsgálata nagyjából hasonló eredményre vezet. Ha a két váltakozó szó kezdő mássalhangzója labiális ~ nem labiális ellentétet mutat, akkor határozottan olyan tendencia nyilvánul meg, hogy

a labiális a második tagba kerüljön. Ebből a szempontból feldolgoztam STEINITZ és REGULY anyagát. Minden példát csak egyszer vettem tekintetbe, a *χuw... wān* 'lange ... kurz' kifejezést pl. nagyon gyakran megtaláljuk, de a statisztikában csak egyszer szerepel. STEINITZ szövegeinek vizsgálata az alábbi eredményt adja.

1/ nem labiális ~ *p*- 27, kivétel (*p*- ~ nem labiális): 11. Az utótag tehát 71%-ban *p*- kezdetű. Ha minden példa minden előfordulását tekintetbe vettem volna, az arány méginkább a labiális utótag fölényét mutatta volna, mert az ellenpéldák általában csak egy-két esetben fordulnak elő. Példák: *ṣlḥəl nilli, patəl nilli*. 'deren Anfang nicht sichtbar ist, deren Ende nicht sichtbar ist' (OVd. 88); *toxtijet ṣtəḥ ūna jis, punijet ṣtəḥ ūna jis*. 'Ihre Flügelin wurden gross, Ihre Federlein wurden gross' (OVd 333) stb. Kivétel pl. *pṣs taxtə maṣematḥ, nīr taxtə maṣematḥ*. 'Zerreisst ihn wie einen Handschuh, zerreisst ihn wie einen Fellschuh' (OVd. 282).

2/ nem labiális ~ *w*- : 19, kivétel: 11. Az utótag 63%-ban *w*- kezdetű. Példák: *mā šūk tūtṣ šukan χū, mā woš tūtṣ wošan χū*. 'Kummer ertragender kummervoller Mann, Elend ertragender elender Mann (OVd. 434); *Suχ wiḥkrijam wiḥkarna, wuṣ wiḥkrijam wiḥkarna*. 'Mit einem Reissaken zum Fang des Störs, mit einem Reissaken zum Fang des Nyelma (OVd. 418). Kivétel pl. *iṣi χorpi wṣj tēḥ ḥoχas tēḥ lūmatl'ijəs*. '... kleidete sie sich in ebensolche Zobelkleider, Pelzkleider' (OVd. 84).

3/ nem labiális ~ *m*- : 13, kivétel: 5. Az utótag 72%-ban *m*- kezdetű. Példák: *ārīti kēm χūjem ārijl, mṣṣti kēm χūjem mṣṣl*. '... der singende Mann singt, der Mächen erzählende Mann erzählt Mächen' (OVd. 55); *ṣanḥen ūsmaḥə χuw jam tuḥa, mṣsən ūsmaḥə χuw jam tuḥa*. 'Einen heissen langen schönen Sommer machte *turəm*, Einen Schweiss hervorbringenden langen schönen Sommer machte *turəm*.' (OVd. 309). Kivétel pl. *woχsar sṣjəmə χṣṇnemna, ṣṣwər sṣjəmə χṣṇnemna*. 'am Ufer des Fuchsbaches, am Ufer des Hasenbaches' (OVd. 450).

Steinitz arra is utal, mint fõntebb idéztem, hogy az ikerszavak egy csoportja *χ*-utótagú. Mi a helyzet a párhuzamos kifejezéseknél? 30 példát találtam, ahol az egyik tag *χ*- kezdetű, a másik nem. 20 esetben (66%) a *χ*-s kezdetű szó a parallelizmus második tagjában helyezkedik el. Példák: *tāpət-jāḥ... χūt-jāḥ* 'siebzig.. sechzig' (432); *tārnijen... χūtijen* 'verderblich... gefährlich' (377). Kivétel pl. *χūtəm... nātə* 'drei... vier' (249).

REGULY anyagának vizsgálata a következőképpen összegezhető.

1/ nem labiális ~ *p*- : 25, kivétel 7. Az esetek 78%-ában az utótag *p*- kezdetű. Példák: *χonməḥ... piltāḥ* 'hunyo... fátyolozó' (I, 39); *l'om... pāzər* 'zelnicefa... vörösberkenyefa' (I, 79). Kivétel pl. *pūlpəḥ... surməḥ* 'nyílásfõdeles... tetõnyílásos' (I, 717).

2/ nem labiális ~ *w*- : 24, kivétel 7. Az esetek 75%-ában az utótag *w*- kezdetű. Példák: *lōndi... uāzi* 'vadludas... vadrécés' (I, 89); *siski... uārəs* 'veréb... vércse' (II, 113). Kivétel pl. *uāṣ... kōrt* 'város... falu' (I, 99).

3/ nem labiális ~ *m*- : 4, kivétel 6. Érdekes, hogy az *m* ebben a nyelvjárásban nem rendezõdik úgy, mint Steinitz szövegeiben.

Az *m* viselkedése mellett a *χ* viselkedése is más, mint Steinitz följegyzéseiben. Az összegyűlt 30 *χ*-t tartalmazó adatból 17 jelentkezik az utótagon, 13 az elõtagon. Ez mindössze 56% az utótag javára. Meg kell azonban jegyezni, hogy a 13-ból 5

esetben a χ -s előtagot w -s utótag követi. Bizonyos tendencia tehát mutatkozik arra, hogy a χ - kezdetű szó legyen az utótag, de ez a tendencia gyengébb, mint a w -esetében.

Meglepő viszont, hogy a 27 k - kezdetű adat közül 18 az utótagban talált helyet (66%). STEINITZ-nél a k szinte teljesen egyenletesen oszlik meg az elő- és utótag között.

A főntebb bemutatott adatok bizonyítják, hogy ha egy párhuzamos kifejezés két váltakozó tagja között labialitásbeli különbség van, akkor az esetek többségében a labiális tag a második helyre kerül. Kisebb mértékben jelentkezik az a törekvés is, hogy a χ - a második helyen álljon. A szabályszerűség nem olyan nagy, mint az ikerszavaknál, de ez a tagok közötti nagyobb távolságnak a következménye. Erre azonban később a vogul ikerszók tárgyalása után még visszatérünk.

A vogul nyelvi adatok gyűjtéséhez MUNKÁCSI 4 kötetét használtam fel. Miután úgy láttam, hogy ikerszók leginkább a találós kérdésekben fordulnak elő, földolgoztam a KANNISTO-LIIMOLA Wogulische Volksdichtungjának VI. kötetében levő találós kérdéseket is.

Jelentéstani szempontból a vogul ikerszók is három csoportra oszthatók: a/ hasonló jelentésű szavakból állnak: *ujam-χulam* 'tkp. állat-halam' (M IV, 413). *sal'i-wol'i* 'das Glänzende und Schimmernde' (K-L, VI, 139)., b/ ellentétes jelentésű szavakból állanak: *ayim-piyam* 'leányom, fiam' (M IV, 413). c/ osztódás útján alakultak: *šili-lūri* 'csengős, csörgős' (MIV, 223) *seri-mori* 'rengeteg, zordon' (M IV, 386).

A párhuzamos kifejezéseknél ugyanez a három csoport különíthető el: 1. *sis-jārəl lāwiləm, manā mayil-jārəl lāwiləm* 'háterőt rendeljek-e vagy mellerőt rendeljek-e' (I, 139); *sārniņ tāwlap, sārniņ pānsip* 'aranyos szárnyú, aranyos farkú' (I, 39); 2. *rottij ālna tāram, rottij ālna mā* 'békén állott eget, békén állott földet' (II, 63); *āyi tēna jāniņ pūri, manki vārlaleu piy tēna jāniņ pūri, manki šāpitāleu*. 'Leányevő nagy lakodalmat készítgessünk mi, fiúevő nagy lakodalmat rendezzünk mi' (II, 250); 3. *sēr-vōr, mōr-vōr sāmna ēlā jāmmatas*. 'Járatlan erdő, sötét erdő zugába távozott el.'

Hangtani szempontból is lényeges egyezések vannak az ikerszók és a parallelizmusok között a vogulban. Mint idézett tanulmányomban kimutattam, a legkedveltebb ikerítő mássalhangzók a vogulban is labiálisak. A párhuzamos kifejezések váltakozó tagjainak statisztikája a következő eredményre vezetett.

1/ nem labiális ~ p : 41, kivétel 28. Az utótag 59%-ban p - kezdetű. Példák: *taɣintettal sāut-süntəm... taɣintettal paip-süntəm*. 'Telhetetlen „bödönyöm” szádját... telhetetlen „puttonyom” szádját' (III, 238); *χūntə ānχwimə... χūntə pēsätimə*. 'Valahogyan kibontják... valahogyan megoldják' (III, 261). kivétel pl. *χāsā pal'pā pal'in uj, χāsā laɣil'in uj*. '... hosszú fülű füles állatkép, hosszú lábú lábas állatkép' (IV, 301).

2/ nem labiális ~ m : 18, kivétel 12. Az utótag 60%-ban m - kezdetű. Példák: *ērjy-χum, mōjt-χum*. '... az ének embere, a rege embere' (II, 101); *simānl ētχəlawət, majtānl ētχəlawət*. '... szívük ha éhezik, májuk ha éhezik' (II, 257). Kivétel pl. *muñmin tū ēlā χāltilū, sānkiņ tū ēlā χāltilū*. 'Izzadságos nyarat töltünk el, napheves nyarat töltünk el' (II, 189).

3/ nem labiális ~ v : 22, kivétel 11. Az utótag 66%-ban v - kezdetű. Példák:

ńălăx turpă turin rāŋxkwə... vāyŋ turpă turin rāŋxkwə. 'Vékony hangú hangos kiáltást... vastag hangú hangos kiáltást' (II, 29); *saka jāniy lāwəltawə, saka vorin lāwəltawə.* 'Igen nagynak emlegetik, igen hatalmasnak emlegetik' (II, 138). Kivétel pl. *vitā lošit lošit kwolnə... tepā lošit kwolnə.* 'Vize bőséges bőséges házban... Elesége bőséges bőséges házba' (III, 145).

Az egyes labiális mássalhangzók kedveltsége között nincs különösebb eltérés. Az osztjáktól eltérőleg a vogulban nem jelentkezik olyan tendencia, hogy a χ -kezdetű szó a parallelizmus második tagjába kerüljön.

Az ikerszók és a parallelizmusok jelentéstani és hangtani egybevetése után kíséreljük meg feltárni, mi lehet az egyezések oka. A párhuzamos kifejezésmód eredetének kérdésével részletesen foglalkozik RAVILA „Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen” című tanulmányában (FUF. XXVII, 1–136). Szerinte a parallelizmus nem stíluseszköz, hanem „eine Ausdrucksweise, die tief zum ganzen Wesen der Sprache gehört und zugeich alt ist” (37 l.). Oka az, hogy „in einer Entwicklungsperiode, als die Flexion nicht entwickelt war, im allgemeinen nicht, wenn überhaupt, koordinierte Satzglieder auftreten konnten, weil das vorangehende Wort immer dazu tendierte, als Bestimmung des nachfolgenden aufgefasst zu werden” Továbbá „Vater-Sohn konnte also nicht 'Vater und Sohn', sondern musste 'Sohn des Vaters' bedeuten. So war man gezwungen zu sagen *der Vater kommt, der Sohn kommt*, als es keine kopulative Konjunktion und am Verbum kein Numeruszeichen gab; d. h. ebenso, wie es noch heutzutage in den allerprimitivsten Sprachen recht allgemein geschieht” (i.m. 40–41). Néha keletkezhetek azonban mellérendelő összetételek is, ha pl. ellentétes fogalmak kerültek egymás mellé (*ěj-nap, fiú-leány*), vagy ha a szavak szinonimák voltak (uo.).

Ez az ősi állapot leginkább a szamojéd nyelvekben őrződött meg. RAVILA több példát közöl CASTRÉN-LEHTISALO Samojedische Volksdichtungjából, mint pl. (17 l.) *hāeundiado janguh, toundado janguh.* 'es gibt keinen, der geht, es gibt keinen, der kommt'; (299 l.) *njewen hamad(a), nisjen hamad(a).* 'nach meiner Mutter Tode, nach meines Vaters Tode' (i.m. 35).

Hasonló szerkezetek több finnugor nyelvben is előfordulnak, az obi-ugorban nagyon gyakran.

Mindezek alapján arra lehet gondolni, hogy az ikerszók gyakran használt párhuzamos kifejezésekből keletkeztek, vonódtak össze. Elgondolkodtató azonban RAVILÁnak az a kétségkívül helyes megállapítása, hogy ellentétes jelentésű és szinonim szavakból már a legősibb időkben is keletkezhetek mellérendelő összetételek, az ikerszavak viszont éppen ilyen jelentésű szavakból állanak. Az osztódásos ikerítések tagjait szinonim szavaknak tekinthetjük. RAVILA magyarázata szerint a parallelizmus nem stíluseszköz, hanem szükségszerű, a nyelv jellegéből adódó egyszerű kifejezésmód, A *csillog-villog, dúl-fúl, csireg-csörög* s ezekhez hasonló más összetételek viszont vitathatatlanul expresszív jellegűek, fokozott értelmi telítettségűek. Ezek szerint tehát a parallelizmusok és az ikerszók keletkezésének az oka különböző volna.

A párhuzamos kifejezéseket azonban nehéz lenne nem stíluseszköznek tekinteni. Azt hiszem, RAVILÁval ellentétben, az ilyen szerkezetek mindig is stíluseszközként

voltak használatosak. Úgy látszik, hogy két vagy több alanyt valóban nem lehetett egykor — kötőszó hiányában — egyszerűen egymás mellé helyezni a mondatban, azonban a mellérendelő kötőszó hiányából adódó problémát nemcsak az állítmány — és a többi mondatrész — minden alany mellett való megismétlésével lehetett megoldani, hanem egyszerűbb módon is, a duális vagy a többesjel konnektívuszi használatával, ill. külön konnektívuszi végződéssel (Vö. RAVILA i.m., HAJDÚ: NyK 71: 61–78). A párhuzamos kifejezéseket azért sem lehet a több alany mellett esetleg kényszerűen megismételt állítmánnyal összekapcsolni, mert a párhuzamos kifejezésekben általában nem az alanyok különböznek, hanem a legtöbbször a jelzők vagy a határozók; azok a mondatrészek, amelyek leginkább alkalmasak az expresszivitás, a fokozás kifejezésére. Néhány példa: *Izzadságos nyarat töltünk el, napheves nyarat töltünk el* (VNGy. II, 189); *Igen nagyonak emlegetik, igen hatalmasnak emlegetik* (VNGy. II, 138).

A rokon- vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolása, halmozása, az egyszerű szóismétlés a stilisztika ősrégi eszköze. Ezt a stílusesszékzt nem kell az uráli mondatserkesztés bizonyos feltételezett ősi sajátosságaiból eredeztetni.

Ami most már azt a kérdést illeti, hogy az ikerszók ősbibek-e vagy a parallelizmusok, azt hiszem, erre a kérdésre azt kell válaszolni, hogy egyik sem régibb a másiknál, egyidősek. A forradásos ikerítéseknel ez elég egyértelműnek látszik. Az osztódásos ikerítések esetében egy körülmény azonban mintha arra mutatna, hogy ezek eredetileg parallelizmusokban jelentkeztek. Ez meglepő föltételezés lehet, hiszen „első látásra” úgy tűnik, az *izeg-mozog, tarkabarka* stb. alakú ikerszók két része nemigen szakítható el egymástól. A vogul és az osztják parallelizmusok azonban azt mutatják, hogy igen. Az egyszerű szóismétlés mint stílusesszékzt gyakran előfordul, a mondatismétlés azonban nem. Ezért a parallelizmus második tagjában legalább egy szót cserélni kell, az első tagmondat valamely szava helyett egy hatásos rokon- vagy ellentétes értelmű szót kell találni. Ez nem mindig sikerül. Föltehetőleg ezért fordulnak elő nyilvánvalóan értelmetlen kifejezések, mint pl.

’... an meine fünfzehigen Füsse...

... an meine sechszehigen Füsse...’

(OVE, I: 359). vagy ’Két felé megyünk (ketten), háromfelé megyünk (ketten)’ (VNGy. II, 51), stb. Lehet, hogy az ikerítés is egyfajta szükségmegoldás volt: semmi nem jutott a dalnok eszébe, ezért kis módosítással megismételte a helyettesítendő szót. Ha már megfelelő párhuzamos szót nem sikerült találnia, a megismétlendő szót úgy módosította, hogy legalább a csengése hatásosabb legyen. Mindhárom ugor nyelv ikerszavairól el lehet mondani, hogy az utótagjuk általában hangzósabb: m. *izeg-mozog*, o. *ser-mor*, v. *l’imis-i’amis* stb. Ugyanez más, nem uráli nyelvekről is elmondható, pl. német: *Mischmasch, Zickzack, Tingeltangel* stb.

Főntebb láttuk, hogy az ikerszók második tagja gyakran labiális vokális vagy konszonáns. Hogy a labiális hangok hangzósabbak-e, mint a nem labiálisok, arra nézve nem találtam statisztikai adatokat. JESPERSEN (Lehrbuch der Phonetik, 190–191) azt írja, hogy annál nagyobb a hangzósság, minél nagyobb a tér, amelyen a levegő áthalad. Szerinte a labiális magánhangzók hangzóssága kisebb, s ezt nyilván azért gondolja, mert a levegő szűkebb résen hagyja el a szájüreget. Maga a rezonáló

kamra viszont labiálisoknál nagyobb. A fõntebb elõadottakból nem kell arra következtetni, hogy mindig az utótag a másodlagos. Amikor már megvolt a modell, a minta, akkor második tagnak illõ, hangzós magánhangzókat tartalmazó szóhoz elõtagot ikerítettek. Természetesen ilyen fordított képzések csak késõbb keletkezhettek, amikor az ikerszók már kialakultak, hangtani sajátosságaik megszilárdultak.

Befejezésül még azt említem meg, hogy ikerszók minden bizonnyal közvetlenül, párhuzamos kifejezésekben való korábbi elõfordulás nélkül is születtek. Úgy tûnik, az ikerítés az egyik legõsibb szóalkotási mód.

ZWILLINGSWÖRTER UND PARALLELISMEN IN DEN OB-UGRISCHEN SPRACHEN

TIBOR MIKOLA

Verf. hat vor 11 Jahre die sogenannten Zwillingswörter des Wogulischen und Ostjakischen analysiert (NéprNytud. 17–18: 55–62). Im vorliegenden Artikel untersucht er das Verhältnis der Zwillingswörter zu den Parallelismen. Es ist bekannt, dass die beiden Glieder der „Zwillingswörter“ genannten Komposita des Öfteren auch als Elemente von Parallelismen begegnen. Verf. vergleicht die Zwillingswörter und die Parallelismen aus semantischen und phonetischen Gesichtspunkten und stellt fest, dass sie miteinander weitgehend übereinstimmen. Von selbst kommt der Gedanke auf, dass die Zwillingswörter aus Parallelismen entstanden wären. Verf. lehnt diese Annahme ab und äussert die Meinung, dass Zwillingswörter und Parallelismen seit uralten Zeiten als wichtige Stilmittel nebeneinander existiert haben.

A ROMLIK, RONT, RONGÁL ÉS ROMBOL SZÓCSALÁD ÁLTAGJA(I)

MOKÁNY SÁNDOR

BÁRCZI GÉZA véleménye szerint a *romlik* ige ismeretlen eredetű; finnugor származtatását nem lehet elfogadni (SzófSz.). — A *ront* < R. *ront* (= rom + t) ugyanabból az ismeretlen eredetű *rom-* töből ered, mint a *romlik* (uo.). — A *rongál* szavunkat a *ront* származékának tartja (uo.). — A *rombol* hovatarozása pedig eldöntetlen, vitatott: 1. vagy a *romlik*, *ront* családhoz tartozik, „ámde képzése nem világos”; 2. vagy pedig valamely szláv nyelvből származik (vö. *rqbiti* 'kivág, kiirt'), ám ez „valószínűtlen” (uo. *rombol* a.).

BÁRCZI GÉZA nézete a következő pontokban összegezhető:

- a) e szócsalád utolsó tagjának „rokoni kapcsolatai” labilis alapokon állnak;
- b) a *rongál* a *ront* származéka;
- c) a *romlik* és *ront* igék *rom-* töve megfejtésre vár.

A *rombol* ige eredetéről vallott nézeteket még egyszer megvizsgálta KNEZSA ISTVÁN A magyar nyelv szláv jövevényszavai című munkájában. Azt a nézetet fogadta el, amely szerint a *rombol* (N. *rompol*) 'dissecare, diffringere, dirumpere; zerhauen, zerbrechen, zerschlagen, ruinieren; szétvág, tördel, ront' valószínűleg a szláv *rqbiti* 'secare; schlagen' átvétele. Ismerkedjünk meg közelebbről okfejtésével: „A szlávból magyarázta már Leschka, SIEI 688, azonban sem Halász Nyr 10 : 246, sem Asbóth Nyr 30 : 222 nem fogadta el, hanem a magyar *ront*, *romlik* *rom-* tövéből magyarázta. E magyarázat gyengéje azonban, hogy a magyarban *-bol* képző nincs, tehát a szó nem lehet a *rom-* származéka. Ezért Mariánovics Nyr 39 : 251 újból visszatért a szláv magyarázathoz, rámutatva arra, hogy a magyar szó eredeti jelentése 'dissecare; vág' (vö. Pázmánynál: »mikor az okos ember egy állófát akar irtani, a gyökerét *rombolja*« NySz¹, vö. MA, PP, PPB, Tzs is), ami teljesen megegyezik a szláv szó jelentésével. Az egyeztetés egyetlen nehézsége, hogy a magyar szónak 'dirumpere; ruinieren' jelentése igen korán bukkan fel (1613-tól NySz, MA, PP, PPB, SzD, Tzs, CzF, stb., ma csak ebben a jelentésben él). Ez azonban érthető — jegyzi meg a szerző —, ha feltesszük, hogy a szó eredetileg az erdőirtás szakkifejezése volt, de onnan kikerülve a 'tönkretevés' jelentést vette föl (vö. pl. az *irt* ige jelentés fejlődését is). — A SzófSz azonban a fenti fejtegetés után is kételkedik a szó szláv eredetében” (uo. 731–732., a Kétes eredetű szavak fejezetében).

1. KNEZSA ISTVÁN némi változtatással idézi a NySz.-nek ezt a mondatát; vö.: „Mikor az okos erdős ember egy állófát ki akar irtani, gyökerét *rombolja*” (*ROMBOL* a.).

Ebben az idézetben a következő tényekre kell figyelmeznünk:

a) A *rombol* ige 'dirumpere; ruinieren' jelentésének (viszonylag) korai felbukása, majd uralomra jutása még nem teszi valószínűtlenné — nyomósabb ellenérv(ek) hiányában — szláv eredetét.

b) A szláv eredet mellett szól az is, hogy a *-bol*magyar képző nem lehet.

E szócsaládot — a *rombol* igei kívül — NYÍRI ANTAL neves nyelvtörténészünk vizsgálta meg tüzetesen A *romlik*, *rongál* és rokonai eredetéről című cikkében (Népr. és Nytud. 12: 47–52). NYÍRI ANTAL elsődleges feladatának tartja a (szerinte: **romtgál* > **rontgál* >) *rongál* tag jelentéstörténetének pontos felderítését és kiértékelését. Következzenek tehát a nyelvtörténeti jelentkezésük sorrendjében összeállított és egymással is szembesített legfontosabb adatok: „A NySz. első adata a *rongál*-ra — állapítja meg a szerző — 1516–1519-ből való. JordK 614 (RMNy. V.), Lukács XXIII, 40 (az eredeti helyesírás szerint): »Felelwen azert af mafodyk, *rongallya vala* hwtet, mondwan...« Ha ugyanazt a bibliai részt más nyelvmemlékeknek ezzel azonos helyeivel összevetjük, a következőket tapasztaljuk: 1466. MünchK. 83rb: »Félélüē ke a mafic meg poreit'a uala ötet möduā« ~ 1536. Pesthi, Új Test. 177: »Felelwen kegŷg az mafŷk meg feddŷ wala ewtet mondwan« ~ 1541. Sylvester, Új Test. 121–122: »Feleluin kedigleñ az mafik feddi vala ütet, ezt monduāñ « ~ 1626. Káldi: »Felelvén pedig a' mafik, feddi vala ötet, mondván ...« ~ Respondens autem alter increpabat eum, dicens ...” (uo. 48). Majd öt sorral lejjebb így folytatja: „Megfigyelhetjük, hogy a JordK. 'megfedd, megdorgál, megpirongat' jelentésben sűrűn használja a *rongál* szót” (uo.). Igen fontos NYÍRI ANTALnak a következő megállapítása is: „A 'dorgál, fedd, megfedd' fogalmának azonban nemcsak a JordK.-ben kifejezése a *rongál*, szélteben el volt terjedve a XVI. és XVII. században, mert a NySz. szerint ez az itt bemutatott jelentésben a DebrK.-ben, az ÉrdyK.-ben, Komjátinál és Pázmánynál is” (uo. 48).

A *rongál*-nak a második jelentése ('ver; fustigat') 1604-ben bukkan fel (uo. 48), a harmadik jelentés ('fokozatosan, apránként ront') pedig csak jó másfél évszázaddal később követi a másodikat (uo.). És most következik NYÍRI ANTAL cikkének egyetlen sebezhető része: „Ha már most a *rongál* szónak a magyar nyelvtörténet folyamán eddig fölmerült valamennyi jelentésváltozatát a jelentésváltozások, törvényszerűségeinek szempontjából mérlegeljük, azt kell mondanunk, hogy a jelentésváltozások nem a jelentésváltozatok felmerülésének kronológiai sorrendje szerint folytak le” (uo. 49). Hanem — szerinte — valószínűleg így:

„1. 'hangjelenségtől kísérve ver'	{	2a. 'az ütés-verés stb. által elront, megrongál konkrét tárgyat', 3. 'szervezetét, magát, vlki hitelét stb. rontja' 2b. 'szóval szid, dorgál, pirongat, rútól' (ez utób- bira vö. Pázmány, NySz.).

A mai magyar nyelvben — folytatja a szerző — csak a 2a és 3. jelentés van meg. Ha azonban ez így van, akkor a *rongál* hangutánzó eredetű” (uo. 49). — Az ember fejében akarva-akaratlanul fölmerül a kérdés: vajon milyen eredetű lehet a *rongál* igei abban az esetben, ha a jelentésváltozások abból az általánosabb törvényszerűségekből következnek?

rüségéből indulunk ki, hogy a jelentésváltozatok többnyire a jelentésváltozások sorrendjében tűnnek elő. Nos, én emez általánosabb törvényszerűséget vettem figyelembe, s ez kedvező kilátást nyújtott egy másik — biztosabb — megoldás felfedezésére, illetőleg elfogadtatására.

Láttuk, hogy a *rongál* szavunknak (a TESz. szerint is) elsődleges, 'fedd, pirongat; taden, rügen | szid, gyaláz; beschimpfen, verunglimpfen' jelentése már a XVI. és XVII. században igen elterjedt volt. Szókincsünknek ez a kétségtelenül régi eleme alaki és jelentéstani tekintetben egyaránt kifogástalanul egyeztethető a szláv régi *rogati* igével, mely (denazalizált formában) ma is széles elterjedésű a szláv-ságban. Vö. orosz *pyzámь* 'szid, szidalmaz, gyaláz, ócsárol, lehord, becsmérle'; ukrán *позамуся* (по-ругати-ся) 'kigúnyol, kinevet vkit, vmit; gúnyt űz vkiből, vmiből'; óorosz *pyzъ* fn. 'gúny, gúnyolódás', *pyzamu ся* 'kigúnyol, kinevet vkit, vmit; gúnyt űz vkiből, vmiből'; ószláv *rogъ* 'gúny, gúnyolódás, szitok, szidalmazás, becsmérle'; *rogati se* 'kigúnyol, kinevet vkit, vmit; gúnyt űz vkiből, vmiből; ócsárol, lehord, becsmérle'; bolgár *ръгáя* 'szidom, gyalázom, ócsárolom, lehordom, becsmérlem'; szeb-horvát *pъz* (hímnem) ~ *pъza* (nőnem) 'gúny, gúnyolódás', *pъzamu ce*, *pъzám ce* 'kigúnyol, kinevet vkit, vmit; gúnyt űz vkiből, vmiből'; szlovén *rógati se*, *rógam se* 'kigúnyol, kifiguráz'; cseh *rouhati* 'Istent vagy Isten nevét durva, ocsmány szavakkal gyaláz, szidalmaz'; lengyel *urągac* (u-rągac) 'kigúnyol, kinevet; gúnyt űz vkből, vmiből'. — Eredeti szó, a *rogъ* 'gúny(olódás); csúfság; (gúnyos) megrovás, dorgálás, feddés' igei származéka. Vö. A.Г. Преображенский: Этимологический словарь русского языка. Том второй. Москва 1959, 211; Макс Фасмер: Этимологический словарь русского языка. Том III, Москва 1971, 512–513; Aleksander Brückner: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa 1970, 595; Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская: Краткий этимологический словарь русского языка. Москва 1961, 291; Dal'² IV, 108).

A *rongál* szavunk 'fedd, pirongat; szid, gyaláz' → 'ver' jelentésfejlődése érthető: a megszégyenítést, dorgálást, gyalázást gyakran kísér(het)i testi fenytetés (is). Íme néhány régi példa ennek igazolására: 1636-ból (Pázm: Préd. 230): „Akár-melly kis dologból okot vészen, hogy feleségét, szolgáját *rútollya*, *rongállya*, *üstöközze*.” ~ (TörtT.² I. 394): „Mikes Benedek uram semmi vétek nélkül illetlenül asszonyomat *verte*, *rongálta*.” (NySz. II, 1455., *rongál* a.). Az 1754-ből adatolt '(fokozatosan, apránként) ront; koptat, pusztít' (harmadik) jelentésváltozat kialakulására hatottak minden bizonnyal a *ront* igenek már 1526 előtt jelentkező 'tör, összezúz', illetőleg az 1585-ben már létező 'tép, szaggat; koptat, elhasznál' (TESz. III, 438–439., *romlik* a.) jelentésváltozatai.

Látjuk tehát, hogy a *rongál* szavunk szláv származtatásának nincs sem jelentéstani, sem hangtani (vö. szl. *pr-q-d* > m. *por-on-d*, szl. *sl-q-ka* > m. *szal-on-ka*), sem pedig alaktani akadály (vö. szl. *činjati* > m. *csinál*, szl. *kopati* > m. *kapál*, szl. *zobati* > m. *zabál*).

De nem ilyen egyértelmű a *rombol* szavunk eredete. A TESz.-nek ugyanis az a véleménye, hogy ennek a szónak „az itt tárgyalt szócsaládtól [azaz a *romlik*, *ront*, *rongál* igeiktől; — M.S.] való elszakítása és külön szláv eredeztetése nem valószínű” (III, 439). Nyilvánvalóan a következők miatt: „A *rombol* az előbbieknél valószínűleg

későbbi alakulat, létrejöttét, illetve *képzőjének* (én húztam alá; — M.S.) alakját analógiás hatások irányíthatták; vö. *bömböl*, *dorombol* stb.” (uo.). Lehet, hogy a *romol* ige a *bömböl*, *dorombol* félék hatására vette fel a *rombol* alakot. Lehet, de nem biztos. Így tehát számolnunk kell a továbbiakban is a szláv eredet valószínűségével.

Meg kell mondanom, hogy a *rombol* szavunkkal kapcsolatban a *tő* és a *képző* viszonyát *másként* is értelmezhetjük. Nyelvünkben van ugyanis egy *b ~ mb ~ m* váltakozás, amely hangutánzó(-hangfestő) szavainkban jelentkezik. Vö. például:

- (B:) *göb*, *göbörcsös*, *göbe* 'koca', *gebe* 'hitvány ló', *gubacs*, *gubó* ~ (MB:) *gomb*, *gombolyag*, *gombóc*, *gömb*, *gömbölyű* ~ (M:) *göm* 'bog, göb', *gömös* 'bogos, göbös', *gümő*, *gomolyít*, *gomolyodik*, *gomolyog*, *gumó*;
 (B:) *dob* 'Trommel', *dobár* 'duzzadt, puffadt', *dobasz* (vö. *dobasz hasú* 'duzzadt, puffadt, tele hasú') ~ (MB:) *dumbéroz*, *dombéroz* 'zajosan, tobzódva mulatozik; tivornyázik' ~ (M:) *domó*, R. *dumó* 'gyürke';
 (B:) *tobzódik* 'dorbézol' ~ (MB:) *tombol* 'vigad, dorbézol' ~ (M:) *tom* 'lakoma, vendégség'. (L. ezeket: Mokány: NyelvtudÉrt. 105: 18.)

Ugyanígy:

- (B:) *robog* 'dübörög, döng', *robolódás* 'robaj, zaj', *robaj* ~ (MB:) *rombol* ~ (M:) *romol*, *romlik*, R. *romt* (< *ront*).

A *robog*, *robolódás*, *robaj* szintén hangutánzó eredetű szócsalád (TESz. III, 427). Csak tüzetesebb vizsgálat dönthetné el, hogy a *rombol* és a *romol*; *romlik*, *romt*, *ront* etimológiailag is összefügg vele. A TESz. ilyen rokoni kapcsolat meglétét fel sem veti.

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk: a régi — és minden bizonnyal hangutánzó eredetű (ennek igazolását l. NYÍRI Antal fent nevezett cikkének 5. és 6. pontjában) — **rom-* töből származtatott *romlik* (R. *romol*) ~ *ront* / < *romt* / családjában ma alaki és jelentéstani alapon egyaránt szervesen illeszkedik két másik forma: a minden bizonnyal szláv eredetű *rongál* és a vitatott (ősi vagy szláv) származású *rombol*. A *rombol* igét — szláv eredete esetén — a régebbi 'vág', a *rongál*-t pedig a korábbi 'ver' jelentésének közelsége folytán vonzotta magához az ősi igepár.

О ЛОЖНОМ ЧЛЕНЕ ВЕНГЕРСКОГО ИЗОСЕМАНТИЧЕСКОГО РЯДА ROMLIK, RONT, RONGÁL И ROMBOL

Шандор Мокány

В связи с гипотезой о генетической общности венгерских глаголов *romlik*, *ront*, *rongál* и *rombol* в статье встает вопрос о происхождении двух последних.

Венгерское *rongál* 'поричать, хулить, (об)ругать, поносить, осрамить' рассматривается автором как славянское заимствование (где *rogati* образовано с помощью суффикса *-ati* от *rogъ* 'насмешка, издевательство').

Второй из рассматриваемых слов — *rombol* 'резать, рубить' — считается автором спорным (исконно венгерским или славянским) по происхождению.

A MÜNCHENI KÓDEX KÉNESŐT SZAVÁNAK MIVOLTÁRÓL

NYÍRI ANTAL

Lukács evangéliuma szerint Jézus arra figyelmezteti tanítványait — Lukács XVII, 26. — „...amint Nőé napjaiban történt, úgy lesz az Emberfia napjaiban is (27): ettek, ittak, nősültek, férjhez mentek, egészen addig a napig, amig Noé be nem ment a bárkába. Azután jött az özönvíz, és elpusztított mindenkit. (28) Éppen úgy lesz, mint ahogy Lót napjaiban történt: Ettek, ittak, adtak, vettek, ültettek, építettek; (29) de azon a napon, amelyen Lót kiment Sodomából, tűz és kéneső esett az égből, és elpusztított mindenkit.”

E bibliai részlet 29. verse a Vulgatában így van: „qua die autem exiit Lot a Sodomis, pluit ignem et sulphur de caelo et omnes perdidit.” — Ennek a latin szövegrésznek 1975-beli magyar fordításában ez a mondat: „... pluit ignem et sulphur de caelo” — helyesen — így van magyarra fordítva: „tűz és kénkő esett az égből”.

Így van lefordítva ez a szövegrész a következő régibb magyar bibliákban is. Káldinál 1626: „tűz és kénkő efék az égből”; Károlinál 1590: „tűzes és kén-kőues efő lött az égből”; Sylvesternél (1541 ÚT.I,111): „tűz es kinkű efő efek azégből”; Pesti Nouum Testamentum-ában is (1536, 160v): Efeek tŷwz ees kŷnkew mennŷorzágbol”; a JordK-ben (1516–1519, 589): „yften tyzet es kenkőwet boczata menyből.”

Ennek a bibliai résznek legrégibb fordítása a MünchK-ben maradt ránk (1416 u./1466, 76rb29): „Mel' napō ke ki menē lot fodomabol ēfē tūzēt ⁊ būdos kēnēfōt menből ⁊ ēluēzē mēdenekēt”.

Mivel a 'pluit' magyarja itt: „ēfē”, olv.: *ese* (múlt idő), a 'sulphur' pedig — a MünchK-en kívül — valamennyi bibliafordításunkban *kén*, *kénkő*-, *kén-kőues efő*, *kinkű efő*, *kŷnkew*, *kenkőwet* kifejezésekkel van lefordítva, ezért az a vélemény alakult ki, hogy — a TESz. szavaival szólva — : „A MünchK.-ben előforduló *kéneső* jelentése 'kénköves eső' (l. *kén* a.), ezért nincs etimológiai kapcsolatban *kéneső* szavunkkal.” — Ebből azt következtették, hogy a *kéneső* első ismert adata nem a MünchK.-ben van meg, hanem 1525-ből idézhető (TESz.).

Eszerint tehát a MünchK. ezen szava nem az őtörök eredetű m. *kéneső*, hanem: *kén-eső*, vagyis olyan összetett szó, melynek előtagja *kén*- 'sulphur', utótagja pedig az *es*- ige -ő képzős igeneve: *es-ő*, mint a *néz* igéből a *néz-ő*, a *tet* igéből a *tet-ő*, eredetileg: 'kiemelkedő'; stb. — Ezért azután a TESz. a MünchK. *kénefōt* kifejezésének *kén*- részét az ismeretlen eredetű *kén* első adatának véli (TESz. II, 439).

A TESz. a magyar nyelvtudomány becses alkotása, ezek a megállapítások azonban tévesek, és az alábbiak megcáfolják.

Tudjuk, hogy a BécsiK. és a MünchK. testvérek: mindkettő a Tamás és Bálint clericusok által magyarra fordított, de elveszett bibliafordításnak a külön-külön másolata: a BécsiK. ószövetségi részeket tartalmaz, a MünchK. pedig a négy evangéliumot.

Igaz ugyan, hogy az *esō* 'Regen' főnév az *es* igének -*ō* képzős igeneve: *es-ō*, de az is igaz, hogy a BécsiK.-ben meg a MünchK.-ben, a két testvér-kódexban a 'Regen' fogalmát sohasem az *es-ō* igenévvel fejezik ki, hanem az ambivalens *es* szabad morfémaival, mint ahogy a MTsz.-ből is tudjuk: *Ēs az és* (Erdély), *Es az es* (Szilágy) 'esik az eső'. Sajátságos, de igaz szerkezet ez: ebben a mondatban *es* az alany, és *es* egyszersmind állítmány is, tehát alanyként főnév, állítmányként: ige.

Ünnepeltünknek, KÁROLY SÁNDORNAK, akinek a szerző itt is szíves jókívánságait küldi „A Bécsi Kódex nyelvtana” című becses művében azt olvashatjuk (44), hogy a BécsiK.-ben a 'Regen': *es*: 188/3, 317/17. Nagyon fontos, hogy ugyancsak a BécsiK.-ben előfordul a *kō-es* 'jégeső; grando' is, vagyis ez az összetett szó nem *kō-esō*, hanem: *kō-es*. Ezt az igen fontos adatot is közli KÁROLY SÁNDOR említett művében (44). Haggéus II. 18, BécsiK. 289/18: „Megüetzéléc tvtokét égétq zellél 4 rogau4 4 kq éffél (= *kō-essel* = 'grandine') tv kézèitèknè mēden mvuèlkedèit ...” = 'percussi vos vento urente et aurugine et grandine omnia opera manuum vestrarum...'

Leszögezhetjük: ha a BécsiK. eredetijének scriptora a 'pluvia; Regen' fogalmát az *esō* igenévvel fejezte volna ki, akkor a latin *grandine* kifejezését így fordította volna magyarra: *kō-esōvel*, és így írta volna le: *kq èfflquèl, és így másolta volna le ezt a BécsiK. scriptora is, de ott *kq èfflèl* van!

És mivel a BécsiK. a MünchK.-nek testvér-kódexe, és a két kódex hang- és alaktani sajátosságai lényegileg azonosak (ez esetben a közös alaktani sajátságokon van a hangsúly), ezért bizonyosak lehetünk abban, hogy a MünchK.-ben is *es* a 'pluvia; Regen; eső' kifejezője: az 'eső' fogalmát a MünchK. is az ambivalens *es* szabad morfémaival fejezi ki. Csakugyan így is van: MünchK. *es* 'pluvia' 13vb25, és 13vb27; *Es* 'nimbus' 71va54.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha a 'pluvia; imber; Regen' a Bécsi és a MünchK.-ben nem *esō*, hanem *es*, és a BécsiK.-ben a 'grandine' jelentését a *kq èfflèl* kifejezés jelöli, akkor a MünchK. *kènèfflq* tárgyragos morfémaszerkezete nem lehet összetett szó tárgyragos alakja, nem lehet *kèn-esōt*, mert az összetett szó vagy jelzős szerkezet így volna a MünchK.-ben: *kènèfflèt* vagy *kèn èfflèt*, olv.: *kèn-esset*. (Vö. BécsiK. *èfflèt*, olv.: *esset* = 'esőt', KÁROLY: i.m. 44). Ezért a MünchK. itt szóban forgó szövegében az eredeti magyar fordításnak a scriptora tévedésből magyarította a Vulgata *sulphur* szavát így: *kènèfflq* = *kénésőt*.

A MünchK. *kènèfflq* szavának hibás fordításból való keletkeztét igazolja az is, hogy a BécsiK.-ben is meg a MünchK.-ben is elég sok másolási hiba és téves fordítás is van. A téves fordítások rendszerint abból adódtak, hogy a fordító előtt nehezen olvasható latin kódex volt, azt fordította magyarra. Így például — most csak a MünchK.-ből idézek a téves fordításra példát — a MünchK.-ben (73rb23, Lukács

A MÜNCHENI KÓDEX KÉNESŐT SZAVÁNAK MIVOLTÁRÓL

XIV, 23 a Vulgata 'Exi in vias et sepes' mondatot így fordította magyarra az őskézirat scriptora: „Meñki a: zqlq kqzbè ...” A helyes fordítása például Károlinál (1590): „eregyel az vtakra, őfuéniekre”, Káldinál is (1626): „Menny-ki az utakra, és a fővényekhez.”. — Kétségtelen, hogy a fordító a latin „in vias”-t vagy „in uias”-t nézte *in uvas*-nak, és ezért fordította ezt a szövegrészt rosszul. Ilyen hiba többször is előfordul a BécsiK.-ben is meg a MünchK.-ben is. — A MünchK.-ben levő *kéněřqt* azonban nem ilyen jellegű fordítási hiba. Itt azt a hibát követte el a fordító, hogy a latin *sulphur*-t jól olvasta ugyan el, de nem volt tisztában azzal, hogy a latin *sulphur* magyar megfelelője: *kén* vagy *kén-kő*, és nem jelenti azt is: 'kéneső'. Nyilvánvaló, hogy a fordító a magyar *kéneső* mivoltával sem volt tisztában, bár a szót hallomásból ismerte. Ez az oka a téves fordításnak.¹

Végül három szótörténeti tényt kell megállapítanunk: 1. A MünchK. *kéněřqt* kifejezése téves fordítás eredménye; 2. ez a kifejezés egyszersmind az első adat a *kéneső* 'higany' szavunkra; 3. viszont: törölni kell a *kén* szócikk adatai közül (vö.: TESz. II, 439).

ÜBER DAS WESEN DES UNG WORTES KÉNESŐT IN DEM MÜNCHENER KODEX

von

ANTAL NYÍRI

Der Verf. beweist auf Grund der sprachlichen Eigentümlichkeiten des Wiener und des Münchener Kodex, dass der Ausdruck der Vulgata: „...pluit ignem et sulphur de caelo ...” (Luk. XVII, 29) in dem MünchK. (76rb29): „... èřè tüzèt « bűdqs kéněřqt meñbql ...” falsch übersetzt wurde.

Die ungarische Entsprechung des Wortes in der Vulgata *sulphur* wäre in dem MünchK. nicht *kén-eső* (= 'Schwefel-Regen'), sondern *kén-es*, und der Akk. desselben wäre *kén-esset (nach der Rechtschreibung des MünchK.: *kéněřřet, lies: *kén-esset*), da in der Mundart des MünchK. der Begriff 'Regen' nicht mit dem Wort: *eső* ausgedrückt wäre, sondern mit dem ambivalenten: *es* 'Regen' und 'es regnet'. Der Akk. dieses Wortes wäre also in der Mundart dieses Kodex: *esset* (nicht: *esőt*). Z. B. *es* 'pluvia' 13vb25, *es* 13vb27; *Es* 'nimbus' 71va54.

Der Begriff: 'Schwefel-Regen' ist also im MünchK. mit einem falschen Ausdruck wiedergegeben: der Übersetzer hat den Begriff 'sulphur; Schwefel' bzw. 'Schwefel-Regen' falsch mit dem Wort: *kéneső*: *kénesőt* 'Quecksilber' ins Ungarische übersetzt. Das Wort ist also kein Akk. des zusammengesetzten Wortes *kén-eső-t*, sonder der des einfachen Wortes: *kéneső-t*.

¹ Elvileg gondolhatnánk arra is, hogy a MünchK. scriptora másolta tévesen az eredeti kézirat *kéněřřet szavát. Ez azért nem valószínű, mert az intervokális *ř*-et aligha olvashatta *f*-nek, és az *ě* betűt sem olvashatta *q* betűnek.

AZ ASPEKTUÁLIS JELENTÉS AZ IGEI JELENTÉSFAJTÁK RENDSZERÉBEN¹

PETE ISTVÁN

A jelentéselmélet különféle jelentésfajtákat ír le. KÁROLY SÁNDOR nemzetközi vonatkozásban is figyelmet keltő munkájában denotatív, szintaktikai, pragmatikus, lexikológiai, műfaji és nyelvrétegbeli jelentéseket különböztet meg². KIEFER FERENC rámutat, hogy az egyes jelentésfajták között nem húzhatók éles határok, s az sem mindig világos, hogy hányféle jelentésfajtát érdemes elkülöníteni. Ő 'első közelítésként' a denotatív, konnotatív, stilisztikai, érzelmi, átsugárzott, kollokációs és tematikus jelentésszétválogatást tartja elfogadhatónak³. A jelentésfajták áttekintését és számontartását megnehezíti az is, hogy a szakirodalomban ugyanazon típusú jelentés megjelölésére sokszor különböző műszavakat használnak, vagy pedig az egyes műszavak jelentése nem mindig azonos. Az elnevezésbeli és tartalmi eltérések ellenére is a fő jelentésfajták száma többnyire hat-hét. Én a szavak jelentésében lexikai (lexikális), nyelvtani és derivációs (szóképzésbeli) jelentést különítek el. A lexikai jelentésen belül viszont denotatív, fogalmi, nyelvi rendszertől függő (KIEFERNél ez nagyjából a kollokációs jelentés), stilisztikai, hangulati és érzelmi, kultúrkörhöz kapcsolódó, valamint tematikus (KIEFERTől eltérően ez nem a mondat téma-réma tagolásával, hanem egy témakörrel kapcsolatos) jelentéseket láttam célszerűnek elhatárolni. A nyelvtani jelentés pedig a szavak szófaji, lexikai-grammatikai, relációs, formális grammatikai, paradigmatis és valencia jegyeiből tevődik össze⁴. A lexikai jelentésfajták központi magja a jelentéstartalom általánosított denotatív-fogalmi jelentése. A többi jelentésfajta mintegy ráakódik erre a jelentésre.

Az igék denotatív-fogalmi jelentésében vannak szubsztanciális (tárgyakhoz és tulajdonságaikhoz kapcsolódó), nem szubsztanciális (cselekvésekhez és tulajdonságaikhoz kapcsolódó), temporális (idővel kapcsolatos) és aspektuális (a cselekvés lefolyásának módját jelölő) szemantikai jegyek. Ezeknek a szemantikai jegyeknek az elrendezése hierarchikus, rangsor szerinti.

1. Köszönetemet fejezem ki VELCSOV MÁRTONNÉNÁK a kéziratra tett hasznos észrevételeiért. A MNY. 1983/2 (137–149. o.) számában közölt cikkemnek a kiegészítése.
2. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp. 1970, 74–94.
SÁNDOR KÁROLY, Semantica. Napoli. 1980.
3. KIEFER FERENC, Az előfeltevések elmélete. Bp. 1983, 84.
4. PETE ISTVÁN, Orosz-magyar egybevető szótan. Bp. TK, 1983, 5–12,

1. Az igék lexikai jelentésének a jeltárgyakra vonatkozó denotatív részét elsősorban a nem szubsztanciális szemantikai jegyek határozzák meg. Ezeknek a cselekvésekhez és tulajdonságaikhoz kapcsolódó szemantikai jegyeknek központi szerepük van az igék denotatív-fogalmi jelentésében⁵.

Az igék nem szubsztanciális szemantikai jegyein belül a legelvontabbak a cselekvések statikus (interminatív) és dinamikus (terminatív) létezésére utaló szemantikai jegyek. DEZSŐ LÁSZLÓ hangsúlyozza, hogy ezek a jegyek univerzálisak, és mint ilyeneknek fontos szerepük van a nyelvtani tipológiában s különösen az aspektuális jelentések leírásában⁶. (Nem véletlen, hogy a statikus és dinamikus igéket /stative and dynamic verbs/ megkülönböztetik az angol nyelv aspektusrendszerével foglalkozó munkákban is⁷).

A statikus igék jelentésében határozatlan vagy szakadatlan időtartam van. Rájuk a 'cselekvés' belső mozgásának, evolúciójának a hiánya a jellemző. A statikus igékhez sorolhatjuk:

- a létigéket: *van, létezik, magaslik, egzisztál, fennáll, leledzik* (pl. tévedésben), *tartalmaz, fekszik, hever, hasal, nyugszik, elterül* (terület, település), *áll, vesztegel, pang, szünetel, magasodik, emelkedik* (hegy), *függ, csüng, lóg, fityeg, lötyög* stb;
- a viszonyigéket: *tartozik, illik, áll* (vmiből), *birtokol, kell, rendelkezik* (vmivel) stb.

A statikus igék az oroszban és a magyarban mindig folyamatosak, az angolban pedig nincs folyamatos (v. progresszív) alakjuk. Pl. a *Budapest lies on both banks of the Danube* mondatban nem használhatjuk az *is lying* folyamatos igealakot.

A dinamikus igék képesek a cselekvést folyamatában, fejlődésében megjelelni. Ez a folyamat osztható, elaprózható, különböző fázisokra bontható, a cselekvés belső folyamatában időbeli, mennyiségbeli és a cselekvés eredményével kapcsolatos határpontok jöhetnek létre. Vagyis a dinamikus igéknek lehet határpontos és határpont nélküli használatuk⁸. A dinamikus igék csoportjába tartoznak:

- a tevékenységeket jelölő aktív igék: *dolgozik, játszik, tanul, ír, olvas, kérdez, ugat, fut, megy, jön* stb.
- történéseket jelölő inaktív igék: *történik, kattog, zakatol, zúg, esik, havazik, fagy, dörög, villámlik* stb.
- állapotváltozásokat jelölő igék: *nő, szépül, romlik, fejlődik, érik, változik, hanyatlik* stb.

A statikus és dinamikus igék között nem lehet éles határt húzni. Számos többjelentésű igének lehet statikus és dinamikus használata. Vö.: *Budapest a Duna*

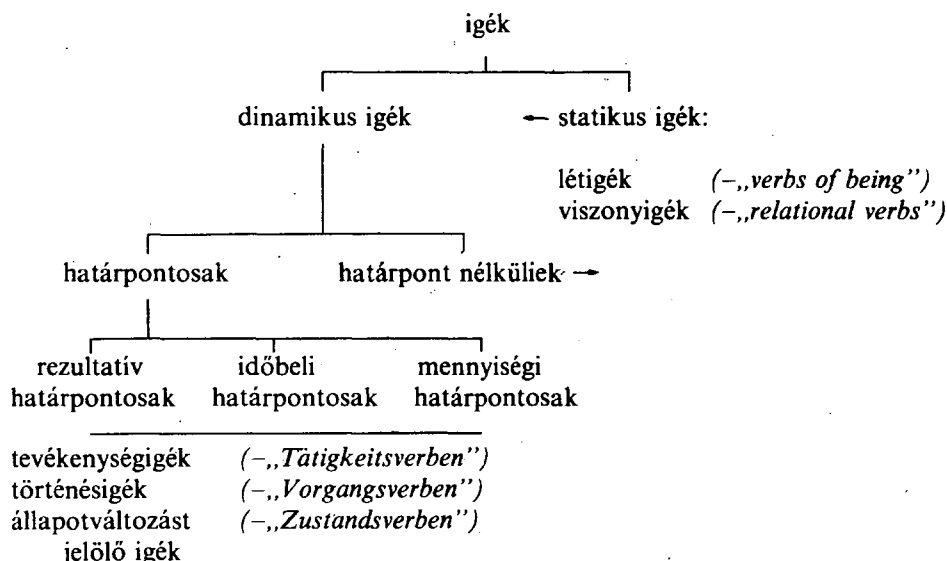
5. Vö.: Р.М. ГАЙСИНА, К семантической типологии глаголов русского языка. «Семантические классы русских глаголов», Свердловск, 1982, 16.
6. Л. ДЖЕ, Типологические вопросы русской аспектологии. «Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках». М. 1983, 4.
7. P. RANDOLPH QUIRK–SIDNEY GREENBAUM–GEOFFREY LEECH–JAN SVARTVIK, A Grammar of Contemporary English. London, 1978, 90.
8. Az orosz предельный — непределный szókat *határos* és *határ nélküli* módon is fordítják. Vö.: Orosz és szovjet általános nyelvészet. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette DEZSŐ LÁSZLÓ és J. SZ. MASZLOV. Bp. 1983, 268.

partján fekszik — *A fiú az ágyon fekszik* (*The boy is lying on the bed*). *Távolabb hegyek emelkednek* — *A madár gyorsan emelkedik a levegőben*. *A beteg fél könyökre emelkedett*. Vö. a dinamikus jelentések határpont nélküli és határpontos használatát: *Péter írta/megírta a házi feladatot*. *Az árak emelkedtek/felemelkedtek*.

A statikus és dinamikus igék különböző nyelvekben a nyelvi rendszertől függően nem mindig esnek egybe. KIEFER FERENC indokolatlanul — feltehetőleg az angol nyelv hatására — a statikus igékhez sorolja a magyarban az értelmi (kognitív) vagy érzelmi állapotot jelölő igéket. Ezekből az igékből az angolban nem lehet folyamatos (progressive) alakot képeznünk, a magyarban és az oroszban is van azonban a cselekvés kezdetére utaló határpontos változatuk: *megtud, megismer, meglát, meghall, megszeret, meggyűlöl*. (KIEFER példái⁹).

Az eddig elmondottakat sematikusán így ábrázolhatjuk:

A cselekvésekkel és tulajdonságaikkal kapcsolatos szemantikai jegyek szerepe az igék denotatív-fogalmi jelentésében:

A létigéken, viszonyigéken, tevékenységigéken, történésigéken és állapotváltozást jelölő igéken belül további szemantikai alcsoportokat lehet megkülönböztetni. (A 'cselekvés' elnevezést az igei jelentésfajták összességének, az igének mint szóosztálynak a jelölésére használok. Vö.: „Wir werden im weiteren der Einfachheit halber die Begriffe 'Tätigkeit', 'Vorgang' und 'Zustand' in dem Oberbegriff 'Handlung' (действие) zusammenfassen und davon sprechen, dass das Verb eine Handlung als Prozess bezeichnet”¹⁰).

9. KIEFER FERENC, I. m. 147. o.

10. Die russische Sprache der Gegenwart. Band 2, Morphologie. Leipzig, 1975, S. 53,

2. A szubsztanciális szemantikai jegyek az igék denotatív-fogalmi jelentésének hierarchiájában a második réteget alkotják. Ezek a szemantikai jegyek alapjában nem változtatják meg az igéknek a cselekvésekkel és azok tulajdonságaival kapcsolatos denotatív-fogalmi jelentését. A szubsztanciális szemantikai jegyek a cselekvésben résztvevő(k) minőségi, mennyiségi és funkcionális sajátosságait, valamint a beszédpartnerek tájékozottságát tükrözik v. tükrözhetik.

A cselekvésben résztvevők minőségi tulajdonságaik révén lehetnek személyek, állatok, növények, tárgyak, testrészek, természeti jelenségek. Vö.: *olvas, alszik, fial, bokrosodik* (a búza), *ég, rothad, viszket, zsibbad, dörög, esteledik*. Ezek a szemantikai jegyek elsősorban az igei személykategória realizálása szempontjából fontosak. Eszerint az igék — mint tudjuk — lehetnek személyesek és személytelenek. A személyes igék közül azok, amelyek cselekvője állat, növény, tárgy, testrész vagy természeti jelenség (ha nem személytelen), többnyire csak 3. személyben használatosak.

A cselekvésben résztvevők mennyiségi mutatói révén az igék lehetnek egy-, két- vagy több szubjektumúak (*megy, barátkozik, vitatkozik, gyülekezik, rajzik, nyüzsg*), egy-, két- vagy több objektumúak (*olvas, összevet, összehord*). A mennyiségi mutatóknak a számkategória realizálásában, annak funkcionális jelentésében van szerepük. Vö.: *Rajzik a méhcsalád. A marhabögöly nyáron rajzik. A csónakok százai rajzottak a vizen. Rajzottak körülötte az udvarlók. Rajzottak fejében a gondolatok.*

A cselekvésben résztvevők funkcionális sajátosságai révén ágensként, kauzátorként, állapotviselőként, viszonyok kiindulópontjaként, objektumként, insztrumentumként, címzettként, térbeli v. időbeli lokalizátorként stb. (egyes elméletekben 'aktánsként' vagy 'argumentumként') szerepelhetnek. A cselekvésben résztvevők funkcionális sajátosságai alapján megkülönböztetünk alanyos és alanytalan, tárgyas és tárgyatlan (vö. ELEKFI LÁSZLÓ)¹¹ igéket, továbbá nullavalenciájú (*Esteledik.*), egyvalenciájú (*Péter alszik.*), kétvalenciájú (*Péter olvassa a könyvet.*), háromvalenciájú (*Péter levelet ír mamájának.*), négyvalenciájú (*Péter vajat ken késével a kenyérre.*) igéket. A cselekvés résztvevőinek az alanyhoz való viszonya szerint cselekvő, visszaható, szenvedő, műveltető igefajtákat különböztetünk meg. (A magyarban mindegyik igefajtának van egy ható változata is).

A beszédpartnerek értesültségének foka szerint a cselekvésben résztvevő tárgyak lehetnek határozottak, határozatlanok vagy neutrálisak. Ha egy ilyen résztvevő a magyarban határozott névelős tárgyként szerepel a mondatban, vagy ezzel egyenértékű jelentése van, akkor ez az ige ragozásában is tükröződik. Vö.: *A tanuló olvas egy könyvet. — Egy tanuló könyvet olvas. — A tanuló/egy tanuló olvassa a könyvet. Ezt egy tanuló olvassa.*

3. Az igék a cselekvéseket (létezést, viszonyt, állapotot, történést, tevékenységet) — mint ismeretes — időbeli folyamatként jelölik. (Vö.: „Die lexikalisch-gram-

11. ELEKFI LÁSZLÓ, Az ige alanya és az alanytalan igék. Szempontok az igék jelentéstani rendszerezéséhez. Pais-Emlékkönyv. Bp. 1956, 219.

matische Allgemeinbedeutung der Verben besteht darin, dass sie einen Prozess, d. h. ein Geschehen in der Zeit, bezeichnen"¹². LOTZ JÁNOS az ige fő fogalmi jelentésének /Hauptbegriff/ az időtartamot /Dauer/ tekinti¹³. Az ige német /Zeitwort/ és lengyel /czasownik/ elnevezése is az idő fontos szerepére utal az igék szófaji jelentésében). A MMNYR. az idővel kapcsolatban „a cselekvés folyamatának a beszélő álláspontjához való viszonyítását” tartja fontosnak¹⁴. LOTZ JÁNOS érdemesnek tartja az ún. viszonyított idő elkülönítését is¹⁵. KIEFER FERENC szerint „az idő kategóriáján belül a két legalapvetőbb alkategória a külső idő és a belső idő. A külső idő a mondatot (= megnyilatkozást) a megnyilatkozás idejéhez viszonyítja. Otto Jespersen nyomán azt mondhatjuk, hogy a külső idő három fogalommal jellemezhető. Ez a három fogalom a Beszédidő, a Referenciaidő és az Eseményidő. A belső idő az az idő, amely alatt a szóban forgó folyamat, esemény lezajlik vagy a szóban forgó állapot fennáll”¹⁶. KIEFER osztályozásától némileg eltérően áttekinthetőbbnek tartom az oktatásban — talán jobban is tükrözi a nyelvi tényeket — a beszédidőtől függő jelen, múlt és jövő jelentésű önálló idő, a cselekvés idejét egy másik cselekvés idejéhez viszonyító relatív idő, a cselekvés időpontját az előbbiektől függően (*Tegnap találkoztam vele*) vagy függetlenül jelölő (*Kedden találkoztam/találkozom vele*) referenciaidő, a cselekvés időtartamának kezdeti vagy végpontját jelölő eseményidő (*Reggeltől dolgoztam/dolgozom. Reggelig dolgoztam/dolgozom. Reggelre kiderült/kiderül*) és a cselekvés időtartamát jelölő belső idő (*Két napig olvasta a könyvet. Két nap alatt elolvasta a könyvet*) megkülönböztetését. Egy tágabb oppozíció alapján időpontot jelölő külső időről (önálló idő, viszonyított idő, referenciaidő) és időtartamot jelölő (kiindulópont, végpont, folyamattartam) belső időről is beszélhetünk¹⁷.

4. Az aspektualitás a cselekvés lefolyásának időbeli, mennyiségi vagy eredményével kapcsolatos jellegét jelöli, az igék denotatív-fogalmi jelentését ilyen vonatkozásban kiegészíti. A cselekvés lefolyásának időbeli, mennyiségi és eredményével kapcsolatos szemantikai jegyei kölcsönhatásban vannak, ezeknek az egymáshoz való viszonyában jelentkező arányok határozzák meg az igék aspektualitását. Az egyes ige csoportok aspektuális jelentésében „a három alapvető szemantikai komponens fontossági sorrendjétől függően vagy a temporatív, vagy a kvantitativ, vagy pedig a rezultatív jelleg kerül előtérbe. Jelentéskeveredés esetén két funkció is válhat egyszerre meghatározóvá” — állapítja meg KRÉKITS JÓZSEF¹⁸.

12. WALTER JUNG, Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1968, 254,

13. JÁNOS LOTZ, Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939, 33, 42.

14. MMNYR, I. kötet, Bp., 1961, 201. o.

15. LOTZ JÁNOS, Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 1976, 166.

16. KIEFER FERENC, Az előfeltevések elmélete. Bp. 1983, 147, A magyar aspektusrendszer vázlata. ÁNYT. XV, 128. o.

17. Vö. PETE ISTVÁN, Orosz-magyar egybevető alakban. Bp. 1983, TK, 65–81, Az időviszonyok kifejezése az orosz nyelvben a magyar nyelv tükrében. Bp. TK, 1976, 72. o.

18. KRÉKITS JÓZSEF, Lexikai és grammatikai jelentésváltozások az előképzős temporatív-terminatív orosz igékben. Szeged, 1981, KÉT, 6. o.

Az aspektualitáson belül korunk nyelvtudományában megkülönböztetik a cselekvésmódokat (akcióminőségek, способы действия, Aktionsarten, aspektual character of verb) és az ige szemléletet (aspectus, аспект, вид).

A cselekvésmódok olyan nyelvekben is lehetségesek, amelyekben nincs ige szemlélet. Ezekben a nyelvekben célszerű minden igtét a cselekvésmódok valamilyen csoportjába besorolni, aszerint, hogy milyen az ige denotatív-fogalmi jelentésében a temporális, kvantitatív és rezultatív szemantikai jegyek aránya. Ilyenkor a cselekvésmódok szemantikai-fogalmi aspektualitást képviselnek. Az egyes csoportokba vegyesen kerülhetnek olyan igeek, amelyeknek a morfológiai szerkezetében vannak vagy nincsenek az aspektualitás típusára utaló nyelvi elemek. Ez a helyzet a német nyelv nyelvtanaiban. (Vö.: „Viele Verben bringen allein durch ihre Bedeutung die Aktionsart zum Ausdruck”¹⁹). A MMNYR.-ben lényegében hasonló felfogás érvényesül (208-210. o.) A különböző cselekvésmódokhoz tartozó igeek jelentésében ilyenkor is felfedezhetünk a cselekvések határpontos vagy határpont nélküli voltára utaló elvont szemantikai jegyeket. (Ilyen szemantikai jegyek sokszor a nem származékszavak denotatív-fogalmi jelentésében is előfordulnak). Ezek alapján egyes német nyelvtanok a cselekvésminőségeket a befejezett (perfektív) és folyamatos (imperfektív) elvontabb kategóriák alá rendelik²⁰. A magyar nyelv nyelvtanaiban a befejezett és folyamatos akcióminőségek általában nem mint a cselekvésmódokat két nagy csoportra osztó elvontabb jelentésű kategóriák szerepelnek. (Ez alól csak a TEMESI-RÓNAY-VARGHA, *Anyanyelvünk* (Bp., 1955) című könyv kivétel).

Az olyan nyelvekben, amelyekben a cselekvésmódok mellett ige szemlélet is van, célszerű a cselekvésminőségeket lexikai-szemantikai szóképzési aspektualitásként felfognunk, s csak azokat az igeeket besorolnunk az aspektualitás valamelyik csoportjába, amelyek morfológiai szerkezetében derivációs jelentés utal a cselekvésmódra. Az analitikus módon képzett cselekvésminőségeket BONDARKO az aspektualitás perifériájához sorolja²¹. Pl.: *Elkezdett dolgozni.* WACHA BALÁZS elgondolásával ellentétben²² az igeek 'alkalmi' és 'általános' használatának lehetőségeit nem a cselekvésmódok, hanem elsősorban az időalakok transzpozíciója és az ige szemlélet keretében tárgyalnám. Pl.: *Az utcán egy gyereket vertek. Képzeld, Kovácsék verik a gyereket.* (Wacha példái). Úgy vélem, hogy akkor lépünk előbbre a problémák elrendezésében, ha az akcióminőségeket nyelvi elemmel külön jelölt szóképzési aspektualitásként fogjuk fel. (Mellesleg az orosz nyelvészek közül is mind többen ennek a felfogásnak a hívei az orosz nyelv vonatkozásában²³). További tüzetes kutatások kiindulópontjaként a következő akcióminőségek megkülönböztetését javaslom a magyarban:

19. GERHARD HELBIG-JOACHIM BUSCHA, *Deutsche Grammatik*. Leipzig, 1972, S. 69,
20. Ugyanott.
21. A. V. BONDARKO, A funkcionális szemantikai kategóriák: az aspektualitás. In: *Orosz és szovjet általános nyelvészet*. Bp. 1983, 285. o.
22. WACHA BALÁZS, Az „aspektualitás” és tanítása. *Nyr.*, CV, 153-4, Vö. még: *Az igeaspektusokról*. MNy, LXXXII, 1.
23. Vö. *Русская грамматика*. Академия наук СССР, Москва, 1980, 596-604.

a) Elsősorban a cselekvés időbeli lefolyását jelölő akcióminőségek:

- mozzanatos igék: *pukkan, elpukkan, (el)csattan, csavarint, kurjant*;
- kezdő igék: *felsír, felkiált, megszeret, meglát, elkezd írni*;
- a cselekvés végét jelző finitív igék: *kivénül, kivirrad, elvirágozik, elharangoz, ledolgozza (a műszakot), leszolgálja (katonaéveit)*;
- tartós-huzamos történésű igék: *elcseveg, elbabrál, elfekszik, elszaladgál, elbeszélget, jön-megy, tesz-vesz*;
- a cselekvés folytatását jelölő igék: *továbbtanul, továbbalszik, továbbsszolgál, továbbél, továbbdolgozik, tovasiet, tovaszáll*;
- a cselekvés rövid időtartamára utaló igék: *átnéz, átszalad (a szomszédba)*.

b) Elsősorban a cselekvés lefolyásának elaprózottságát, szám- és intenzitásbeli vonatkozásait jelölő mennyiségi akcióminőségek:

- gyakorító (iteratív) igék: *fésülget, eladogat, hajlong, feszensz, sóhajtozik, üldögél, járkál, szaladgál, úszkál, mendégél*;
- a cselekvés kicsinyítését jelölő deminutív igék: *nevetgél, sirdogál, iszogat, tanulgat, eszeget, csipeget, borozgat*;
- a cselekvésnek a szükségesnél kevesebb mértékét jelölő igék: *alultáplál, alulexponál, lebecsül, leértékel, lenéz*;
- a cselekvés eltúlzott mértékét jelölő igék: *agyondicsér, agyonázik, túlér, túlbecsül, elsőz, elrémül, beboroz, ledorongol vkit, kitáncolja magát, feldicsér, felmagasztal*;
- a cselekvés totalitását jelölő igék: *bebarangol, bejárja /az országot/, átfázik, átérez. áthat, behálóz, beleizzad*;

c) Elsősorban a cselekvés eredményével kapcsolatos rezultatív akcióminőségek:

- térbeli határontra utaló igék: *kimegy, bemegy, átmegy, végigmegy, általmegy, felmegy, felmegy,előremegy, hazamegy, visszamegy, hátramegy, keresztülmegy, körülmegy*;
- a cselekvés nem teljes mértékű megvalósulásának fokát jelölő cselekvésmódok: *megemel, meggyengül, megereszkedik (a kötél), megbomlik (az egyensúly)*;
- a cselekvés helytelen eredményét jelölő cselekvésmódok: *elmér, elszab, elfuserál, elröhögi (a viccet)*.

Cselekvésminőségeket, ha szóképzési csoportoknak fogjuk fel őket, dinamikus jelentések alapján képezhetünk. Úgy tűnik, hogy az igéből történő verbális szóképzéseket célszerű az akcióminőségek rendszere alapján tárgyalnunk. A magyarban is perspektivikusnak látszik egy olyan vizsgálat, amelyet KRÉKITS JÓZSEF végzett az oroszban az egyes akcióminőségek metszéspontjainak a feltérképezésében²⁴. DEZSŐ LÁSZLÓ is utal rá, hogy pl. egyes igéknél megfigyelhető az iteratív jelentésnek a tartós-huzamos történéssel való kapcsolata²⁵. Vö.: *Minden nap átnézegeti az újságokat.* — *Egy fél óra alatt átnézegette a mai újságokat.* A mozzanatos igéket is

24. KRÉKITS JÓZSEF, Metszéspontok a perduratív és a delimitatív orosz igék jelentésében. JGYTF Tudományos Közleményei. Szeged, 1981, 91–98, Az ingresszív akcióminőségű orosz igék és magyar megfelelőik, JGYTF Tudományos Közleményei. Szeged, 1977, 95–106,

25. Л. ДЭЖЕ, I. м. 8–9. о.

használhatjuk gyakorító jelentésben: *Szeretett nagyokat kurjantani éjjel a boros asztalnál* (Krúdy). (Érdekes, hogy az angolban is lehetséges hasonló használata a mozzanatos igéknek. Vö.: *The child jumped for joy* (egyszer) — *The child was jumping for joy* (többször)²⁶.)

Az igeszemlélet „egy olyan nyelvtani oppozíció, amely szigorúan paradigmatis jellegű, az egész lexikát vagy annak elég széles körét magába foglalja, és egy lexikai jelentésen belül is jelentkezik, vagy legalábbis jelentkezhethet” — írja MASZLOV²⁷.

E felfogás alkalmazása a magyar nyelv vonatkozásában számos problémát vet fel.

DEZSŐ LÁSZLÓ szerint a magyarban nincs igeszemlélet, de vannak igeszemléletre emlékeztető képződmények (‘видовые образования’), amelyeknek képzése nem rendszeres, s ez is csak korlátozott számú ige esetében lehetséges²⁸. KIEFER FERENC megállapítja, hogy a magyarban „az igekötő alapvető funkciója a perfektiválás”²⁹. Ennek ellenére az aspektust nem az ige, hanem a mondat tulajdonságának tekinti. „Az ige alakján kívül döntő mértékben még a következő tényezők járulnak hozzá a mondat aspektusához: a) időhatározók, b) helyhatározók, c) az ige valenciastuktúrája (hány és milyen típusú argumentumokat kíván nyeg az ige), d) a főnévi csoportok szerkezete (határozott, határozatlan, zéró névelő)”³⁰. WACHA BALÁZS szerint az aspektus leírásakor a magyarban célszerű vizsgálni: a) az igetővek aspektuális értékét: *él-t, kap-ott*, b) az igetővek és az igekötők aspektuális összértékét: *le-hord-ta*, c) az igék, igetővek és különféle bővítményeik aspektuális összértékét, tekintettel a bővítmények alkategórizációjára is: *lop-ott szőlőt, lopta a szőlőnket*, d) több igés szerkezetet tartalmazó mondatok, mondatformák, szövegek jelentésszerkezetét a bennük szereplő igék, igés szerkezetek aspektuális jegyeinek függvényében: *Ült és olvasott — Leült és elolvasta a levelet*. „A rendszer fordított sorrendben tárható fel a legkönnyebben: több igés szerkezetet tartalmazó (összetett) mondatokban”³¹. Mint látjuk, WACHA és KIEFER javaslata nem áll távol egymástól. Nem tartom szerencsésnek az aspektusok ‘felülről lefelé’ történő megközelítését. Ez olyan módszer, mintha a főnevek számkategóriáját vagy az ige idő-, módkategóriáját az alaktani és mondattani szinten mutatkozó eltérések hatására ezentúl a mondat tulajdonságának tekintenénk. Nyelvtudományunk fejlődése nem igazolta azt a magyar nyelvtani hagyományt, amely a főnevek eseteit nem egy alaktani paradigmatis rendszerben írta le. KIEFER is elismeri, hogy „sokszor az ige alakja már meghatározza a mondat aspektusát”³². Nincsenek statisztikai adataim, de az a benyomásom, hogy az esetek többségében ez a „sokszor” érvényesül. KIEFER példái

26. RANDOLPH QUIRK et al. I. m: p. 96.

27. Ю.С. МАСЛОВ, Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании. Idézi A. V. BONDARKO. L. Orosz és szovjet általános nyelvészet. Bp. 1983, 284. o.

28. Л. ДЖЕ, I. m. 6. o.

29. KIEFER FERENC, Az előfeltevések elmélete. Bp. 1983, 163.

30. KIEFER FERENC, Idézett munkák, 149–150, 130. o.

31. WACHA BALÁZS, Az „aspektualitás” és tanítása. 155. 157. o.

32. KIEFER FERENC, I. m. 150. o., 130. o.

között pl. nem találtam olyat, amelyben egy befejezett jelentésű és alakú ige mondat szinten folyamatos lenne. Minden magyar igeről meg lehetne állapítani mondat szint nélkül is, hogy az folyamatos vagy befejezett. Az igeszemléleti oppozíciónak ugyanis ez az első szintje.

Sokkal nehezebb a dolgunk az igeszemléleti oppozíció második szintjének, az igeszemléleti pároknak a vizsgálatánál. Ilyen igeszemléleti párok csak a dinamikus igék esetében lehetségesek. De nem minden dinamikus ige alkot szemléleti párt. (Az oroszban is az igéknek kb. csak a 70%-a páros szemléletű). Igazi szemléleti párokról akkor beszélünk, ha az ugyanazon lexikai jelentésen belül jelentkezik mint egy határpontos és egy határpont nélküli változat. Ezeket az ugyanazon lexikai jelentésen belül jelentkező folyamatos és befejezett változatokat a bolgár nyelvtudományban és lexikográfiában mindig önálló lexémáknak tekintették. Az orosz nyelvtudományban V. V. VINOGRADOV akadémikus felfogásának megfelelően ezeket a változatokat egy szó morfológiai alakjainak tekintették, az 1980-as akadémiai nyelvtanban pedig már önálló szavaknak. (Vö.: „Каждый член видовой пары является самостоятельным глаголом со своей исходной формой — инфинитивом”³³). Vagyis az igepárok így szóváltozatoknak tekinthetők.

MASZLOV idézetében nem találunk utalást az igeszemléleti párok megkülönböztető (invariáns) jelentésére. A páros igék kifejlődhetnek az eredményhatárral, az időhatárral és a mennyiségi határral kapcsolatban lévő cselekvésmódok alapján.

A magyarban és az oroszban is a leggyakrabban az eredményhatárral kapcsolatos akcióminőségek alapján beszélhetünk folyamatos és befejezett szemléleti párokról, ha a befejezett ige csak a cselekvés egészének, totalitásának jelölésében különbözik a folyamatos pártól. KIEFER a következő teszttel igazolja, hogy folyamatos és befejezett igepárral van dolgunk: *Péter nemcsak olvassa, hanem el is olvassa a könyvet.* — **Péter nemcsak látja, hanem meg is látja Annát.* (ÁNYT, XV. 133). Az ilyen tesztek típusainak számát lehet szaporítanunk. Pl.: *Péter magyarázta a tananyagot, de nem tudta megmagyarázni. Péter sokáig olvasta a könyvet, s végül is elolvasta.* Ezek a tesztek azonban nem olyan megbízhatóak a szemléletpárok meglétének az igazolására, mint ahogyan azt KIEFER gondolja. A történeteket és állapotváltozásokat jelölő igék egy részénél inkorrekt mondatokat nyerünk. Pl.: **Péter nemcsak nőtt, hanem meg is nőtt. *Az idő nemcsak változott, hanem meg is változott.* Továbbá csak az eredményhatárpontos aktív igék esetében alkalmazhatók. KIEFER pl. az aspektuspárokra ilyen példákat is hoz: *A vonat állt.* — *A vonat megállt.* (ÁNYT, XV. 131). *A kutya csóválja a farkát.* — *A kutya megcsóválja a farkát.* (ÁNYT, XV. 147). Az ilyen típusú aspektuspárokból a fenti tesztek nem lehet alkalmaznunk, illetve alkalmazásuk azt bizonyítaná, hogy ezek nem igeszemléleti párok. KIEFER elméletének ingatagságát bizonyítja, hogy a 133. oldalon megállapítja a tesztelés eredményeképpen, hogy a *lát* — *meglát* nem imperfektív — perfektív pár, a 143. lapon pedig azt olvashatjuk, hogy a *tud*, *ismer*, *lát*, *hall*, *szeret*, *gyűlöl* igék perfektív alakja a *megtud*, *megismer*, **meglát**... A folytatásból („Nincs

33. Русская грамматика. Академия наук СССР, Москва, 1980, 584. o.

perfektív párjuk a *létezik, tartalmaz, birtokol* igéknek”) világosan kitűnik, hogy K. szemléleti párokra gondolt. (Egy évvel korábban megjelent könyvének a 152. ill. 163. oldalán szószerint ugyanezt írja). A fő probléma a tesztek megbízhatatlanságán kívül az, hogy a nyelvészek csak az eredményhatárral kapcsolatos jelentéselágazásokat tekintik szemléleti párnak. Az itt vázolt elméleti alapok lehetővé teszik — ezt a nyelvi tények is támogatják —, hogy az idő- és mennyiségi határpontokkal kapcsolatos jelentés elágazások esetében is beszéljünk igeszemléleti párokról.

„Tudott dolog, hogy az aspektus szorosan összefügg az idő kategóriájával” — írja KIEFER (ÁNYT, XV. 127). Arról, hogy hogyan függ össze, már eltérőek a vélemények. A legegyszerűbb az az összefüggés, amely az orosz nyelvben létezik. A befejezett igéknek nincs külső beszédidőtől függő önálló időt vagy viszonyított időt jelölő összetett jövő idejű alakjuk. Sokan ennek alapján elvetik a magyarban az igeszemléleti párok létezését, mivel nyelvünkben a befejezett igéknek és a folyamatos igéknek a jövő idejű alakjai nem különböznek egymástól. A bolgárban a folyamatos és befejezett igéknek egyformán lehet összetett jövő idejük, mégsem tagadja senki az igeszemléleti párok létezését ebben a nyelvben. KIEFER meghatározása szerint „Az aspektus a szituációk belső időstruktúrája” (ÁNYT, XV. 130). A belső idő időtartamot jelöl. K. szerint „Az imperfektív és perfektív szituáció időstruktúrája közti leglényegesebb különbség.. az oszthatóság, illetőleg a nem oszthatóság” (ÁNYT, XV. 132). Az *Amikor Anna írja a leckét, nem szabad őt zavarni* mondat kapcsán megállapítja, hogy mialatt Anna írja a leckét, sok minden történhet. „Valaki beszélni vagy játszani akarhat vele, valaki születhet vagy meghalhat, megeredhet vagy elállhat az eső, stb.”. Ez a logikai okfejtés nem ad elég fogódzót az imperfektív és perfektív szituációk belső időstruktúrájának az elhatárolásához. Vö.: *Anna két óra hosszáig írta a leckéjét. — Anna két óra alatt megírta a leckéjét.* A belső időtartama az imperfektív és perfektív cselekvésnek ugyanaz, mindkét esetben megtörténhet mindaz, amit K. csak az imperfektív szituációk kapcsán tételez fel. A befejezett és folyamatos jelentésű időtartamot jelölő időhatárolók használata a folyamatos és befejezett igék függvénye, nem pedig fordítva. K. nyelvi bizonyítékai sem meggyőzőek. Szerinte az *Amikor Anna írja a leckét* így folytatható: *mindig jön valaki, aztán hívja őt játszani, majd el akarja vinni moziba, majd..* Ez lényegében WACHA 1976-ban közzétett egyidejűségi elmélete, de nem annyira precíz megfogalmazásban. K. fenti mondatípusában lehet befejezett igéket is használni. Vö.: *Amikor elmentem hazulról, mindig becsuktam az ablakot.* (Mellesleg ez a példa jó bizonyíték arra, hogy mondat szinten az igeszemlélet jelentése befejezett igék esetében is ellentétbe kerülhet a magyarban is az ige mondaton kívüli szemléleti jelentésével). Az aspektusok kutatásában nem tartom előrelépésnek, ha a befejezett igék egységes egésznek tartott jelentését két részre bontjuk. (Vö.: *A fiúk két nap alatt elérték a hegycsúcsot.* „Nyilvánvaló azonban, hogy nem a hegycsúcs elérése tartott két napig, hanem az elérést megelőző folyamat: az elérés pillanatnyi”. /ÁNYT, XV. 134/). Nyelvtanainkban a mozzanatosnak nevezett befejezett igék jelentését — amelyek jelentésében egyébként nincs mozzanatosság — magyarázzák így, csak azért, hogy ’mozzanatosnak’ lehessen tekinteni őket. A nyelvi tények egyértelműen arról tudósítanak, hogy a csúcs elérése két napig tartott. (Vö. *Anna 10 év alatt megírta*

akadémiai doktori értekezését. Csak különös logikával lehetne azt állítanunk, hogy a megírás 'pillanatnyi' munka volt.). Vannak olyan mondataink, amelyeknek a belső időstruktúrája ismeretlen. Ennek ellenére nem jelent problémát az ige folyamatos v. befejezett voltának a megállapítása. (Vö.: *Anna kedden vizsgázott fizikából.* — *Anna kedden levezgázott fizikából*).

KIEFER belső időstruktúra elméletének lenne alapja, ha az imperfektív szituációk duratívak, a perfektív szituációk pedig nem duratívak lennének. A perfektív szituációkról elismeri, hogy azok lehetnek duratívak és nem duratívak, az imperfektív szituációkat pedig „eleve duratívak”-nak tekinti. (ÁNYT, XV. 135.). Az *Egy pillanatig láttam a képernyőn* azt bizonyítja, hogy az imperfektív szituációk is lehetnek nem duratívak. E kérdésben azonban perdöntőnek tartom a mozzanatos szituációkkal kapcsolatos igék aspektusának az értékelését. K. a mozzanatos szituációkat automatikusan perfektíveknek fogja fel. (Az oroszban a mozzanatos igék valóban befejezettek). Helyesen állapítja meg, hogy a *moccan* — *megmoccan* igepár mindegyik tagja mozzanatos, pillanatnyi történést fejez ki, azt is jól érzi, hogy közöttük „szemléletbeli különbség” van, a *meg* igekötő nem felesleges. Kár, hogy nyelvi bizonyítékként nem „a szituációk belső időstruktúrájával” kapcsolatos befejezett és folyamatos időtartamú időhatározókat hozza a köztük lévő különbség érzékeltetésére. *A szék moccan egyet.* — *A szék megmoccan* példái nem alkalmasak a *moccan* és *megmoccan* igék szemléletének a vizsgálatára, mivel szövegkörnyezetük nem azonos (sajnos K. néha él ilyen „csellel”) s mondatszinten így a „két szituáció között nincs különbség perfektivitás szempontjából” (ÁNYT, XV. 146). Az igekötő nélküli mozzanatos igékkel a befejezett időtartamú határozókat nem lehet használni. Vö.: *Az öreg egy pillanatig nem moccan* — *Az öreg egy pillanat alatt megmoccan*. De WACHA egyidejűségi elmélete is az igekötő nélküli mozzanatos igék folyamatosságát igazolja a magyarban. (Vö.: *Az öreg tovább pipál, nem moccan* /ÉSZ., V. 9/. *Gondúzós borocska mellett* — *Vigan illan életem* /Petőfi/. A.. szoknya ütemesen, boszorkányos szabályossággal lendült körülötte /Krúdy/.)

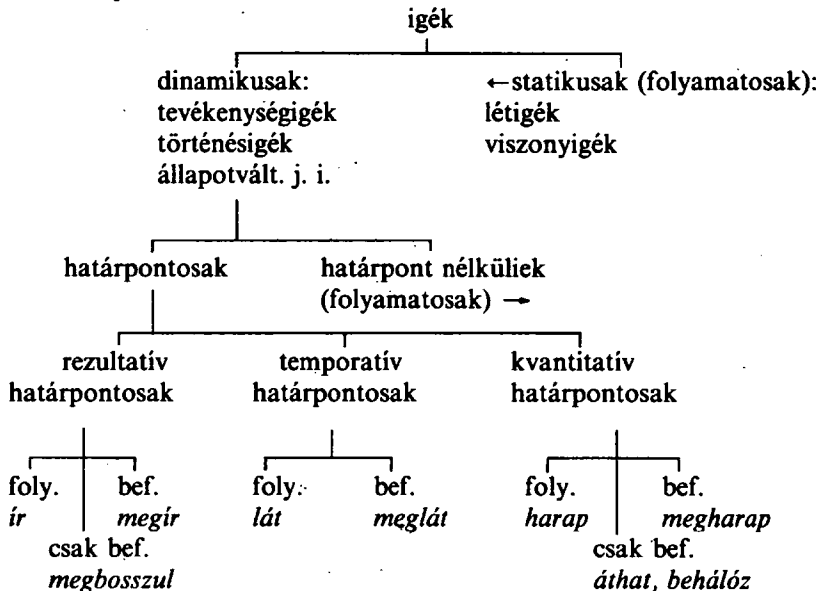
Az időtartam nem játszik szerepet abban, hogy egy ige folyamatos vagy befejezett. De nem is játszhat, mert az időtartam (Dauer) — mint láttuk — az igék denotatív-fogalmi jelentésének önálló eleme, nélküle az ige mint szófaj elképzelhetetlen. (Az oroszban a mozzanatos igék elsősorban a cselekvés kvantitatív tulajdonsága révén befejezettek). A cselekvés kezdetére utaló időhatárokat jelölő igéket és az ilyen határok nélküli alapigéket felfoghatjuk igeszemléleti pároknak: *sír* — *felsír, lát* — *meglát, szeret* — *megszeret, gyűlöl* — *meggyűlöl*. Az ilyen folyamatos és befejezett igéket azonos szövegkörnyezetben használhatjuk. (Vö.: *Szerettem/Megszerettem Annát*). Az előzőektől eltérő típusú teszttel itt is igazolhatjuk, hogy folyamatos és befejezett igepárral van dolgunk: *Sokáig nem láttam, de végül megláttam Annát a tömegben. Sokáig nem szerette a férjét, de végül is megszerette.*

A megáll, lefekszik, leül igék mozgást jelölnek és nem befejezett párpai az *áll, fekszik, ül* statikus igéknek. (Ezt orosz, bolgár és német ekvivalenseik is megerősítik).

KIEFER munkájának eredményeképpen módosításra szorul az a nézet, amely szerint „a magyarban az aspektus kiválasztásának nem kritériuma az egyszerűség vagy többszöriség, ismétlődés” (WACHA). KIEFER rámutat: „Ha az igekötő nélküli

ige habituális vagy iteratív jelentést hordoz — ehhez azonban hozzá kell tennünk: 'és nincs gyakorító képzője' —, akkor az igekötős ige 'egyszeri cselekvést, történet' fejez ki" (ÁNYT, XV. 147.). Igeszemléleti párok a magyarban tehát a kvantitativ határpontos jelentés alapján is kifejlődhetnek. Vö.: *A kutya csóválja a farkát* — *A kutya megcsóválja a farkát* (KIEFER). DE: *Nézegette a táskákat.* — *Megnézegette a táskákat.* (TESZT: *Kutyánk. amikor meglátott, mindig csóválta a farkát, most csak megcsóválta.*)

Az igeszemléleti párok helyét az igei jelentésfajták rendszerében sematikusán így ábrázolhatjuk:

Az igeszemléleti párok jelentésbeli különbségének az érzékeltetésére a legalkalmasabbak a kijelentő és kérdő mondatok múlt időben.

A tudományos kutatás és az oktatás metodikájának az felel meg a legjobban, ha először azonos szöveggörnyezetű minimális kontextusban, a szomszédos szavak ráhatása nélkül vizsgáljuk az igeszemléleti párok jelentését. Az első szemantikai oppozíció a cselekvés tényének és egészének a szembeállítását ugyanazon lexikai jelentésben belül. Vö.: *Takarítottál/Kitakarítottál ma? Kedden vizsgáztam/levizsgáztam.*

A következő lépés olyan szintaktikai szerkezetek kijelölése, amelyek megerősítik a minimális szerkezetekben használt igei folyamatos és befejezett jelentését. A magyarban ilyenek (de nem mindig!) a viszonyított idő egyidejűséget és nem egyidejűséget jelölő típusai (l. WACHA) (*Takarított és főzte az ebédet. Kitakarított és megfőzte az ebédet*), valamint a folyamatos és befejezett időtartamot jelölő határozók (*Fél óráig takarított. — Fél óra alatt kitakarított. Egész nap /reggel óta, reggeltől kezdve/ takarít — Egy fél óra múlva /egy fél órán belül, 5 órára/ kitakarít*).

Harmadik lépésként azokat a mondatokat vizsgáljuk, amelyekben a bővítőmények hatására az eddig folyamatos cselekvéseket jelölő alakokkal 'befejezett' jelentésű szerkezetet kapunk. Arra azonban itt is ügyelnünk kell, hogy a cselekvés tényének a közlésekor az igék ilyenkor is folyamatosak. Pl. *Olvastam egy könyvet. Olvastad ezt a könyvet?* A folyamatos ige használata itt azt jelenti, hogy előzetes, cselekvéshez kapcsolódó szituáció hiányában, a beszélő a cselekvés tényét közli. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne olvasta volna el a könyvet. (Vö.: *Elovestátok ezt a könyvet? — Ki olvasta közületek ezt a könyvet?* — kérdi a tanár az órán. Az oroszban hasonló a helyzet: *вы прочитали эту книгу? — Кто из вас читал эту книгу?*). A magyarban itt a legnehezebb egy egységes álláspontot kialakítani a nyelvészek között. A *reggel ittam/megittam 2 pohár tejet és elmentem hazulról* mondat típusok alapján azt mondhatjuk, hogy az *ittam 2 pohár tejet* és *megittam 2 pohár tejet* szerkezet egyformán befejezett. De én inkább hajlok egy olyan felfogás felé, amely szerint az *ittam 2 pohár tejet* szerkezet befejezett jelentésű, de benne az ige folyamatos, ugyanis — ahogy erre KÁROLY SÁNDOR találóan rámutat — „a magyarban a kommunikáció logikája érvényesül: ha már egyszer jelöltem a többes számot a számnévvvel, felesleges még egyszer jelölnöm”³⁴. A magyar igeszemléleti formák jelölésében a kommunikáció logikája számtalan esetben érvényesül. KÁROLY SÁNDOR e tételének alkalmazása nagyban megkönnyítené igeszemléleti rendszerünk kidolgozását. Ahogy nem mondjuk azt, hogy a *két tanuló* szerkezetben a főnév többes számban áll, vagy a *Tegnap megyek az utcán és látom, hogy egy kocsis veri a lovát* mondatban az igék múlt időben vannak, ugyanúgy az *ittam 2 pohár tejet, vettem egy könyvet* stb. szerkezetekben is jobb folyamatos igékről beszélnünk. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mondat szinten nem lehet, illetve nincs ellentét az ige szemlélete és annak tartalma között. Ilyen jelenségekkel az oroszban is gyakran találkozunk, mivel ott az eredményhatárpontok és mennyiséghatárpontok szorosan összefüggnek és gyakran keresztezik egymást. (Vö.: *А Летом я вставлял в 6 часов, умывался, одевался, завтракал и шёл на работу* mondatban az igék folyamatosak, de kétségtelenül lezárt, 'befejezett' jelentésű ismétlődő cselekvéseket jelölnek. Magyar ekvivalenseikben pedig befejezett igéket használunk, mivel a kvantitatív határpontos igeszemléleti párok önállóak lehetnek, illetve rezultatív határpontos igéken nem jelöljük a cselekvés ismétlődését.)

Végezetül azokat a szituációkat vizsgáljuk meg, amikor az igeszemléleti formák használata neutralizálódhat, mindkét szemléleti formát használhatjuk. Ilyen esetekben a beszélő szabad választására van bízva valamelyik aspektus használata. WACHA BALÁZS hivatkozik HOLLÓSY BÉLÁRA, aki a beszélő szabad döntése mellett érvel az aspektushasználatban. Ez azonban az egész aspektusrendszerre nem érvényes. WACHA BALÁZS a 'hármass az igeszemlélet a magyarban' álláspontot alakította ki. (Vö.: *Szétszedte és eltette. Ahogy szedte / szét, megszúrta a kezét. Szedte szét fél perc alatt is*³⁵). Hangsúlyosan közlő, emfatikus eredetű szituációban az igeszemléleti formák neutralizációjáról célszerűbb beszélnünk. Vö.: *reggel*

34. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp. 1970, 31–32.

35. WACHA BALÁZS, I. m. 155. o.

ittam/megittam 2 pohár tejet és elmentem hazulról. Keltem föl hajnali háromkor is! — Fölkeltem hajnali háromkor is! Szedte szét fél perc alatt is. — Szétszedte fél perc alatt is. (A hátravetett igekötős 'folyamatos alakok' mintha a cselekvés ritkább előfordulásáról tudósítanának.)

DEZSŐ LÁSZLÓ megállapítja: „у венгров не имеется 'установки на вид' и возникают значительные трудности в усвоении видовой системы русского языка” (6). A magyaroknak nemcsak az igezméleltre de a főnevek ragozásának paradigmáira sincs 'elvi beállítottságuk'. Ez nyelvészeti képzésünk hiányosságai mellett a problémák összetettségének is a mutatója. Még nyelvtanárok körében is meglepetés erejével hat és hitetlenkedve fogadják azt az állítást, hogy a *Vettél be orvosságot?* és a *Bevetted az orvosságot?* mondatokban különbözik az ige aspektusa, mondván, hogy itt a tárgy határozottságában van a különbség. A kérdéssel foglalkozók mind rámutattak, hogy a tárgy határozottságának foka kapcsolatban van az igezmélellettel. Rendszerbeli összefüggések azonban azt is igazolják, hogy az ige aspektusa is különbözik. Vö.: *Vettél be az orvosságból?* *Bevetted az orvosságból?* *Olvastad/Elolvastad az újságot?* Külön probléma, hogy miért nem lehetséges: **Vettél be az orvosságot?* Éppen azért, mert az *orvosságot* határozott tárgy csak befejezett ige használatát teszi lehetővé. Ugyanilyen kétkedést vált ki, hogy a térbeli jelentésű igekötős igék folyamatos — befejezett oppozíciót fejezhetnek ki az igekötők szörendjétől függően, mondván; „ez a mondategység függvényeként jelentkező, speciális magyar szórendi sajáttság szembenállása”. E speciális magyar sajáttság meglétét nem tagadom, csak kiegészítem azzal, hogy ez bizonyos esetekben (ennek pontosítása külön cikk témája lehetne) folyamatos — befejezett oppozíciót fejez ki. Vö.: *Ment le a lépcsőn és fűtyörészett.* — *Lement a lépcsőn és fűtyörészett* (WACHA).

WACHA BALÁZS már az aspektualitás iskolai oktatásáról írt cikket. Hogy ez megvalósulhasson, előzőleg az alapelvekben, a tudományos kutatás szintjén, a kutatóknak jó lenne közös nevezőre jutniuk.

АСПЕКТУАЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ГЛАГОЛНЫХ ЗНАЧЕНИЙ

ИШТВАН ПЕТЕ

В последнее время высказываются разные мнения о существовании вида в венгерском языке. Одни лингвисты считают, что в венгерском языке нет категоривида. Другие придерживаются мнения, согласно которому признак тотальности в русском языке проявляется в форме вида, а в венгерском — как видовое образование (Л. Дžжѐ). Третьи лингвисты — в том числе и автор статьи — высказывают мнение: в венгерском языке существует вид, который связан с результативными, временными и количественными способами действия. Результативные видовые пары различаются тотальностью и нетотальностью обозначения действия, временные видовые пары противопоставляют начало действия его процессу, количественные видовые пары обозначают единичность и повторяемость действия внутри одного денотативного значения глагола. Венгерская видовая система в большей степени напоминает болгарскую систему вида, чем русскую.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS ÉS A MÁTYÁS-KORI HUMANIZMUS

RÓNA-TAS ANDRÁS

A magyar rovásírás rejtélyeinek se szeri se száma. A rejtélyek mindjárt a nevével kezdődnek: „magyar” rovásírás vagy „székely” rovásírás? Hiteles emlékei három kivételével mind Erdélyből kerültek elő, az egyik, az isztambuli, ott járt, ott raboskodott, valószínűleg erdélyi ember írása. Az 1482-es felsőszemerédi, felvidéki felirat körül PÜSPÖKI NAGY PÉTER alapos munkái után is marad kételkedni való. A harmadikra alább még visszatérek. Az írással csak magyar nyelvű emlék került elő, úgy tűnik mégsem ismerhették egész Magyarországon, mert már a 13. században krónikásaink kifejezetten székely írásnak tartják. Az írásról a legkorábbi említést Kézai Simon mester krónikájában találjuk, abban a rétegben, amelyről nemzeti krónikáink kutatói mint a „hun történetről” beszélnek. Kézai így ír: „Maradt volna még a hunokból háromezer ember, kik a Krimhild csatából futással menekültek, kik is félvén a nyugati nemzetektől Árpád idejéig a Csigle-mezőn maradtak s ott magukat nem hunoknak, hanem Zakuloknak (*Zaculos*) nevezték. Ezek a zakulok ugyanis a hunok maradványai, kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannóniába másodszor visszajöttek, a visszatérőknek Ruthénia határszélein eléjük menének, s Pannóniát együtt meghódítván, abban részt nyertek, de nem a pannóniai síkon, hanem a vlahokkal együtt (*cum Blackis*) a határszéli hegyek közt kaptak osztályrészt. Ahonnan a vlahokkal összeelegyedve (*unde Blackis commixti*), mint mondják, azok betűit használják (*litteris ipsorum uti perhibentur*)” (vö. SEBESTYÉN GÉZA, A magyar rovásírás hiteles emlékei, Bp. 1915, 32.o, a továbbiakban MRH). Ez a híradás mindenesetre annyit bizonyosan jelent, hogy árpádkori királyaink udvarában a 13. században, de valószínűleg már előbb, nem ismerték a rovásírást. Kézainak az írás idegen volt.

Rejtély az írás eredete is. Azok a párhuzamok melyeket annak a nézetnek az alátámasztására szoktak már NAGY GÉZA óta felhozni, hogy a magyar rovásírás összefügg a jól ismert keleti türk rovásírással, nem elegendőek a két írás történeti kapcsolatának megértéséhez. NÉMETH GYULA közvetett, de szoros összefüggést látott, a keleti türk rovásírás megfejtője, VILHELM THOMSEN a két írás kapcsolata mellett felhozott érveket nem tartotta meggyőzőknek.

1598-ban TELEGDY JÁNOS írt egy kis művet a magyar rovásírásról. E kis mű körül is van rejtély, ugyanis bizonytalan, hogy valaha nyomtatásban megjelent-e. Az 1598-ban Leidenben állítólag kinyomott példánynak egyetlen darabja sem került még elő. Kéziratát azonban sokan másolták, előbb a kor kiemelkedő tudósai, majd

az ő és műveik révén a 17. század művelt magyarjai. Ennek köszönhetjük a magyar rovásírás „második életét”. Sokan használták, írtak vele, egyesek megkíséreltek vele korábbi emlékeket „előállítani”, mások egyszerűen „magyar” írásként vagy titkos írásként használták. Ezért a kutatás megkülönbözteti azokat az emlékeket, amelyek Telegdi munkája előtti időkből valók, vagy, ha későbbi időből is származnak, bizonyíthatóan függetlenek tőle.

Szorgalmas kutatóink áldozatos munkája és a szerencse következtében ma már vagy tizenöt-tizenhat olyan emléket tartunk számon, amelyeket SEBESTYÉN kifejezésével a magyar rovásírás hiteles emlékének tartunk. (Legutolsó áttekintésüket ld. a FERENCZY testvérek cikkében az 1979-ben Bukarestben megjelent Művelődéstörténeti Tanulmányokban.) Ezen emlékek egy további rejtélye az, hogy a legkorábbi emlékek sem korábbiak a 15. század végénél.

Mi lehetett az oka annak, hogy a 15. század második felében egyszerre csak felbukkannak ezek az emlékek?

A magyar rovásírás három legkorábbi emlékét csak közvetve tudjuk datálni. A negyedik, a felsőszemerédi dátuma kétségtelen: 1482, viszont olvasata bizonytalan. Két felirat dátuma közvetve ismerhető. A homoródkarácsonyi feliratnak 1495 előtt kellett készülnie, mert egy olyan toronyba volt befalazva, amely ekkor épült. A derzsi téglá, amelybe a rövidke feliratot a téglá égetése előtt karcolták be, egy ablak befalazásához került felhasználásra, s ezt az ablakot a 16. század elején falazhatták be.

A legérdekesebb a nikolsburgi rovásábécé története. A nikolsburgi rovásábécéről azóta, amióta JAKUBOVICH EMIL közzétette, sikerült néhány érdekes dolgot kideríteni. Előbb azonban ismerkedjünk meg a nikolsburgi rovásábécé előkerülésének történetével: 1933 novemberében a svájci/Luzernben árverésre került a Dietrichstein család morvaországi, nikolsburgi (ma Mikulovo, Csehszlovákia) kastélykönyvtára. Az árverés céljaira már jóelőre a legbecsesebb darabokról egy 147 lapos 39 képtáblával ellátott könyvjegyzéket készítettek. A budapesti jeles könyvkereskedő, Ranschburg Gusztáv fia, Ranschburg György, 1933. október 28-án felhívta Jakubovich Emilnek, a Széchényi Könyvtár igazgatójának figyelmét a gyűjtemény egy darabjára. Ez a mű egy 1483-ban nyomtatott ősnymtatvány volt. A hátsó hártavédő levél egyik oldalán „Litterae Siculorum, quas sculpunt vel cidunt in lignis” cím alatt 47 betűjegyből álló rúnaszerű alfabétum volt olvasható, fölébeírt magyarázatokkal, s alatta ugyanazon a lapon „Litterae Judaeorum et menses” felirattal a zsidó ábécé és hónapnevek.

Jakubovich azonnal felismerte, hogy páratlan leletre bukkantak. Megkérte Ranschburg Györgyöt, hogy szerezzen be fényképeket a kérdéses oldalról. Ranschburg táviratozott Bécsbe, ahova a könyvtár anyaga addigra megérkezett, és két nap alatt, 1933 október 30-án a fényképek Jakubovich kezei között voltak (el kell ismerni, ez szép és ma is tiszteletre méltó teljesítmény!). Jakubovich, megbizonyosodván arról, hogy egy felbecsülhetetlen értékű műről van szó, azonnal lépéseket tett, hogy a Széchényi Könyvtár számára a művet megszerezze. Hogy ez hatékony volt, azt az bizonyítja, hogy „Ranschburg Györgyöt útlevéllal, megfelelő összegű külföldi valutával és kiviteli engedéllyel felszerelve még aznap, október 30-án útnak

bocsájtottuk Bécsbe az emlék megszerzésére” (JAKUBOVICH E., A székely rovásírás legrégibb ábécéi, Budapest 1935, 3.o.). Jakubovich még az árverés előtt meg akarta venni a művet, ez azonban nem járt sikerrel. A család jogtanácsosa az árverésen elérhető maximális ár többszörösét kérte, így aztán több napi alkudozás következett, amely egy furcsa de érthető alkuval ért véget. „...több napi alkudozás után, kedvünk ellenére kénytelenek voltunk távirati úton hozzájárulni ahhoz, hogy a bennünk elsősorban érdeklő, rovásábécével beírt hártya-védő-levél a vele semmiféle tárgyi összefüggésben nem lévő ösnyomtatványtól különválasztassék és a rendelkezésünkre álló összegért megvételessék. Így a rovásírásos emlék november 4-én az Országos Széchényi Könyvtár birtokába jutott” (uo.).

Maga az 1483-as mű a luzerni árverésen idegen kezekbe került, és azóta, sajnos, eltűnt. A mű egy másik példánya megvan az Egyetemi Könyvtárban, a nikolsburgi példányban azonban elől olvasható volt az egykori tulajdonos neve: PHILIPI DE PENCZICZ és a címere. Jakubovich erről a Penčic-i Fülöpről semmi közelebbit nem tudott megállapítani. Ez a Penčic nevű helység (sőt két ilyen nevű is van) Brüntől 86, Nikolsburgtól 100 és Olmüctől 15 kilométerre van. J. SIEBMACHER nagy heraldikai kézikönyvéből tudjuk, hogy a Penčic család ősi lakhelye Olmüctől egy mérföldre keletre volt. A család egyik ágának, a Kis Penčic-i birtokosoknak első említését 1381-ben jegyezték fel. A család másik, s valószínűleg minket érdeklő ágát először 1480-ban említik. 1485-ben a család egy Otik nevű tagja fiaival, Mikulaš-sal és Bartoš-sal szerepel oklevelekben. Így aztán azóta is rejtély, hogyan került ez a, talán legkorábbi, rovásírásos emlékünkhöz Csehországba.

Magáról az emlékről a szakemberek megállapították, hogy „... mielőtt az ösnyomtatvány hátsó védőleveléül alkalmazták, már egy korábbi könyv, nyilván kódex, első táblájának belső borítólapja volt” (JAKUBOVICH, i.m. 5.o.) ebből JAKUBOVICH arra következtetett, hogy maga az emlék az 1483-as nyomtatványnál jó pár évtizeddel korábbi. Megvallom ezt az utolsó következtetést nem tartom teljesen meggyőzőnek, ugyanis az 1483-ban nyomtatott könyvet később is bekötötték egy korábbi kódex kötésével.

Mikor, hogyan és miért került ez a fontos művelődéstörténeti emlékünkhöz Morvaországba, ez is egyike a megfejtetlen rejtélyeknek.

JAKUBOVICH óta, komoly formában az emlékkel DÁN RÓBERT foglalkozott, aki egy 1964-ben Amerikában megjelent cikkében (Studies in Bibliography and Book, VI, 150–152 ol.) az emlék héber ábécéjéről és a hónapok neveiről írt. A datálásra vonatkozóan egyetértett Jakubovichcsal, és ő is a 15. század második feléből valónak tartja az emléket.

A nyomok tehát Mátyás korába vezetnek.

Ugorjunk most néhány ezer kilométert. 1492-ben Moszkvában megjelent egy orosz nyelvű kis írás, melynek címe: *A laodiceaiakhoz írt levél*. Ez a cím eredetileg egy Szent Pálnak tulajdonított ún. apokrif irat címe volt, de ami e cím mögött meghúzódik, annak ehhez az apokrif levélhez semmi köze. Két részből áll. Az első vallási tartalmú, és a lélek szabad akaratáról elmélkedik. A második rész furcsa négyzeteket tartalmaz, minden négyzetben két betű van, az egyik piros, a másik fekete tintával írva. Persze az eredeti nem maradt fent, csak igen sok másolat;

azonban a rendelkezésre álló másolatok fényképéről (ld. N. A. KAZAKOVA-JA. SZ. LURJO, *Antifeodalnŭje jereticseszkije dvizsenija na Ruszi*, Moszkva, 1955. 266–276) annyi megállapítható, hogy a piros betűk cirill betűk, a feketék eredetileg nem azok voltak, a másolás folytán azonban alakjuk mind hasonlóbba lett a cirill betűkéhez. Bizonyos, hogy egy titkosírásról van szó, méghozzá nem az e korban használatos számkóddal működő, hanem olyan, ahol a fekete betűk és a piros betűk között valamilyen rendszer szerint összefüggés volt. A fekete betűk némelyikébe csak igen nagy fantáziával lehet a székely rovásírás valamely betűjét beleképzelni. Dehát hogyan is kerülne ez oda?

Erre elég könnyű válaszolni. A mű szerzője nem más mint a magyar történelemből ismert Fedor Kuricin. Fedor Kuricin III. Iván orosz cár követeként 1482-ben érkezik Mátyás udvarába. E követjárásról többen írtak, legutóbb ÁGOSTON MAGDOLNA a József Attila Tudományegyetem Bölcsész tudományi Karának *Acta Juvenum* című folyóiratában (1975) és TARDY LAJOS A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században, (Bp. 1980, 43. old.) című, nemrég Szegeden németül is megjelent művében. E követjárásról annyi ismeretes, hogy célja az volt, hogy Mátyást rábeszélje egy lengyelelles szövetségre. A követjárás néhány más része azonban eddig homályban maradt. Mindenek előtt az, hogy Fedor Kuricin szokatlanul hosszú időt töltött Mátyás udvarában. 1486. március 23. (régi időszámítás szerint) a dátuma annak a levélnek, amelyet III. Iván Mengli Girej krimi kánnak írt. Ebben megköszöni a krimi kánnak, hogy közbenjárt a török szultánnál annak érdekében, hogy az engedje el a fogságába esett Kuricint. Kuricint a törökök Ak Kermennél fogták el, s azt tudjuk, hogy Ak Kerment a törökök 1484-ben foglalták el, Kuricin tehát 1484 után kerülhetett kezeik közé. Igaz, Budáról menet még meglátogatta Nagy István moldvai vajdát, de ott tartózkodása alig lehetett hosszú idejű. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Kuricin két-három évig a budai humanisták között tartózkodott.

Hogy ez a tartózkodás nem múlt el nyomtalanul, arról már 1490-ben értesülünk. Gennadij, Novgorod érseke ebben az évben két levél megírására is elszánja magát. Az egyik címzettje Zoszima, a moszkvai metropolita, a másik a hamarosan ugyancsak Moszkvába összehívandó püspöki szinódus. Gennadij levelében jelentést tesz arról az eretnekségről, amely a birodalomban felütötte a fejét, és hathatós beavatkozást kér. Az eretnekségről, melynek történetét alaposan feldolgozta a szovjet történettudomány, Gennadij azt írta „... mindez a szerencsétlenség pedig attól az időtől van, amikor Kuricin a magyarok földjéről megérkezett (*a tyeh meszt, kak Kuricin iz ugorszkije zemlji prijehal*). Sőt, Kuricin egy „ugort” vagyis magyart is hozott magával (*ugrjanin, Martinkom zovut*), s mindezek miatt minden rossz kezdeményezője ez a Kuricin. (KAZAKOVA — LURJO, i.m. 377, 381. oldalak). Az eretnekeket, akik elleni vádak között az akkor szokásos „zsidózás” is szerepel, 1492-ben kivégezték.

Az ügy háttérében folyó személyi intrikákról, III. Iván egyházpolitikájáról itt most nincs alkalom írni, pusztán annyit jegyeznék meg, hogy ez volt az az idő, amikor Konstantinápoly eleste után a pápaság lehetőséget látott a keleti egyházzal való újraegyesülésre, s e terveiben Mátyás nem kis szerepet játszott. A Mátyás udvarába érkezett orosz követnek tehát különös figyelmet szenteltek.

Hogy ebben az időben divat volt a különféle ábécék gyűjtése, azt egy egykorú másik emlékből tudjuk. 1489-ből származik egy másik munka, amely több ábécét is tartalmaz, többek között a héber, az ószír és a „jugor” ábécét, ez utóbbi a török ujjur ábécé. Mindez természetesen csak a lehetőségét teszi valószínűvé, hogy Kuricin Mátyás udvarában megismerte a magyar rovásírást.

Arra azonban már van máshonnan adatunk, hogy Mátyás udvarában nemcsak hogy ismerték a rovásírást, hanem fontos szerepet is szántak neki, ha nem is az ország akkori életében, hanem Mátyás dicsőítésében.

Fentebb említettem és idéztem, hogy Kézai mit ír a rovásírásról. A már Mátyás ideje alatt készült Budai Krónika hallgat a rovásírásról. Ezzel szemben Thuróczi két helyen is foglalkozik vele. Először az előszóban ír a rovásírásról. Mivel úgy tapasztalta, hogy „...Szkítiáról, a világnak arról a részéről, ahol állítólag a magyarok is felbukkantak, sok mindent kihagytak, mellőztek vagy más szerzők állításaitól eltérően tárgyaltak”, úgy látja, hogy magának kell a tollat kezébe vennie. „Úgy tetszett ugyanis, hogy még a nagy Attila király viselt dolgainak a dicsőségéről is, mivel gyenge toll foglalta írásba, szinte hallgatnak, noha az ő viselt dolgai nem kevésbé méltók a dicsőítésre. De nem a régi magyarokat kell azzal a vétekekkel vádolnunk, hogy viselt dolgaik emlékezetét a feledékenység mély tengerébe engedték süllyedni. Az embereknek az a nemzedéke, amely ez események korában élt, inkább a fegyverek zajával, mint a betűvetés tudományával volt elfoglalva. Mert hiszen a mi korunkban is ugyanennek a nemzetnek egy része, amely Erdély tájain lakik, tud valamiféle betűket a fába vésni, és e rovást használva betűvetés módjára él vele” (HORVÁTH JÁNOS fordítása, Budapest 1978, 13–14. oldalak), a latin szöveg: „... *characteres quosdam ligno sculpsit, et talis scripturae usu literarum ad instar vivit*” (MRH 32. old.). Majd Thuróczi így folytatja: „Azt hiszem, csak az idegen népek gyűlölködése fosztotta meg Attila királyt attól a dicső tolltól, amely az általa aratott győzelmekhez méltó lett volna, és ez sikkasztotta el Attila királytól a császári cím dicsőségét is.”

Hogy Thuróczi valóban hitte-e ezt vagy nem, nem tudnám megmondani, az azonban igen valószínű, hogy a „második Attilaként” dicsőített Mátyás királyunk császári ambíciói nemigen lehettek mélyen elrejtve. A szöveg magán viseli a betoldás jellegét, s eredetileg bizonyára úgy szólt, hogy a hunok el voltak foglalva a harccal azért nem tudták megírni Attila dicső tetteit, az ellenség, a rómaiak meg „gyűlölködésből” hallgatták el az igazságot. S csak később toldhatta be Thuróczi a szövegbe azt, hogy a hunoknak még írásuk is volt — csak éppen nem használták. Ez pedig akkor juthatott eszébe, amikor a székelyekről szóló fejezetét írta. Ebben nagyjából követi a korábbi krónikákat, de Kézai mondatának csak a fele kerül ide: „Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, és ezeket nem is tintával vetik papirosra, hanem botokra vésik be ügyesen, rovás módjára” (HORVÁTH JÁNOS, i.m. 75–75 oldalak). Ha ugyanis a székelyek ittmaradt hunok, úgy persze az írásuk is az. „A mi időnkben nem is kételkedik senki benne, hogy a székelyek azoknak a hunoknak a maradékai, akik először jöttek be Pannóniába, és mert az ő népük, úgy látszik nem keveredett azóta sem idegen vérrrel, erkölcsükben is szigorúbbak, a földek felosztásában is különböznek a többi magyaroktól” (i.h.).

Thuróczi krónikájának megírásában és első nyomtatott kiadásában nagy szerepet játszott a kor egy kiemelkedő személyisége Filipec János.

Filipec János 1431-ben született Prostannában (ma Prostějov). Apja huszita mozgalmakban vett részt, Filip, vagy morva kicsinyítő képzővel ellátott nevével Filipec, Mátyás morvaországi hadjárata idején csatlakozik a királyhoz. Mátyás igen hamar felismeri képességeit. Ő utazik Beatrix kezét megkérni, de Corvin János számára a Sforza lányt is ő kéri meg, tárgyal a francia királlyal, és minden okunk megvan arra, hogy feltételezzük, hogy Fedor Kuricin fő tárgyaló partnere is ő volt. 1476-ban lett váradi püspök. Ransanus leírja gazdag humanista könyvtárát. 1484-ben az olmüci káptalan püspökké választja, nyilván Mátyás kívánságára. Az olmüci püspöki szék elfoglalása Filipecnek nyilván régi vágya lehetett, hiszen Olmüc mellett született, s valószínűleg Olmücben tanult. A pápa azonban nem iktatja be, mert feljelentés érkezett ellene huszitizmus vádjával. Mátyás, aki Filipecet ebben az évben főkancellárrá is kinevezi, püspöki kormányzónak iktatja be Olmücben, dacolva a pápa kívánságával. Filipec alapítja meg a brünni nyomdát, és ebben a nyomdában adják ki először Thuróczi Krónikáját.

Akár azonos a nikolsburgi rovásábécét kötéstáblaként használó Philip a mi Filipecünkkel, akár közeli barátja volt, az út, ahogy a rovásábécé elkerülhetett Olmüc mellé, eléggé világosnak tűnik. Alátámasztja ezt még az is, hogy 1957-ben, CSAPODI CSABA a drezdai Szász Könyvtárban megtalálta Filipec egy saját tulajdoni bejegyzésű könyvét. Ez két Avicenna-mű latin fordítása összekötve, az egyik 1483-ban, a másik 1484-ben készült Velencében. Az egybekötött mű hátsó lapján latin nyelvű bejegyzés Filipec saját kezével, itt Ioannes-nak nevezi magát (ez váradi püspökeként egyházi neve), a latin nyelvű szöveg végén cseh nyelvű rövid mondatocska áll: *A to gest prawa prawda*. Miután a nikolsburgi rovásábécé is egy 1483-as nyomtatvány hátlapjából került elő, s a kötés ott is nem egyidős a művel, de sokkal későbbi sem lehet, azt hiszem, a szakemberek nem fogják túlságosan merésznek tartani azt a feltételezésemet, hogy a fényesen illuminált nikolsburgi ősnymtatvány magyarországi eredetű volt. Corvina nem lehetett, de származhatott például a Ransanus által megcsodált nagyváradi püspöki könyvtárból.

Joannes Filipecnek ugyanis tudnia kellett a magyar rovásírásról, ezt egyfelől Thuróczi Krónikája másfelől Kuricin szomorú története bizonyítja.

Ha pedig a Mátyás-kori humanisták ilyen jól ismerték a rovásírást (Bonfini is megemlékezik róla) talán megkaptuk a kulcsot annak a rejtélynek a megoldásához, hogy miért jelenik meg ebben a korban a rovásírás. A régiségek iránt oly fogékony humanisták bányászták ki valahonnan, és kezdték el, ha kis körben is, de használni. Amit addig, évszázadokig, csak fára róttak, s e fára rótt emlékek sajnos elpusztultak, azt most már kőbe vészték, téglába karcolták, freskóra festették, sőt mint az 1515 utáni időből származó isztambuli felirat, titkos írásként is használták.

Az isztambuli felirat maga tartalmazza az „ezer öczaz tizenöt esztendőben irtak eszt” dátumot, mégis azt hiszem, hogy a felirat egy-két évvel későbbi. A feliratot 1553 és 1555 között Isztambulban járó DERNSCHWAM másolta le, és adta ki 1568-ban. Érdekes, hogy a követséget vezető Verancsics tudott a magyar rovásírásról, erről feljegyzéseiben be is számol (MRH 33–34. old.), másrészt Dernschwam 1520 és 1530

között nemcsak járt Erdélyben, hanem ott feliratokat is másolt (ld. TARDY L., Régi magyar követjárások Keleten, 1971, 123–127), mégsem tudta az isztambuli feliratot megfejteni. A felirat után mindössze annyit írt: *ld. Olaus Magnus*, akinek *Historia de gentibus septentrionalibus* c. művét 1555-ben adták ki Rómában. Ebből bizonyos, Verancsics vagy nem értette vagy nem látta az isztambuli rovásírást. Dernschwam pedig Erdélyben nem ismerkedett meg a rovásírással. Nem volt olyan szerencséje, mint az 1690-ben Brassóban járt olasz hadimérnöknek, Marsiglinek, akinek sikerült egy rovásírást kalendáriumot lemásolnia, a betűk magyarázatával együtt.

DERNSCHWAM másolatának (az eredeti elpusztult) néhány apró hibája árulkodik arról, hogy az írást nem ismerő másolta le a feliratot. A portához küldött fényes követség tehát már nem ismerte a rovásírást, míg elődeik 1515 körül még igen. Indokolt volt tehát Baranyai Decsi János buzdítása 1598-ban, hogy Telegdi adja ki Rudimentáját. Baranyai Decsi levele Telegdi művének előszavaként szerepel a kéziratokban.

A Mátyás-kori humanizmus tehát rovásírásunk történetének egy külön, önálló korszakát jelentette.*

THE HUNGARIAN RUNIC SCRIPT AND HUMANISM IN THE AGE OF KING MATTHIAS

by

ANDRÁS RÓNA-TAS

One of the unsolved problems of the Hungarian or Sekler Runic script is that practically all of its early monuments occur only among the Seklers in Transylvania. None of the authentic monuments is older than the second half of the 15th century, though its existence is mentioned in 13th century sources. In 1598 J. Telegdi wrote a booklet on the script and from this time we can observe a revival of the script. At the present time about 15 monuments are known which are older than or independent of the work Telegdi. One of the oldest monuments is the so-called Alphabet of Nikolsburg. The paper deals with the history of this Alphabet. It was discovered on the cover of an incunabula dated 1483. The owner of the book was a certain Philip of Penchich and the family's hereditary lands lay 15 km from Olmütz. In the humanist court of King Matthias a certain Philipek played a key role. He was born near Olmütz, studied there and was nominated Bishop of Olmütz by King Matthias. Earlier he had been Bishop of Várad. He founded the printing house of Brünn (Brno) where the Chronicle of Thuróczi was printed. In the Chronicle of Thuróczi the Sekler script is praised as the script of the Huns and the glorification of the Huns formed part of humanist efforts to propagate Matthias as the „second Attila”. A Russian envoy Fedor Kuricin, who visited the court of Matthias in 1482 and lived there for two or three years, was later accused in Moscow of heresy. Among his works there was a kind of secret script the model of which could have been the Sekler script. The author claims that the Sekler Runic script was known at the court of King Matthias and humanist scholars may have had a part in the history of this script.

* Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Osztálya és az egyetemek régi magyar irodalom-történeti tanszékeinek közös rendezésében tartott ülészen, 1983. május 20-án elhangzott előadás első fele. Az előadás második része a magyar rovásírás eredetének egyik rejtélyével foglalkozott.

AZ OSZTJÁK BIRTOKOS SZERKEZET DETERMINÁLÓ HASZNÁLATÁRÓL

SZALACSEK MARGIT

Az osztják birtokos eset és a birtoklás kifejezésének vizsgálata során két érdekes jelenséggel találkoztam: a birtokos személyragok determináló és a *twi-* 'haben' jelentésű ige participium alakjainak azonosító jellegű használatával. Cikkemben ezekre a jelenségekre szeretnék kitérni.

A birtokos szerkezetek jelentéseinek sokfélesége ismert jelenség. Két dolog közötti számos kapcsolat kifejezésére alkalmasak. FÓNAGY IVÁN a birtokos szerkezetnek 19 különféle jelentését sorolja fel írásában (ÁNYT. XII, 99), s illusztrálja ezeket a magyar nyelvből vett példákkal. Kategóriái a következők: 1. személyi tulajdon kifejezése 2. rokoni kapcsolat 3. érzelmi, értelmi, baráti kapcsolat 4. dominálás 5. függőség 6. testrész 7. élettelen tárgy része 8. kollektivitás része 9. nem érzékelhető („elvont”) fogalmi tárgy része 10. élőlény terméke 11. következmény 12. tulajdonság 13. aktív tevékenység 14. passzív tevékenység 15. helymegjelölés 16. időmegjelölés 17. körülménymegjelölés 18. kvantifikálás, a virtuális állítás érvényességi tartományának megjelölése 19. felsőfok kifejezése.

KÁROLY SÁNDOR (The Hungarian Language, Bp. 1972. 122–123) a magyar birtokos szerkezetek jelentésének sokoldalúságáról hasonlóképpen vélekedik, mint FÓNAGY, de ő 11 csoportot alkot csak: 1. valódi birtoklás 2. rész-egész viszony 3. funkció- és szerepviszony 4. tulajdonnév és osztályfogalom viszonya 5. tulajdonság 6. aktív cselekvés 7. passzív cselekvés 8. eredet 9. csoport és tagjának viszonya 10. időviszony 11. mérték kifejezése.

Más finnugor nyelvek birtokos alakjait ebből a szempontból még kevesen vizsgálták, így kevés véleményre lehet itt hivatkozni. Mivel a finnugor nyelvek többségében nincs birtokos esetrag, a birtokos szerkezetet birtokos személyragokkal alkotják. A birtokos szerkezet használata itt tehát a birtokos személyragok használatát jelenti. A birtokos személyragoknak (ill. a velük létrehozott birtokos szerkezeteknek) két fontos funkcióját: a birtoklás kifejezését és a determinálást tárgyalták csak.

W. SCHLACHTER részletes munkát írt a zürjén birtokos személyragokról (Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen Berlin, 1960.), amelyeknek két nagy csoportja között tesz különbséget a használat szempontjából: 1. amelyek birtokos 2. amelyek determináló (nem birtokos) funkciójúak. Ezeken belüli kategóriaként tárgyalja azután a rokonság- és testrészneveken használatos Px-eket, ill. az első csoportban az attributív funkciójúakat is. A Px-es szerkezeteknek a birtokos és a

determináló funkciója mellett a zürjénben is valószínűleg több más jelentése is lehetséges, SCHLACHTER is utal erre (im. 67.), de az említett két funkció a legfontosabb.

A determinálás nem szerepel sem FÓNAGY, sem KÁROLY SÁNDOR listáján, hiszen a magyarban a határozottságot névelő jelöli, nem szükséges a birtokos személyragokat erre is használni. A zürjénben, az obi-ugor és szamojéd nyelvekben azonban igen fontos szerepe van a Px-eknek a determinálásban. A birtokos személyragoknak ilyen szerepét több szerző is említi (FOKOS, NyK. LXII. 232–241; KERTÉSZ MANÓ, MNy. XLIII. 397–447; KIJEBAJEV, SFU. 1965/4. 238–39; VÉRTES, NyK. LVII. 146–159 és NyK. LIX. 102–119; MIKOLA MNy. LXII. 441–461). Északi-osztják szövegvizsgálataim során feltűnt, hogy e nyelvben is elég gyakori a Px-ekkel való determinálás. Meg kell azonban jegyezni, hogy az osztjában is megvan a birtokos szerkezetek FÓNAGYTÓL ill. KÁROLY SÁNDORTÓL felsorolt egyéb jelentéseinek jó része is, s minden személyben találtam ezekre számos példát.

A birtokos személyragok — ahogyan mások is vélik — eredetileg inkább csak valamilyen általános viszonyt, kapcsolatot fejezhettek ki két dolog között, amely tágabb, mint a birtoklás maga; két dolognak valamilyen szempontból való összetartozását jelölhették inkább. Ez a kapcsolat magába foglalja a birtoklást is, a determinálást is, de módot ad másféle viszonyok jelölésére is. A determinálás minden birtokos szerkezetben jelen van, holott leggyakrabban nem az dominál, nem az a legfontosabb információ, amit a beszélő közölni akar. A határok meghúzása is nagyon nehéz a birtokos szerkezet egyes jelentései között. Gyakran találunk olyan példákat, Amelyeket több csoportba is be tudnánk illeszteni, bár mindtől el is térnek valamelyest. A szövegösszefüggés segítségével lehetséges leginkább eldönteni, hogy milyen jelentéscsoportba is sorolható be egy-egy Px-es szerkezet. Itt csak azokkal a birtokos szerkezetekkel szeretnék most foglalkozni, amelyeknek a determinálás az elsődleges funkciója.

453 birtokos szerkezetet vizsgáltam meg, s példáim 1/3-a (136) determinálásra használatos. A legtöbb példát (mindet STEINITZ OVE I. és PÁPAY: Északi osztják nyelvtanulmányok és Medveének c. kötetéből gyűjtöttem) 3. személyre találtam, a 2. és 1. személyű példák száma — nyilvánvalóan a mesék természetéből adódóan — lényegesen kisebb. Ez a determinálásra való felhasználást is meghatározza.

Első személyű, csak determináló funkciójú alakot egyáltalán nem találtam, második személyben a példának durván az 1/3-a ilyen használatú (17 fejez ki determinálást), 41-nek más funkciója van. 3. személyű Px-es szerkezetre 314 példám akadt, ebből 118 szolgál megítélésem szerint determinálásra, és 196-nak egyéb funkciója van.

Ha eltekintünk is attól, hogy az olvasott osztják szövegek mind mesék, amelyek 3. személyben hangzanak el, s ahol elég kevés a párbeszéd (s így az alkalom az 1. ill. 2. személy használatára), akkor is nyilvánvaló, hogy a determinálás elsősorban 3. személyű Px-ekkel jellemző. Ha mondatrészenként tekintjük át a 3. személyű példákat, érdekes eredményre jutunk: 61 példában használatos Px az alany determinálására. (Hogy ez milyen jelentős szám, mutatja, hogy az alanyon levő, nem kifejezetten determinálásra használatos alakok száma csak 44!)

Példák ilyen alanyokra:

ün xujən lepəs xōt wēras. 'Der älteste Mann machte eine Zweighütte.' STEINITZ 108.

toməl ioyo-ləŋəs. 'Amaz bejött.' PÁPAY 12.

xoiman xōl'ləli, oŋəl punžihila. 'Feküvén hallja, hogy az ajtó kinyílik.' P. 99.

opel lēstanl juwtəs. 'Die Schwester Warf den Wetzstein.' ST. 82.

ōxšāmal ōzəm nəŋəl si-kūš kāsšlali-kāsšlali. 'A kendőjét elvesztett nő jöllehet keresi, keresi.' P. Medveénekek 117.

haurēmŋən xoidi euəlt iajəl xātł pāitsəli. 'Miközben a gyerekek feküsznek, a bátya a sátrát fölszedte.' P. 31.

ākarijel jēša kuš porəs. 'Der Hund nagte zwar ein bisschen.' ST. 166.

A 3. személyű Px a tárgy determinálására is gyakran használatos: 42 ilyen esetet találtam (118 nem determináló funkciójú birtokos alak ellenében). Példák:

mēk ikel lapətti pitsəli. 'Er begann den meŋk-Alten zu füttern.' ST. 97.

loŋ tāusl uantmal andəm. 'Ő a tunguzt nem látta.' P. 47.

sitəlna loŋ putl ələm'səlli tut euəlt. 'Ő aztán a fazekat a tűzről leemelte.' P. 94.

pān-nəŋəl wusli, sēsija potsəlli. '... nahm die Quappe, legte sie unter die Falle.' ST. 102.

in ləl'məm nəŋəl kət kətləp-pādiən kim si ələməlli. 'Most a tolvajnőt a két első lábának talpán im kiemeli.' P. Medveénekek 118.

loŋ toxləŋ pastər kurəŋ uajəl ioyətsəli. 'A szárnyas pásztor a jávorszarvast elérte.' P. 166.

ikel saxl nox kuš xəjəlsəlli, 'Als ihr Mann den Rock anziehen wollte,...' ST. 123.

Határozó determinálására is viszonylag sokszor használatos 3. személyű Px. 11 példám van erre (szemben 28 nem determinálásra használttal). Példák:

..., ij nē-ŋət pē-ta lo-pət. '..., sagt zu der Frau.' ST. 235.

loŋ katləm euəl pilna pə ioyo-ləŋsəŋən. 'A megfogott lánnyal együtt ő is belépett.' P. 11.

sitəln in xūjŋəlal xoša pūrləmtəs. 'Da flog sie zu den beiden Männern,' ST. 130.

A birtokos jelző Px-szel való determinálására is van 4 példa (szemben 6 más jelentésűvel). Példák:

por nē imi wuti nāwrməs, mōš nēŋijel wōj saxət nox əs saxət nox xəjəlsəlli. '(so) sprang die por-Frau ans Ufer (und) zog die Zobelkleider Pelzkleider der mos-Frau an.' ST. 84.

jij-əwət ɔ-məstat kə-ša i-j xū- tə-ŋət. 'Während die Schwester (zu Hause) sitzt, tritt ein Mann ein.' ST. 233.

nələl xotəŋ xorət wus. 'Er nahm die Schwanengewänder dieser Frauen.' ST. 91.

A 2. személyű Px-ekkel elsősorban a tárgyat determinálja az osztják. 11 példám van erre, míg az alany és a határozó determinálására csak 3–3, birtokos jelzőre pedig egy se. A nem determináló használat az alany és tárgy esetében ennek épp a háromszorosa.

Példák alanyra:

ši potrən tūp soxnəs, ij xūjət mənəs. 'Diese Rede War kaum zu Ende, (da) ging der Mann weg.' ST. 244.

wōšəŋ kūrtaŋ iki poχ nōl mōs nēŋijelŋ wusa. 'Den Pfeil des Sohnes des Stadt-Dorf-Alten nahm die mos-Frau.' St. 85.

soyəmpuŋəŋ χolaš lāriŋil, siš manā! 'Ahová a cérnagombolyagod (tkp. a cérnagombolyag) gurul, oda menj!' P. 8.

Érdekes, hogy a pl. SCHLACHTER és MIKOLA TIBOR által is említett 2. személyű használatra (hogy tudniillik a beszélő mintegy „kiszól” a szövegből a hallgatóhoz, számára akarván egy-egy dolgot determinálni a Px-szel) az északi osztyákban nem találtam példát.

Példák tárgyra:

wəram saχen ti tuwi, noχ lūmətlem. 'Bring den Rock, den du genäht hast, hierher, ich ziehe ihn an.' St. 123.

təm pu·ten kā·wrtel! 'Koche diesen Kessel!' St. 276.

ši saχlan lūmta, mā ət mállam. 'Zieh diese Kleider da an, (deine) gebe ich nicht.' St. 84.

nōχləm uaiəŋ uəl'-sən, mola χol tūsən? 'Üzött vadadat (= az üzött vadat) megölted, vagy hová tetted?' P. 167.

i igəŋ χol tūsən? 'Az öregedet (az öreg) hová tetted?' P. 164.

STEINITZNél a determináló alakok általában csak határozott névelővel szerepelnek a fordításban, PÁPAY fordítása ragaszkodik az osztyák nyelvtani formához.)

Határozó determinálása Px-szel 2. személyben:

təm troyəŋəŋ euəlt niŋ manəm niŋisun kanžà! 'Ezen helyedről nő járta nős vidéket keress!' P. 8.

put kāuərti-səyət nirəm il si toχnəs, pudən anda kāuəras, 'A fazék fővése közben gerendám letörött, a fazekad (a fazék) még nem főtt meg,...' P. 94.

A példák bizonyossága alapján láthatjuk, hogy az északi-osztyákban egészen gyakran alkalmazzák a Px-eket determinálásra, főleg az alany és a tárgy determinálására 3. személyben. Hogy a példák egyharmada determinálásra használatos, az azért is jelentős, mert a maradék 2/3 rész Px-es szerkezet többféle funkciót hordoz, tehát tulajdonképpen a determinálást lehet az egyik, ha nem a legfontosabb szerepnek tekinteni. Kifejeznek természetesen a Px-ek itt is rokonságot, cselekvést, rész-egész viszonyt, testrészt, sőt körülményt is, valamint természetesen valódi birtoklást (azaz, hogy valakinek van valamije). Érdekes, hogy a finnugor nyelvekben szokványos 'nekem van', 'minulla on' féle szerkezettel nem találkoztam, a 'neki van' tartalmat a *twi-* 'birni, birtokolni' igével fejezik ki. Ennek az igének melléknévi igenévi alakja segítségével többször előfordul a birtoklás jelölésének egy körülírásos fajtája is (körülírásos, mert ugyanaz a tartalom Px-szel, vagy anélkül is kifejezhető lenne). Befejezésül ezekre hozok néhány példát:

səmtə χən tajəm āttə kēšə ātəmas. 'Dann ergriff er das Schwert des Zaren ohne Herz.' St. 297.

uətli-igi iix twiəm ləyər noχ-ułlən. 'A Vatti-öreg fiának páncélját fölveszik.' P. 145.
oχsətpi-t'ibərlos iəm-pələk iəsləna twiəm lōidət uŋəl-uəsna ləskəsli. 'A Rézhüvelyes Tyiberlosz a jobb kezén levő gyűrűt a szája nyílásába hajította,' P. 54.

səmtə χən tajəm āj səmpə sēməŋ təχər, āj səmpə sēməŋ təχər noχ ššəməste. 'Er warf sich den kleinschuppigen Panzer, den kleinpattigen Panzer des Zaren ohne Herz über.' St. 297.

moŋ naŋen moŋ tajtə kəmsár χōtna jās^ə ttijtəm χūtəm jiγ-ēwə āj jiγ-ēwə tintə nē tāntə nē naŋen ōmsəttəw. 'Wir geben dir die jüngste Schwester von unseren drei im kamsár-Haus aufgezogenen Schwestern als Frau ohne Brautgeld, als Frau ohne Brautpreis.' St. 258.

mēt jūχət nēmli tūp tājəm lājəm šūpəl woškəs. 'Schliesslich schleuderte ihm nemli die einzige alte Axte, die er besass, hin.' St. 74.

ON THE DETERMINATIVE USAGE OF THE OSTYAK GENITIVE CONSTRUCTION

by

MARGARET SZALACSEK

Genitive relations are built in the Finno-Ugric languages with the help of possessive suffixes. The genitive constructions usually have several different meanings besides expressing real possession. In languages without a definite article, they are frequently used to indicate definiteness — as in the case of Northern-Ostyak. In this language, the third person Px-es are used most often in this role, but there are several examples of the second person form, too. In most cases they show the definiteness of the subject and object.

In the article the author also gives examples of an unusual possessive construction in which the participle forms of the verb *toi* 'to have' are used.

A SZINTAKTIKAI SZINONIMÁK JELLEMZŐI

SZOBOSZLAI ILDIKÓ

Tanulmányunkban konceptuális elemzésre vállalkozunk, amelynek során a szakirodalom kritikai áttekintésének eredményeképp a fogalmi jegyek bemutatásán keresztül eljutunk a szintaktikai szinonímia definíciójához.

Az elemzés során vizsgáljuk a szintaktikai szinonimák lexikai és grammatikai felépítését, a szinonim szerkezetekben kifejezett mondattani viszonyok azonosságának kérdését, lexikai felépítésük azonosságának határait, a szinonimák és a transzformáció kapcsolatát, a szinonimák és a konverzívák viszonyát. Jelentésáryalataik hasonlóságának, illetve eltéréseinek függvényében próbáljuk vizsgálni a szintaktikai szinonimák felcserélhetőségének problémáját is.

A mondattani szinonímia felfedezése A.M. PESKOVSKIJ nevéhez fűződik, először ő említi ezt a jelenséget 1927-ben (vö. PESKOVSKIJ 1927, 57). Elsősorban olyan szemszögből érdekelte a szinonimák vizsgálata, hogy azok mennyire szolgálják a nyelv kifejező eszközeinek gazdagítását. R.I. RICHTER egész mondatok szinonimáját vizsgálta tartalmi hasonlóságuk alapján (vö. RICHTER 1937, 14). A.N. GVOZGYEV PESKOVSKIJ felfogását követi, mert szintén a stilsztika oldaláról közelíti meg a problémát. Szerinte a szintaxis azért fontos a stilsztika számára, mert az orosz nyelv a mondattani szinonimák hatalmas készletével rendelkezik. Mondattani szinonimákon olyan paralel beszédfordulatokat ért, melyek csak jelentésáryalatokban különböznek, s ezért gyakran helyettesíthetik egymást. Helyesen mutat rá a mondattani szinonimák stilsztikai szerepére, de nem világos, mit ért beszédfordulatokon, s a jelentésáryalat fogalmát sem részletezi (vö. GVOZGYEV 1952, 175).

Az 50-es évek orosz nyelvészeti irodalmában több olyan véleménnyel találkozunk, amelyek a mondattani szinonimák meghatározásánál figyelmen kívül hagyják a szemantikai jelentésbeli hasonlóságot, s csak a grammatikai jelentések hasonlóságát tartják lényegesnek (vö. REVZIN 1952, KOVTUNOVA 1955, SENDELSZ 1959).

A 60-as évektől kezdve a kérdés orosz nyelvű irodalma egyre jelentősebb. Több olyan munkát is említhetünk, melyben a szerzők gazdag példaanyagon elemzik a szintaktikai szinonimák nyelvtani és lexikai felépítését, s nyelvtani jelentésük hasonlósága mellett figyelembe veszik szemantikai jelentésük hasonlóságát is (vö. SZUHOTYIN 1960, UTKIN 1966, KONONYENKO 1970, BRICIN 1980, RASZPOPOV 1981). V.P. SZUHOTYIN és V.I. KONONYENKO foglalkoznak a mondattani szinonimák felcserélhetőségének kérdésével is. KONONYENKO és I.P. RASZPOPOV kísérletet tesznek felosztásukra, vagy a szerkezetek strukturális felépítése alapján (vö. KONO-

NYENKO 1970, 20–21), vagy részben szerkezeti felépítésük, részben kommunikatív értékük szerint (vö. RASZPOPOV 1981, 22–30). V.M. BRICIN munkája pedig azért jelentős, mert két nyelv (az orosz és az ukrán) szintaktikai szinonimáit vizsgálja az egybevető elemzés módszerével.

Hazai nyelvészeti irodalmunkban kétszeresen is KÁROLY SÁNDOR nevéhez fűződik a „nyelvtani szinonimika” felfedezése. Először ő használja ezt a terminust a hagyományos orosz nyelv-tani kutatásokra, nevezetesen REVZIN általunk is említett művére hivatkozva a magyar igenevek szinonimikus használatáról írott munkájában (vö. KÁROLY 1956, 6).

A 60-as évek közepétől a generatív nyelvészeti kutatások fellendülésével párhuzamosan egyes magyar nyelvészek figyelme ismét a nyelv-tani szinonímia kérdéseire is irányul, ezúttal új szempontok, a transzformációs generatív grammatika szempontjai alapján. Itt szintén KÁROLY SÁNDOR tanulmányait említhetjük első helyen (vö. KÁROLY 1969; 1971), de utalásokat, hasznos megjegyzéseket, s a jelenséget prezentáló magyar nyelvű példákat találunk más szerzőknél is (vö. DEZSŐ 1969, H. MOLNÁR 1969). Átfogó, hosszabb terjedelmű jelentéstani munkák is megjelentek, melyek eredményei elismerésre méltók (vö. KIEFER 1970, KÁROLY 1970). KIEFER munkája érintőlegesen, KÁROLY SÁNDORÉ részletesebben foglalkozik a mondattani szinonimákkal, gondolatébresztő, s a kérdés további tanulmányozására ösztönző módon.

A szintaktikai szinonimák meghatározásai a szakirodalomban általában meg-egyeznek abban, hogy olyan szintaktikai szerkezeteket (szó szerkezeteket és monda-tokat) tekinthetünk egymással szinonimnak, melyek egy adott nyelv valamely meghatározott nyelvallapotában ugyanazt az objektív valóság tartalmat jelölik úgy, hogy bennük a mondattani viszonyokat megteremtő nyelvi jelek eltérők, míg lexikai felépítésük azonos.

Néhány szerző a mondattani viszonyok azonosságát is a szinonimitás feltéte-lének tartja (vö. SUMILINA 1961, 286; RADTKE 1964, 188; KONONYENKO 1970, 19). Szerintünk így leszűkítik a szinonimák körét, hiszen a ZSILKA JÁNOS által vizsgált „zsirt ken a kenyérre / zsírral keni a kenyeret” típusú szerkezetek is szinonimák, noha bennük helyet cserél a tárgyi és határozói viszony (vö. ZSILKA 1968, 105–8). Ez a jelenség más nyelvekben is előfordul:

- pl. eine Scheibe Brot schmieren / Butter aufs Brot schmieren;
sie strich ihm ein Brot mit Wurst / Wurst aufs Brot schmieren (vö. Wörter und Wendungen 1963, 516, 590).
kövel/kövekkel dobálja a járókelőket /követ/köveket dobál a járókelőkre/a járókelők közé;
mit einem Stein nach jmdm. werfen /einen Stein nach jmdm./auf jmdn. werfen (vö. Wörter und Wendungen 1963, 734)
бросал в прохожих камни / бросал в прохожих камнями (vö. SZKOBlikova 1971, 44–5)

A fenti szerkezetek szinonimák: denotatív jelentésük megegyezik, lexikai felépítésük is, eltéréseket a mondattani viszonyokat megteremtő nyelvi jelekben látunk.

KÁROLY SÁNDOR szerint a „nyelvtani szinonimika rokon szerkezeteket jelent, s nem egyenlő a szinonim formáns (rag, kötőszó, képző stb.) fogalmával”. Tehát nem rokon funkciójú elemek, hanem rokon funkciójú szerkezetek viszonyáról van szó. A szerkezetek struktúrájukban különböznek, „s legfeljebb e különbséghez járul a szinonim morfémák megfelelése” (vö. KÁROLY 1971, 275). E rokon funkciójú szerkezetek „lexikai anyaga azonos, grammatikai formájuk viszont különböző” (vö. KÁROLY, i.m. 277).

A mondattani szinonimák lexikai anyagának azonosságát más szerzők is hangsúlyozzák anélkül, hogy részleteznék annak határait (vö. SZUHOTYIN 1960, 14; RADTKE 1964, 187).

Két szintaktikai szerkezetet a következő esetekben tarthatunk lexikailag azonos felépítésűnek:

- 1./ ha ugyanazokból a szavakból állnak, s csak nyelvtani formánsaik eltérők:
pl. *vonattal* utazik / *vonaton* utazik;
- 2./ ha csak a segédszók (előjárószók, kötőszók, segédigék) eltérők, ill. ezek meglétében vagy hiányában különböznek egymástól:
Под самым носом закрыли магазин. / *Перед самым носом закрыли магазин.*
Ich gehe nicht mit, weil ich krank bin.
Ich gehe nicht mit, denn ich bin krank.
переплыть реку / *переплыть через реку*
nyílként repül / *repül, mint a nyíl*
Ich wollte nicht spielen. / *Ich habe nicht spielen wollen.*
- 3./ ha részben azonos szavakból állnak, míg egyes elemeik között szóképzésbeli kapcsolat van:
elkezdett olvasni / *elkezdte az olvasást.*

A szintaktikai szinonimák jellemző tulajdonsága az is, hogy egymással transzformációs kapcsolatban állnak. Ismét KÁROLY SÁNDORTól idézünk, aki a nyelvtani szinonimiát a transzformáció tudománytörténeti előzményének tekinti (vö. KÁROLY 1971, 277). A transzformációkat pedig a következőképpen értelmezi: „a transzformációs viszonyban lévő szerkezeti formákban vagy ugyanaz a tárgyi jelentésviszony valósul meg, vagy az egyik jelentésviszonyból következik a másik (ha az egyik megvan, akkor a másik is: implikációs viszony), vagy az egyik jelentésviszony fordítottja a másiknak (konverziós viszony)” (vö. KÁROLY, uo.). Amikor ugyanaz a tárgyi jelentésviszony fejeződik ki két szerkezetben, kétséget kizáróan szinonim transzformációról van szó: pl. *készül elutazni* / *készül az utazásra* (vö. KÁROLY, 1970, 142). Ugyancsak szinonimák, ún. implikációs szinonimák az „*utazik a vonaton* / *utazik a vonattal*” típusú szerkezetek, melyekben „a helyviszony implikálja, maga után vonja az eszközviszonyt” (vö. Károly, i.m. 143).

A konverziós viszony esetében nehezebb eldönteni, hogy szinonimiával van-e dolgunk. A szakirodalomban olvasható vélemények is igen eltérők. KÁROLY S. szinonimáknak tartja a „Grúzia borai híresek” és „Grúzia híres borairól”; „A víz melegeedik a naptól.” és „A nap melegíti a vizet.” típusú mondatokat, melyekben „a logikai értelemben vett alany-állítmány viszonya felcserélődik vagy megváltozik”

(vö. KÁROLY, uo.). Szerintünk a konverzívákat a szinonimákhoz való hasonlóságuk ellenére mégis el kell határolni a szinonimáktól. Egyrészt azért, mert vannak olyan konverzívák is, melyek nemcsak nyelvtani, hanem lexikai felépítésüket tekintve is különböznek egymástól, másrészt azért, mert a konverzívák denotátuma az, ami lehetővé teszi, hogy ugyanazt a valóságot egyszer a-hoz, egyszer b-hez viszonyítva fogjuk fel, s fejezzük ki. Vizsgáljuk meg a következő mondatokat:

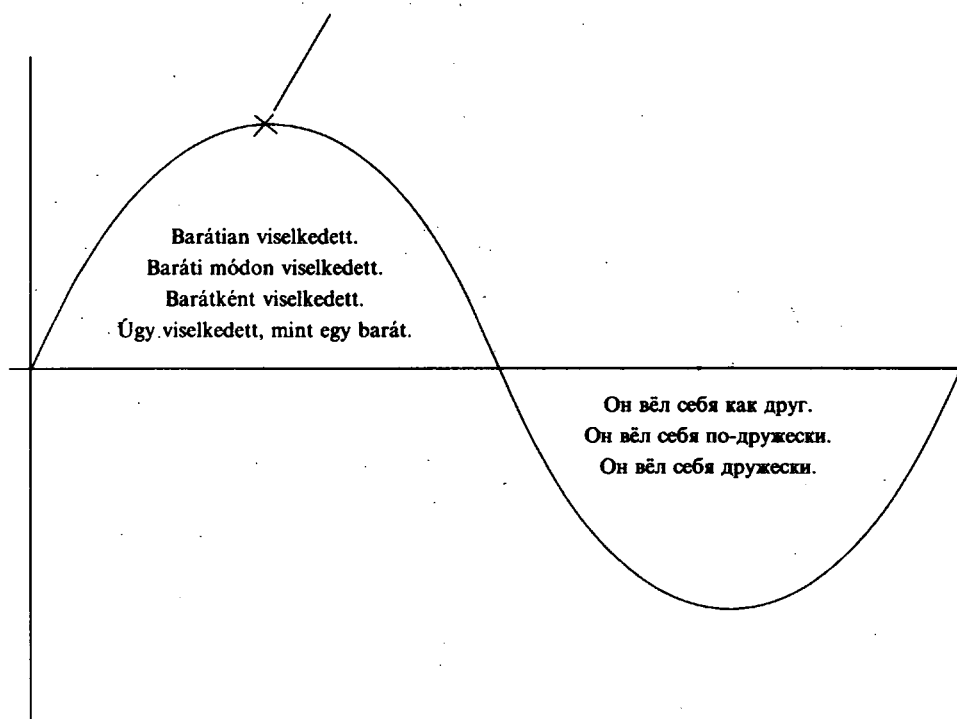
1. Iván öregebb, mint Péter.
2. Iván öregebb Péternél.
3. Péter fiatalabb, mint Iván.
4. Péter fiatalabb Ivánnál.

Megállapíthatjuk, hogy az első mondat szinonim a másodikkal, a harmadik a negyedikkel, de az első kettőnek nem szinonimája, hanem konverzívája a 3. és 4. mondat. M. SCHIRN véleményére hivatkozunk, aki a konverzívákat (beleértve az aktív-passzív transzformációt is) logikailag ekvivalensnek tartja ugyan, de nem szinonimnak (vö. SCHIRN 1975, 176–210). RASZPOPOV kommunikációs szempontból szintén nem tartja szinonimnak az aktív mondatot a passzívvá (pl. Директор вызвал мастера. Мастер был вызван директором.) (vö. RASZPOPOV 1981, 22).

Vitatott kérdés a szakirodalomban a mondatnyi szinonimák felcserélhetőségének kérdése is, mely szoros összefüggésben áll a jelentésük közti hasonlóság mértékével. Eltérnek azonban a vélemények annak megítélésében, (vagy teljesen hiányoznak is), hogy milyen jelentésbeli hasonlóságnak, illetve eltérésnek kell lenni a szerkezetek között ahhoz, hogy mondatnyi szinonimák lehessenek. Több nyelvész a szinonimitás kritériumának tartja a szerkezetek kölcsönös felcserélhetőségét. D. RADTKE német nyelvész pl. így ír erről: „Ist die Ersatzbarkeit auch eine Folge der synonymen Verhältnisse, so ist sie zugleich auch ein Kriterium für das Vorhandensein syntaktischer Synonyme” (vö. RADTKE 1964, 185). KONONYENKO nem a szinonimitás feltételének, hanem következményének tartja a kölcsönös felcserélhetőséget (vö. KONONYENKO 1970, 19). SZUHOTYIN ugyancsak következménynek tartja, de azt is megjegyzi, hogy a felcserélhetőségnek vannak korlátai (vö. SZUHOTYIN 1960, 16). A felcserélhetőség a szinonimák megegyező tulajdonságain alapul. Azonban a mondatnyi szinonimák esetében ugyanúgy, mint ahogy a lexikai szinonimák körében elfogadott, „nem csak egyezésről, hanem különbözőségről is kell beszélnünk, s ez éppolyan fontos, mint az egyezés” (vö. KÁROLY 1970, 84). A lexikai szinonimák tanulmányozásának eredményei, melynek régi hagyományai vannak, segítenek következtetéseket levonni a mondatnyi szinonímia területén is. KÁROLY SÁNDOR szerint „a mondatok közti szinonimikus viszony és a lexikai szinonimák közti viszony elvont sémája azonos. Ezért két mondatforma közül a jelentés szempontjából elsődleges éppúgy állapítható meg, mint az, hogy két szinonimikus szó közül, melyiknek melyik az elsődleges jelentése” (vö. KÁROLY 1969, 168). A mondatnyi szinonim sorok tagjai között is kell tehát lennie egy domináns elemnek, amelyhez viszonyítjuk a többi. Ezt az elemet KONONYENKO „доминанта”-nak, „стержневой элемент”-nek vagy „опорный элемент”-nek nevezi, melyre jellemző: „ясность и отчетливость передаваемого значения, актуальность употребления, узуальность, большая стилистическая нейтральность, меньшая зависимость от усло-

вий контекста” (vö. KONONYENKO i.m. 12). A felcserélhetőségnek a feltétele szerintem az, mennyire állnak közel jelentésükben a szinonim sorok tagjai ehhez a domináns elemhez. Érdekes V.K. FAVORIN ún. „amplitúdó-elmélete”, mely szerint a szinonim sor jelölésére egy hullámvonal (sinus-görbe) szolgál, amelyben a szinonimák a jelentésbeli hasonlóságuk mértéke szerint ábrázolhatók: az amplitúdó legszélső pontjaiban elhelyezkedők között a legkisebb a szinonimitás mértéke (vö. FAVORIN 1953, 16). Némi módosítással a következőképpen szemléltetjük ezt az elképzelést egy-egy magyar, ill. orosz szinonim sorral, melyeket a hasonlító értelmű módhatározók közül választottunk:

Barátképpen viselkedett.
(ritka, archaikus, vö. MMNYR 1962. II. 206)

A vízszintes tengelyen a domináns helyezkedik el, tőle távolodva csökken a szinonimitás mértéke, így a felcserélhetőség is. A hullámvonal szűkülése egyben érzékelteti, hogy a dominánstól távolodva csökken a kifejezések használatának gyakorisága is.

Vannak tehát a mondattani szinonimák között is felcserélhető szinonimák, de vannak olyanok is, amelyek ugyanabban a szövegkörnyezetben nem léphetnek a

másik helyébe, ugyanúgy, mint a lexikai szinonimák körében is. A mondattani szinonimák esetében a jelentésárnyalatok hasonlóságától, ill. eltérésétől függ a szerkezetek felcserélhetősége.

Vegyünk néhány példát a magyar mondattan területéről a teljesség igénye nélkül annak érzékeltetésére, mit értünk a szintaktikai szinonimák esetében a jelentésárnyalatok eltérésén. Akár grammatikai, akár szemantikai jelentésükben van árnyalatnyi eltérés, ez legtöbbször stilisztikai különbségeket eredményez:

1./ Két helyviszonyt jelölő szerkezet eltérhet egymástól pl. abban, hogy a cselekvés hol a tárgy egy részére, hol annak egészére irányul.

pl. *Néz a falra.* / *Nézi a falat.*

As a kertben. / *Ássa a kertet.*

Olykor a tárgyas szerkezet stilisztikailag is más értékű, a költői nyelvben használt, a választékosabb stílusra jellemző:

pl.: *De borzasztó tenger az utca,*

Hol száz gálya száz útját futja /Ady/

Találunk e szerkezetek között olyanokat is, melyek között nem érzünk sem lényeges jeletésbeli, sem stilisztikai eltérést:

pl.: *Ezt a várost sok ezren lakják.*

Ebben a városban sok ezren laknak.

Ezek tehát felcserélhető szinonimák.

2./ Eltérhetnek a szerkezetek egymástól abban, hogy az egyik archaikus színezetű:

pl. *Kaposváron dolgozik.* / *Kaposvárt* / *Kaposvárott dolgozik.*

Példánk azt is szemlélteti, hogy olykor az archaikus színezet más stilisztikai különbséget is eredményez. Választékosabb a régies -t, -tt határozóraggal kifejezett forma.

3./ Előfordul az is, hogy a szinonimák használatában nyelvhelyességi szempontokat is figyelembe kell vennünk. Pl. a „heteken át /hetekig/ heteken keresztül” vagy a „napokon át /napokig/ napokon keresztül” időhatározók közül a „keresztül” névutóval kifejezett formák használatát nyelvművelőink az igényesebb stílusban helytelenítik (vö. MMNyR 1962, II, 191).

4./ Intenzitásbeli eltérés figyelhető meg a következő mondatok jelentésében:

Úlj le! Leülsz!

Azonnal hagyd abba! Azonnal abbahagyod!

A kijelentő módú igealak felszólító értelmű használata erősebb felszólítást fejez ki. Az expresszívabb formák használata azonban konkrét beszédhelyzethez kötött, s korántsem fakultatív.

A felsorolt szerkezetek különböznek használatuk gyakoriságában is, hiszen a stilisztikailag semleges formák használata mindig gyakoribb egy nyelvben.

A szintaktikai szinonimák lényeges jegyeinek bemutatása után megpróbálunk összefoglaló definíciót adni erről a jelenségről:

Mondattani (=szintaktikai) szinonimián olyan két vagy több szintaktikai szerkezet (szószerkezet vagy mondat) grammatikai és szemantikai jelentésbeli hasonlóságát értjük, melyek egy adott nyelv valamely meghatározott nyelvallapotában ugyanazt az objektív valóságtartalmat jelölik úgy, hogy bennük a mondattani

viszonyokat megteremtő nyelvi jelek eltérők, de a szerkezetek lexikai felépítése azonos; egymással transzformációs kapcsolatban állnak; egymástól jelentésárnyalatokban különböznek, e különbségek mértékétől függ felcserélhetőségük, mely nem feltétlen.

Irodalom

- BRICIN 1980 — В.М. Брицын: Сопоставительное исследование синтаксических синонимов в русском и украинском языках, Киев, 1980.
- DEZSŐ 1969 — DEZSŐ LÁSZLÓ: A főnévi csoport ÁNYT.VI, 1969, 25 — 159. 1.
- FAVORIN 1953 — В.К. ФАВОРИН: Синонимы в русском языке. «Научно-популярный очерк», Свердловск, 1953.
- GVOZDJEV 1952 — А.Н. Гвоздев: Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952.
- H. MOLNÁR 1969 — H. MOLNÁR ILONA: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, ÁNYT.VI, 1969, 229–69.1.
- KÁROLY 1956 — KÁROLY SÁNDOR: Igenévrendszerünk a kódex irodalom első szakaszában, NytudÉrt. 10 sz. Budapest, 1956.
- KÁROLY 1969 — KÁROLY SÁNDOR: A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése. A melléknévi csoport. ÁNYT.VI., 1969, 159–229.1.
- KÁROLY 1970 — KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan, Budapest, 1970.
- KÁROLY 1971 — KÁROLY SÁNDOR: A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával, MNy. LXVII, 270–80.
- KIEFER 1970 — KIEFER FERENC: Mondattani — szemantikai tanulmányok, Budapest, 1970.
- KONONYENKO 1970 — В.И. КОНОНЕНКО: Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке, Киев, 1970.
- KOVТУНОВА 1955 — В.В. КОВТУНОВА: О синтаксической синонимике /В кн.: «Вопросы культуры речи»/, Москва, 1955.
- MMNyR. 1962 — A mai magyar nyelv rendszere. II. Szerk.: TOMPA JÓZSEF. Budapest, 1962.
- PESKOVSKIJ 1927 — А.М. ПЕШКОВСКИЙ: Принципы и приёмы стилистического анализа художественной прозы, Сб. „Ars Poetica”, Москва, 1927.
- RADTKE 1964 — D. RADTKE: Die substantivischen Wortfügungen des Russischen im temporalen Sinne und ihre deutschen Entsprechungen (mit einem Beitrag zur syntaktischen Synonymie), Inaugural — Dissertation, Greifswald, 1964.
- RASZPOPOV 1981 — М.П. РАСПОПОВ: Заметки о синтаксической синонимии, В кн.: Теория Содержательной формы, Тамбов, 1981, с. 21–30.
- REVZIN 1952 — И.И. РЕВЗИН: К вопросу о грамматической синонимике, Иностранные языки в высшей школе, Москва, 1952.
- RICHTER 1937 — Р.И. РИХТЕР: Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке, Русский язык в школе, 1937, No. 3.
- SCHIRN 1975 — MATTHIAS SCHIRN: Identität und Synonymie. Logisch — semantische Untersuchungen unter Berücksichtigung der sprachlichen Verständigungspraxis, Stuttgart-Bad Cannstatt, problemata fromman holzboog 41, 1975, 176–210.
- SENDELSZ 1959 — Е.П. ШЕНДЕЛЬС: Понятие грамматической синонимии, «Научные доклады высшей школы, Филол. науки», Москва, 1959, No. 1, с. 68–81.
- SUMILINA 1961 — А.Л. ШУМИЛИНА: К вопросу о синтаксической синонимике, Сб. Исследования по лексикологии и грамматике, Москва, 1961.
- SZKOVLIKOVA 1971 — Е.С. СКОБЛИКОВА: Согласование и управление в русском языке, Москва, 1971.
- SZCZOTYŃ 1960 — В.П. СУХОТИН: Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке, Москва, 1960.
- UTKIN 1966 — Д.В. УТКИН: Синонимические словосочетания с пространственными значениями в современном русском языке, В кн.: Вопросы морфологии и синтаксиса современного русского языка, Новосибирск, 1966, с. 211–239.

Wörter und Wendungen — Wörter und Wendungen, Herausgegeben von Dr. ERHARD AGRICOLA unter Mitwirkung von HERBERT GÖRNER und RUTH KÜFNER, Leipzig, 1963.

ZSILKA 1968 — ZSILKA JÁNOS: Transzformációs csoportok és magányos sorok, NyK. LXX, 1968. 1.sz. 105–25. l.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ И ИХ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ

Ильдико Собослан

Во введении даётся краткий обзор истории вопроса в русской и венгерской специальной литературе.

В статье рассматриваются:

- 1/ Грамматическая и лексическая структура синонимических конструкций;
- 2/ связи синтаксических синонимов, обусловленные разными типами трансформаций; здесь также рассматривается вопрос об отличии конверсивов от синонимов;
- 3/ проблемы взаимозаменяемости синтаксических синонимов.

В заключение даётся понятие синтаксической синонимии: грамматическое и семантическое сходство в значениях таких синтаксических конструкций (словосочетаний или предложений), которые в данном языке на данном этапе его развития выражают однородные отношения реальной действительности. Лексическая структура синтаксических синонимов тождественна, а их грамматические структуры, связанные между собой разными видами трансформаций, неодинаковы. Синтаксические синонимы различаются тонкими оттенками значений; от степени этих различий зависит их безусловная взаимозаменяемость.

JELENTÉSVÁLTOZÁS ÉS ETIMOLÓGIA (MÉG EGYSZER A *TEHER* SZÓ EREDETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ)

VELCSOV MÁRTONNÉ

KÁROLY SÁNDOR Általános és magyar jelentéstanában (AkK.1970, 255. 1.) a jelentésváltozás és az etimológia kapcsolatának egy rövid fejezetet szentel. Az etimológiai kutatások fejlesztésének érdekében négy dolgot hangsúlyoz itt, ezek közül a 3. és 4. pontból idézem a következőket: „3. Nagyobb gondot kell fordítani, amennyire lehet, a szó régi szövegbeli használatának és szituációs-kommunikációs értékének a megállapítására, ami a régi társadalmi-szituáció lehető ismeretét is megkívánja. 4. Végül meg kell adni az egyedi jellegű, adott sémáktól eltérő fejlődés lehetőségét, ha a 3. szempont ezt megkívánja vagy lehetővé teszi. A valószínű és kevésbé valószínű közt nehéz meghúzni a határt: a túlzott kétely éppolyan veszélyes az etimologizálásban, mint a fantázia korlátozatlansága.”

A szótörténeti vizsgálatoknak — az idézett gondolatok alapján is — legsúlyosabb követelménye, hogy összegyűjtsük azokat a lehetséges szöveghelyzeteket, amelyekben a vizsgált szó előfordul(hat). Megszokott módja az effajta anyaggyűjtésnek a nyelvemlékek és a nyelvjárások megvallatása. Az ilyen rendeltetésű anyaggyűjtés türelmes, rendszerint hosszadalmas munkára kényszeríti azt, aki szótörténettel: egyetlen szónak az eredetével vagy egy-egy összetartozó szócsoporthoz a vizsgálatával foglalkozik. A nagyobb lélegzetű, szótárterjedelmű művek anyagának összeállításában ugyan nem várható el, hogy minden egyes vizsgált szóhoz részletes, szövegkörnyezetre is kiterjedő gyűjtés készüljön — hacsak nem munkaközösségben folyik a munka (vö. TESz., EMSzT.) –, egyetlen szerző nagyobb mértékben hagyatkozik az önálló szótanulmányok publikált adataira.

MOLLAY KÁROLY Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI.század végéig (AkK. 1982) című művében a *teher* főnevet — *TEREH* címszóval (i.m. 530) — középfelnémet kori bajor osztrák eredetű szónak tartja. A főnévi tőnek melléknévi származékára: a *terhes* szóra, pontosabban ennek személynévi használatára hozza első adatát 1348-ból, majd a BécsiK. főnévi adatait idézi, az egyiket mondatkörnyezetével együtt. Az alakváltozatokat és a származékokat is felsorolja, ezeket már szövegkörnyezet nélkül. A *teher* alapszónak öt jelentését veszi számba. Szerinte a *tereh* > *teher* főnév a „kfn. *tragen* 'visz, hord' származéka, a *traht* az *i-tövé*ekhez tartozik, összes függő eseteiben tehát *trehte* (a többes részes esetben *trehten*) van, ez a kiegyenlítődség folytán benyomul az alanyesetbe, így jön létre a *tracht* változataként a *trecht* ~ *trächt*, a.m. *tereh* etimonja...” (i.h.).

Magam a *teher* szó történetét vizsgálva, gazdag nyelvelmékes és nyelvjárási adatanyag alapján, egy kisebb tanulmányban (MNy. LXXIII, 1977., 101–104) arra a végeredményre jutottam, hogy e szó a *ter-* — ma már passzív — igető terjedelmes családjába tartozik, „...a *teher* < *tereh* származékszó, végső fokon egy főnevesült melléknévi igenév, amelynek abszolút töve azonos a *tér* (~ *ter*) igével... Egyrészt a szó régi vagy a nyelvjárásokból idézhető alakváltozatai sugallják az igetőre és igenévképzőre tagolást. Másrészt a mai köznyelvi és nyelvjárásokbeli jelentések könnyen érthetők egy eredeti igenévi tartalomból.” (i.m. 101).

Részletesen elősoroltatnak itt a nyelvelmékeket feldolgozó szótárakban (NySz., KÁROLY S.: A BécsiK. nyelvtana, a MünchK. adattára stb.) található alakváltozatok: *tereh, terhe, terh, terhő terő*. A nyelvjárási alakváltozatok ezeket még a következőkkel egészítük ki: *terhē, terhi, terhü, teré, terő, terē, tere, teri, terű, terü (ter?)*; ezeket pedig nem nehéz a folyamatos melléknévi igenévképző fejlődési állomásainak sorrendjébe besorolni, ahogyan ez az idézett dolgozatban (i.m. 102) részletesen bemutatva meg is található. A fejtegetések második felében a jelentések felsorolása ugyanarra a következtetésre kényszeríti a bennük elmélyedő olvasót. A BécsiK.-ben már előfordul a *teher* főnévből képzett *megterhelte*ti igé befejezett melléknévi igeneve: „zenaul *megtèrhèltètet zèkèr*” (BécsiK. 218), vagyis a *teher* alapszó többszörös továbbképzése a szót jóval korábban mutatja első előfordulásánál.

Mivel a Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig c. mű imént összefoglalt származtatásomat figyelmen kívül hagyta, szükséges egyrészt emlékeztetni rá, másrészt számba venni azokat az érveket, amelyek a német eredet ellen és az ősi szókészlethez való tartozás mellett szólnak. A kfn. *tragen* 'visz, hord' igével, ill. annak származékával ugyanis — a jelentésbeli hasonlóság ellenére — hangtani okokból nem fogadható el az etimológiai összekapcsolás. A hangalaki egyeztetésnek van a többeli *a > e* -re váltásnál súlyosabb problémája: a német szóalak szövégi *t*-jének a kérdése. Erre az idézett szócikk (Német–magyar ny. érintkez. 530) nem tér ki, de utal a szerző egy korábbi tanulmányára (StSl. XII, 268). Ott a magyar szóalakot úgy magyarázza, hogy a magyar beszélők a német szó *-t* végződését akkuzatívuszi *-t*-nek érezve egy **terch > terh* nominatívuszt vontak volna el. Az ilyen indíttatású, tévedésen alapuló elvonások azonban — véleményem szerint — nem lehetnek kivételesek, elfogadhatóságukat analóg példáknak kell támogatniuk. Azt tapasztaljuk ezzel szemben, hogy jónéhány olyan főnév található ebben a német jövevényszókat tartalmazó munkában is, és HORVÁTH M.: Német elemek a 17. század magyar nyelvében (AkK. 1978) című művében is, amely *-t*-re végződik, sőt van köztük olyan is, amely a *trecht*-hez hasonlóan *-cht*-re végződik. Ezeknek mindegyike megtartotta szövégi *-t*-jét a magyarban, pl. *drót* (235), *darabont* (222–24), *gyémánt* (300), *koszt* (368), *lajhant* (380), *spinat* (505), *spont* (505) stb. A *lajt* (<eredetibb *lacht*) alaki fejlődése pedig azt mutatja, hogy a feltételezett származtatás esetén nem **tracht ~ *trecht > tereh*, hanem **trajt ~ *trejt* alakú ó-, ill. középmagyar szó volna várható. Ezzel szemben a szó XIV–XV. századi alakja *tereh*. Ahhoz, hogy ez az alak legyen folytatója a kfn. kori szóelőzménynek, többszörös hangváltozásoknak (hangrendváltás, a szóeleji — sőt MOLLAY K. szerint a szövégi — mássalhangzótörődés feloldása is; *-ch > h* változás, majd később hangátvetés) és emellé még tévedésből

fakadó új nominatívuszi forma elvonásának kellett volna végbemennie ahhoz, hogy a *teher* formához eljussunk. Az is bizonyosra vehető, hogy — kiterjedt szócsaládról lévén szó — ha a *teher* szó eredetibb alakja *-t-re* végződött volna, a nagyszámú alakváltozatok, de még inkább a származékok valamelyikében ez a *-t* előbukkant volna.

A fentiekkel szemben a fgr. eredetű *tér* (~*ter*) ige családjába való sorolás hangtanilag teljesen problémátlan, a jelentések összefüggése pedig — az adatok szövegkörnyezetének, a szó rokonnyelvekbeli megfelelőinek ismeretében — ugyan-csak tiszta, világos, jól levezethető. (A TESz. /III, 875/ teljes egészében elfogadja MOLLAY K. származtatását, az említett hangtani nehézségeket nem taglalja.)

Nemcsak az alakváltozatok összefüggései, hanem a jelentések is amellet szólnak, hogy nem átvétel eredménye a magyar szó, hiszen a következő képzetek: 'vminek nagy kiterjedése van' → 'ránehezedik vmire' → 'nehéz' primér tapasztalást absztraháló jelentéselemek. Véleményem szerint nem lehet véletlen, hogy igen nagy a ma már passzív abszolút *tő* és a belőle levezetett *teher* szó származékcsaládja is (vö. NySz. III, Szómutató 262–263). A **ter-* igetőnek a XI. századi igeneve sem lehet más, mint *tereh* (*terey* v. *terex*, vö. TA. *meneh*), jelentése pedig melléknévi szerepben: 'elterülő és nehéz', főnévi szerepben: 'elterülő ~ nagy kiterjedésű → nehéz vmi'. (Alaktani párhuzamként I. NYÍRI ANTALnak az *éh* szóról írott fejtegetéseit: Az *-ó -ő* képzős igenevek történetéhez, NéprNytud. IX, 28–31; ezt a TESz. is elfogadja.)

A fentiek belátásához és elfogadásához nem kell merész fantázia, fölösleges idegen eredetre következtetni, hiszen azt a szónak sem hangalakja, sem jelentésköre nem indokolja.

Befejezésül hadd utaljak ismét KÁROLY SÁNDORNak a bevezetésben már idézett megállapítására: „...a túlzott kétely éppolyan veszélyes az etimologizálásban, mint a fantázia korlátozatlansága.”

BEDEUTUNGSWANDEL UND ETYMOLOGIE (NOCH EINMAL ZUR FRAGE DER HERKUNFT DES WORTES *TEHER*)

von

FRAU M. VELČSOV

Die Verfasserin kann die von KÁROLY MOLLAY gegebene Etymologie des ungarischen Wortes *teher* über die mittelhochdeutsche Entlehnung des Wortes aus dem Bayrisch-Österreichischen nicht akzeptieren. Ihrer Meinung nach ist das Wort von innerer Entstehung, hat einen als *-h* verankerten Verbaladjektivsuffix, also das Wort *tereh* (*teher*) ist ein substantiviertes Verbaladjektiv, und gehört zu den Ableitungen des passivischen Verbalstammes **ter-*. Als Analogie läßt die Verfasserin an das ung. Wort *éh* erinnern, das ebenso ein substantiviertes Verbaladjektiv ist, das in archaischer Form fortlebende Partizip des Verbs *eszik*.

NÉPRAJZ

TÁPLÁLKOZÁSI HAGYOMÁNYOK NAGYKÖNYIBAN (II.)*

SZ. BOZÓKI MARGIT — SZABÓ JÓZSEF

Kalácsok, kelt tészták, sütemények

Régen Nagykönyiban csak karácsonykor, újévre, húsvétkor és lakodalmakban sütöttek kalácsot. Előfordult, hogy a legmódosabb nagygazdák télen vasárnapra is készítettek kalácsot. Napjainkban egészen más a helyzet. A nagy ünnepek persze ma sem múlnak el kalács nélkül, és amelyik család kedveli a kalácsot, ott gyakran sütnek minden alkalom nélkül is. Az *üreskalács* sütéséhez nullás lisztet használtak (4 személyre egy, másfél kilogramm lisztet számítottak). Zsír, só, tojás, tej, csipetnyi cukor hozzáadásával jól összedolgozták, megdagasztották a tésztát. A dagasztás régen cseréptálban vagy *meléncében* (nyárfából készült teknő) történt, csak újabban dagasztanak *vájlingban*. Meleg helyen szokták kelni hagyni, majd *kiszakajtság* után különböző formákra gyúrák. Minden alkalommal sütnek egy tepszi *fonyatos kalácsot* (fonott kalács), amelyet ritkábban két ág összesodrásával, gyakrabban pedig háromágú fonással készítenek. Ha több vendéget vártak (pl. húsvétkor és búcsúkor), akkor kalácstésztából nemcsak *fonyatost*, hanem *perecet* vagy *likaskalácsot* is készítettek. A régi, nagy lakodalmakban 300–400 db *likaskalács* is készült, mert nemcsak a vendégeket kínálták belőle, hanem a lakodalmi nézősereget, kíváncsiszkodó gyerekeket is. *Likaskalácsot* szoktak tenni a lakodalmi menetben haladó vendégek borosüvegére is.

Gyakori tésztaféle a *lepény*, melynek az alja tulajdonképpen azonos az üreskalács tésztájával. Régen leginkább csak *krumplis lepényre* futotta, ma a *turós, mákos, diós* és *meggyes lepény* a legkedveltebb. A *turós lepény* töltelékét sósan és édesen egyaránt készítik. Általánosan elterjedt szokás a községben, hogy a túrós és mákos lepényt sütés után frissen nem fogyasztják. Kockára vágva szedik ki a tepsziből, és elteszik egy napig pihenni. Másnap a kidarabolt lepényt *mégöntik*, vagyis cukros forró tejbe mártják, néhány pillanatig állni hagyják benne a lepénykockát, és a tejből kiszedve tejfölt locsolnak a tetejére.

Kalácstésztából készülnek a különféle *kiflik*. A megkelt tésztát elnyújtják, majd háromszögletű, esetleg négyszögletű darabokra vagdalják, ügyelve arra, hogy minden kis darab arányos, szép egyforma legyen. Kávéskanálnyi lekvárt, mákot, diót vagy túrót tesznek a közepébe és összehajtják. Zsírozott tepsziben sütik meg. A kiflik tetejét meg szokták kenni tojással, hogy szép piros legyen.

*L. Néprajz és Nyelvtudomány XXVIII.

Fölvert tésztából készül a *fánk* és a *kuglóf*. A fánk tésztájába kerül 3 tojás sárgája, tej, élesztő, kevés cukor és megfelelő mennyiségű liszt. Finomabb, ha egy diónyi vajat is beledolgoznak. A 3 tojás fehérjét külön edényben fölverik habnak, és a már jól összedolgozott tésztához teszik. Meleg helyen kelni hagyják. Annál szebb lesz a fánk, minél többet visszaverik a kelőfélben levő tésztát. Gyúródeszkán pogácsaszaggatóval kiszaggatják, és forró zsírban kisütik. A jó háziasszony igyekszik szép szalagos fánkot sütni, amelynek közepén halványabb csík húzódik. A zsír mennyiségét kell ehhez jól eltalálni. Újévkor, farsang utolsó napján és *fehérvasárnap* szinte az egész falu fánkot szokott sütni. Amelyik családnál szeretik a fánkot, ott gyakrabban előkerül még hétköznap is. Felvert tésztából készítik a kuglófot, amely régen is, ma is, szívesen fogyasztott tészta. Nagy ünnepekre 4–5 db kuglófot is sütöttek, korábban lakodalomban pedig még 50 darabot is. A kuglóf nagy előnye, hogy több napon át eltartható, úgy, hogy általában nemigen veszít a jó ízéből, élvezhetőségéből. A kuglóf tésztájához tejet, élesztőt, lisztet, kuglófonként 10 dkg cukrot, 3 dkg zsírt vagy vajat, 2–3 kanál tejfölt és 2 tojást szoktak felhasználni. Újabban elterjedt szokás a faluban, hogy szaharint is tesznek a kuglóf tésztájába (kuglófonként 5–6 szemet). Azt tartják, hogy ettől könnyű lesz a tészta. A jól összedolgozott kuglóftésztát két részre osztják, és az egyik feléhez kakaót is kevernek, újabban mazsolát is tesznek bele. Először a sárga tésztát nyújtják el a gyúródeszkán, utána a kakaós felét. A kakaósat elnyújtás után ráhelyezik a sárga részre, és együtt óvatosan összesodorják őket, így teszik a kuglófsütőbe, ahol egy kis ideig még kelni hagyják, mielőtt a kemencébe kerülne. Minél magasabb, lazább tésztájú lesz a kuglóf, annál szebbnek tartják. Változatosságként azért megcsinálták azt, hogy a kuglóf tésztájából elvettek egy keveset, tepsibe tették, és lekvárral megkenték a tetejét. Az így nyert tészta már süteménynek számított 50–60 évvel ezelőtt. Abban az időben kezdett elterjedni a *szalagárés sütemény* is. Liszt, tej, sütőpor, cukor és *szalagáré* (szalalkáli) összegyúráásával készítették. A tésztát négy egyforma részre osztották, és egyenként szép vékonyra elnyújtották. Néhány perc alatt megsült egy-egy tésztaalap. A lapok közé régen lekvárt, mostanában lisztből, tejből, cukorból főzött krémet tesznek. A legfelső réteget meghintik porcukorral.

Nagyon régi szokás a faluban a *diótorta~pörkütt-torta* készítése, amely napjainkban is él még. Eljegyzés, lakodalom, keresztelő — 10–15 évvel ezelőtt legalábbis — nem múlhatott el diótorta nélkül. Mivel a diótorta készítése nagy ügyességet kívánt, nem mindenki vállalkozott rá, de voltak és vannak a községben diótorta-készítő asszonyok, akik megrendelésre szívesen csináltak. Egy-másfél kilogramm cukrot olvasztottak föl egy közepes nagyságú tortához. Mikor megolvadt, apróra darabolt diót kevertek közé. Régen — dió hiányában — tökmaggal is készítették. Két-három, fokozatosan csökkenő területű lábost előkészítettek, vizes ruhával kibélelték, és kifaragott takarmányrépával egyengették el a lábosokban a forró pörköltcukrot. Mikor megkeményedett, de még formálni lehetett, akkor a vizes ruha segítségével kiemelték, és egymás tetejére illesztették. Cukorral habosra kiver tőjásfehérjével díszítették, *kicifráták*. Régen a menyasszonyi torta még 50–60 cm magas is volt. Eljegyzésre szívortát csináltak két galambbal, keresztelőre pedig babakocsi formájú tortát. A *pörkütt-tortát* az 1935–40-es évek körül kezdte felváltani

a *piskótator*ta, és kb. az 50-es évektől bizonyos mértékig ki is szorította. Ma már az idősebb nemzedék is szívesen süti a piskótatortát, ahogy mondják, az ő foguknak már csak az ilyen puha torta való. A fiatal háziasszonyok évek óta működő főzőtanfolyamra járnak, ahol megtanulhatják a különféle torták, sütemények elkészítését, díszítését. Nagyon népszerűek ezek a tanfolyamok, hiszen a falusi asszonyok is szeretnék a vendégeket finom, szép formájú süteményekkel, tortákkal megkínálni. Mivel a községben kész süteményt nem lehet kapni, vagy csak alkalmosszerűen, a háziasszonyok maguk kénytelenek elkészíteni.

Dolgozatunknak nem célja a napjainkban készített sütemények összegyűjtése, de ezt nem is tudnánk megtenni azok sokfélesége, változatossága miatt. A napjainkban készülő torták közül legkedveltebb a *babator*ta, *lóherlevél*, *szívtor*ta, *ágasfatör*zs, *dobos*torta. Ezek alapanyaga a piskótatészta, az összehajtás, a krémmel való bekenés, a díszítés különbözteti meg egymástól. Vasárnapi ingyencsúgnek, vendégvárónak és nagy ünnepekre (pl. lakodalomba, *paszitá*ba) egyaránt készítik őket.

Alkalmilag készített ételek. Saláták

Az alkalmilag készített gyors ételek egy részét reggelire fogyasztották. Munkába indulás előtt igyekeztek olyan reggelit enni, hogy „*tűrős*” legyen utána a *gyomruk*, ne éhezzenek meg hamar. Másrészt fontos volt, hogy a reggeli néhány perc alatt elkészüljön. Gyakran ismétlődő reggeli a *sút szalon*na *sút kábo*sztával. Azért is csinálták ezt szívesen, mert a maradékot elcsomagolták tízórainak. Percek alatt elkészült a *pirit*us *kényér* (piritós), amelyet régen üttetett *virágolaj*ban (napraforgó magból préselt olaj) sütöttek, mert zsír kevés volt abban az időben. Ha lehetőség volt rá, bőven volt a háznál tojás, akkor a leszeletelt kenyeret tojásban megforgatták a sütés előtt. Ez volt a *bundás kényér*, amely még ma is kedvelt reggeli tea vagy tej mellé. Gyors ételnek számított a *tikmonyas pör*c (tojásrántotta szalonnával). Nyáron gyakran zöldhagymával, zöldpaprikával fogyasztották, esetleg bele is sütötték ezeket, hogy jobb íze legyen. Nagyon régi étel a *buzaisterc* vagy *smór*ni, amelyet ma már nem is sütnék, esetleg akkor, ha egy-egy idős ember megkívánja. Liszt, víz, só sűrű keveréke zsírban megsütve, leginkább a palacsinta tésztájához hasonlít. Amelyik háznál volt tehén, ott tejben keverték el a lisztet, és úgy sokkal finomabb volt.

A gyors ételek közé tartozik néhány olyan étel, amelyet többnyire délben készítettek el. Téli napokon különösen, de más évszakban is, ha nem mentek el a földre dolgozni, a háziasszony ebédre is meleg ételt főzött, persze csak egytálételt, olyat, ami gyorsan megfő. Napjainkig a fő étkezés a községben a vacsora. Este készítenek több fogásból álló, igényesebb ételt. Nyáron és ősszel igen gyakori, kedvelt ebéd a *sút paprika*. Paradicsomot, zöldpaprikát, vöröshagymát dinszteltek össze a paradicsom levén, majd zsírt tettek hozzá. és ha már megsült a paprika, tojást is szoktak beletenni. Vannak olyan családok, akik a sült paprikába vékony karikára szeletelt krumplit is tettek, és az így nyert ételt még vacsorára is megették leves után.

Különösen nyáron kedvelt ebéd a *lécso*. Paradicsomon és zöldpaprikán kívül krumplit is tettek bele régen. Ma már cukorral ízesítik, és rizst vagy tarhonyát főznek bele, és ha lehet kapni a boltban főzőkolbászt, akkor legtöbb család azt is tesz a lecsóba.

Az alkalmilag készült gyors ételek között említhetjük még az *ecetős krumplit* (l. a burgonyából készült ételek) és a mártások közül a *paradicsommártást*. Böjti napokon — különösen húsvét előtt — minden háznál szoktak kisütni *vajajját*, és azt ették kenyérrel, sőt az ételekbe is vajajját tettek zsír helyett. Húsvét előtt szoktak legyúrni sóval, paprikával cserépfazékba túrót. Addig hagyták állni, amíg levet nem engedett. Ez volt a *keserűtúró*. Régi böjti étel volt a *füstölt túró*. A kiaggott túrót kevés tejföllel összegyúrták, zsömlényi csomókat formáltak belőle, és feltették a szabadkéménybe száradni és füstölödni. Ezeket a túróból készített alkalmi ételeket ma már nem készítik. Reggelire vagy ebédre azért még fogyasztanak *kevert túrót*, amely túró, tejföl, só, paprika és vöröshagyma keveréke.

A nyersen fogyasztható ételek közül ma is igen kedveltek reggelire, tízóraira, ebédre egyaránt a *szalonna*, *sunka* (sonka), *kolbász*, *zsvártli* (disznósajt) és a *májjus hurka* (májjas hurka). Ma már minden család vág hizót, és ameddig a töltelékéből és a *töpörtőből* tart, addig kevesebb gondja van a háziasszonynak a reggelire és a tízóraira.

Néhány zöldségfélélet már régen is szívesen fogyasztottak el *nyersen* a kenyér mellé, vagy a gyerekek rágcsálták napközben. Az öregek visszaemlékezése szerint sokan szerették régen a *tárórépát* (másodvetésű takarmánynövény). Ma is fogyasztják nyersen a *zöldpaprikát*, *buborkát* megszóva, *retket*, a gyerekek pedig a *sárgarépát*, *káposztát*, *karalábét*. Télen, aki csak teheti, süt a *remben* (sütő) *bubolai tökök* (sütőtök).

Sült húsok, pörköltök mellé különféle salátákat készítenek. Régen a *fejes salátát dögvővé* (forró, ecetes vízzel leöntve) fogyasztották a falu lakói. Zsirt, ecetet, cukrot összeforralták, és abba beleforgatták a salátát. Ma már csak elvétve, a nagyon idős emberek készítik így. A fiatalabb nemzedék cukros, ecetes vízben forgatja meg a jól megmosott fejes salátát.

Kedvelik a községben a *buborkasalátát* is. A felszeletelt uborkát megszóva állni hagyják, majd kicsavarás után cukros, ecetes vízbe teszik. Egyes családok fokhagymát is kaparnak közé, mások tejföllel ízesítik.

Általánosan elterjedt savanyúság a *céglarépa* (cékla). Megfőzik héjasan a céklát, majd kihűlés után meghámozzák, és felszeletelés után ecetes vízzel leöntik. Jól lehűtve találják. Édes káposztából is szoktak salátát készíteni oly módon, hogy a leszeletelt káposztát cukros ecetes vízben megforgatják.

A kenyérsütés

Ismeretes, hogy a kenyérnek népünk táplálkozásában mindenkor nagy jelentősége volt, és mind a mai napig az is maradt. A legtöbb falu táplálkozási szokásaiban a kenyérfogyasztás napjainkban is fontos szerepet tölt be, s ha vannak is kivételek,

legfeljebb a jól ismert közmondás szerint: „Ahány ház, annyi szokás”. Ez jellemző a nagykönyiai táplálkozására is. Nemcsak az inséges idők idézi fel az a népi szemlélet, hogy kenyérdarabot eldobni, abba belerúgni nagy bűnnek számít, hanem talán benne rejlik a kenyér ősi tisztelete is. Nemegyszer láttuk — főleg idősebbektől —, hogy a leesett kenyérdarabkát fölvtették, lefűjták róla a közben ráragadt szennyeződést, és utána megették.

A fiatalok körében a kenyér tiszteletének ilyenféle kifejeződésével már nemigen találkozunk. A kenyér jelentőségét mutatja az a tény is, hogy az emberi jószág kifejezésére Nagykönyiban (és másutt is) ismert és használt az *Uan jó, mind egy falat kenyér* szóláshasonlat. Nem is olyan régen, egy-két évtizeddel ezelőtt nem adták férjhez a lányt úgy, hogy ne tudott volna kenyeret sütni. Arra volt büszke a háziasszony, ha ő is, lánya is szép kenyeret sütött. Büszkén mutatta is a jóra sikerült, friss kenyeret a szomszédasszonyoknak.

Ahhoz, hogy szép és jóízű kenyér kerüljön az asztalra, a gazdaasszonynak sokat kellett fáradoznia, és a kenyérsütés minden mozzanatát nagy gonddal, hozzáértéssel kellett végeznie. A kenyérsütés előtti reggel föltek a tűzhelyre melegedni kb. két liter vizet, és amikor az meglangyosodott, akkor belekeverték az előző sütéskor az *anyakovászból* félretett, kb. egy maroknyi *sütnivalót* vagy más néven *riblit*. Ezt napközben többször is megkeverték *fakalánnyal*, estefelé pedig néhány deka élesztőt tettek bele. Közben a lisztet is lehozták a padlásról, és beleszitálták a teknőbe. Este lefekvés előtt, kilenc óra körül *méktették az anyakovászt* a sütőteknő egyik felében. Ennek során beleöntötték a kb. liternyi *riblis vizet*, két szem krumplit reszeltek bele, és *kiverték fakalánnyal*. Az anyakovász kb. 3–4 óra múlva megkelt. Akkor a háziasszony fölkelt, vizet langyosított, és a langyos vízzel, sóval *édagasztotta a kenyeret*. A megdagasztott kenyér kb. két óra hosszat kelt még a teknőben. Ekkor kezdtek hozzá a kemencefűtéshez. A kemencét értéktelen fűtőanyagokkal, pl. *borsósózával* (szárazbab szára), *krumpliszárral*, *üszéksutával* (etetés után visszamaradt kukoricaszárral, szárizzikkal) fűtötték be. Amikor *mékfűtt a kemence*, már elég melegnek találták a kemencét, akkor szakajtották ki a kenyeret a tiszta szakajtóruhával betérített szakajtókba. Ekkor a kemencét *szénvonyóval* meg *peméttel* (kb. másfél méteres rúd, amelynek egyik végére csuhét, a kukorica száraz borítólevelét kötözik) szépen kitisztították. Ezután belisztezett asztalra tették a szakajtóból a kenyértésztát, és *beötötték* (betették, bevetették) a kenyeret a kemencébe. Amikor mindet sorba berakták, akkor a kemence szájához odatették a *tévt* (besározott deszkalap vagy vaslemez). Kb. másfél-két óráig sült a kenyér. Amikor szépen megpirult, kiszedték és megmosdatták hideg vízzel. Általában négy-öt kenyeret sütöttek. Ha kisebb volt a család, kevesebbet. Rendszerint egy-egy kisebb kenyeret, *pompost* is szoktak sütni. Szinte elmaradhatatlanul velejárt a kenyérsütéssel a *langalló* (lángos) sütése is. A kenyértésztából annyit félretettek, hogy 3–4, nagyobb családban esetleg több *langalló* is süljön. Megsózva, és ha volt rá mód, megtejfölözve kedvelt eledelnek számított.

Meg kell még jegyeznünk, hogy szegényebb időkben, ha a kedvezőtlen időjárás következtében rossz volt a gabonatermés, vagy más ok miatt szűkebb esztendőt mért a sors a családra, akkor a szegényebbek *kukoricakenyeret* voltak kénytelenek enni.

Az is előfordult, hogy a búza- és rozsliszt közé árpaliszttal kevertek, sőt még arra is volt példa, hogy korpát tettek a kenyérlisztbe. Szerencsére mindez már a múlté.

A kenyérsütésnek ez a módja ma már elvétve sem fordul elő a faluban. Az 1950-es években még szokásos volt, a 60-as évektől azonban egyre kevesebben és egyre ritkábban sütöttek otthon. A legtöbben boltban (újabbán egy pék kisiparostól) veszik a kenyeret.

A tej és tejtermékek

Korábban elég sok tehenet tartottak a faluban. Napjainkban már csak olyan háznál van tehen, ahol a családon belüli munkamegosztás ezt lehetővé teszi. Régebben, az egyéni gazdálkodás időszakában a szegényebb családok igavonásra is befogták a tehenet, a háztájiban erre azonban nincs sem szükség, sem lehetőség. A tehen mindenkor értékes háziállatnak számított, hiszen nemcsak a család tejfogyasztását biztosította, hanem ezenkívül a tej értékesítése révén pénzhez is juttatta a családot. Ezért ma is szívesen hordják a tejet a *csarnokba* (tejgyűjtő hely). A tehen fejése női munka, ezért néhány évtizeddel ezelőtt a tizenkét-tizenhárom éves lányoknak éppen úgy meg kellett tanulniuk a tehénfejést, mint pl. kötni, fonni. A család különösen azt várta, hogy a tehen *friss fejős* legyen, mert a borjazás után mindig több tejre lehetett számítani. Amikor a *borgyazás utáni* első tejet, a *főcstejet* kifejték, gyakran összehívták az utcabeli gyerekeket, akik a felforralt *főcstejet* mindig szívesen elfogyasztották. Van, aki csak forraltan issza a tejet, van, aki rögtön a fejés utáni *édestejet* is szereti. Általában azonban nem játszott és ma sem játszik még a tejfogyasztás olyan fontos szerepet a nagykönyiak táplálkozásában, mint amilyen szükséges lenne. Az édestej különböző felhasználásáról már az eddigiekben szoltunk, ezért itt a tejből előállított *téhaszna* (különböző tejtermékek) készítéséről ejtünk szót.

Ha a gazdaasszony *aludttejet* kívánt a családnak adni, akkor alkalmankint félreszűrt egy-egy köcsöggel, és ezt hűvös helyre, rendszerint a pincébe tette. Amikor megaludt a tej, akkor a tejfölt *lőfölozték*, és ehatték a jó *májjas* (szépen összeálló) aludttejet. A tejfölt magában vagy túróval fogyasztva mindigizletes ételnek számított.

Ha a háziasszony *túrót* akar készíteni, akkor esetleg egynél több köcsög aludttejet *aggaszt ki*. Ez úgy történik, hogy nagyobb fazékba öntik az aludttejet, és fazekastul a már nem túlzottan meleg tűzhelyre (nyáron esetleg a napra) teszik. Néhány óra múlva az aludttej *kiaggik* (túróvá keményedik). Akkor a túró beleteszik egy *turósacskóba*, amelyet az asztal oldalába vert szeghez vagy máshova fölkötnek, hogy a *savó* kicsurogjon belőle. A savót többféleképpen hasznosították. Volt, aki *kudarit* készített belőle. Ez úgy történt, hogy a savót fölforralták, lisztet habartak bele, és apró kenyérdarabkákat beleszeletelve fogyasztották. Legtöbben azonban a disznókkal etették meg. A házicérnát savóba szokták tenni, hogy szép sárgás és puha legyen.

Harminc-negyven évvel ezelőtt házilag készítették a *vajat* is. Vaj abban az időben elég ritkán került a kónyi parasztember asztalára, némi javulás csak az utóbbi egy-két évtizedben következett be, amióta boltban vásárolják. A vaj- és sajtfogyasztás

azonban ma sem jelentős a helyi táplálkozási hagyományban. A vajkészítés a vásárokon beszerzett *faküpillővel* vagy *cserépküpillővel* történt. A *küpillés* elég fárasztó munka, és csak akkor lett könnyebb, amikor elterjedt a *hajtós küpillő* használata. Küpillésre akkor kerítettek sort, ha elegendő mennyiségű *téő* (tejföl) gyűlt össze. A küpillőbe tett vajat addig *küpillték*, amíg az ikrás darabokban vajjá kezdett összeállni. Utána hideg vízbe tették, tányérra rakták, és így fogyasztották. A vajköpülés melléktermékét, az *irót* pedig ugyanolyan szívesen fogyasztották gyermekek és felnőttek, mint a finom, házi vajat.

A gyümölcsfogyasztás

Borsizky Jánosnak, a múlt század második felében Kónyiban működő jegyzőnek — a vízi élettel kapcsolatban már idézett — írásából tudjuk, hogy az 1848-as kónyi tüzvész után a gyümölcsstermesztés nagyon alacsony színvonalon állott a községben. 1864. április 17-én keltezett följegyzését tanulságos idéznünk: „A községben levő kertek érdekeire vonatkozva semmi nevezetesség nem létezik, sőt annyira pangásba van a gyümölcsstermesztés is, hogy tán az egész falu kertjeibe összesen nincs 100 db gyümölcsfa. Leginkább gabona és lóher termelésre használtatnak, 1848 előtt ilyen gyümölcsös kertek lévén, de azon évben a borzasztó nagyszerű tüzvész okozta szerencsétlenség még a fákat sem kémélvén, azolta hanyatlásba indult a gyümölcsstermesztés és tenyésztés.”

Borsizky János eme megállapításait a helyi hagyomány is megerősíti. A nagykónyiak még a századforduló körül is kevés gondot fordítottak a gyümölcsstermesztésre. A lakosság kevés gyümölcsöt fogyasztott, és e kevésnek is egy része — amint már említettük — a vadon termő (főleg az erdőben gyűjtött) gyümölcsökből került ki.

Századunk 20-as éveitől kezdve valamelyest növekedett a gyümölcsstermesztés mennyiségében és a tekintetben is, hogy különböző újabb gyümölcsfajtákat igyekeztek meghonosítani a falubeli gazdák. Erre főképpen az *Öreg-hégyen*, az *Uj-hégyen*, a *Bodonkutnál* és másutt lévő szőlőskerteket használták föl oly módon, hogy egyrészt a szőlő közé ültettek gyümölcsfákat, másrészt a présház előtti, dülőútig nyúló szivásba. Elterjedt az is, hogy otthon, a ház körül telepítettek gyümölcsfákat. Az almafajták közül a legelterjedtebb a *borizü óma*, *jonatánóma*, a *nyári* és *téli pogácsaóma*, az *édés* és a *savanyó óma*, a június második felében érő *szentiványi óma*. A legismertebb körtefajták a következők: *árpaérő*, *buzaérő*, *zabérő körte*, *héberkörte*, *pirosbélű körte*, *szagos körte*, a Jakab nap (július 25.) táján érő *jakapos körte*, a nagyasszony (augusztus 15.) körül érő *nagyasszonyi körte* stb. A szilvák közül a leggyakoribb fajták a *sárga szilva*, *fosókaszilva*, *lómonyú szilva*, a *kék szilva*, amelynek van *magvaváló* fajtája és nem *magvaváló dobzószilva*, továbbá ismert még a *kutyaleső szilva*, *paradicsomszilva* és a *ringlőszilva*.

Víszonylag elterjedt a *sárga boroc* és az *őszi boroc* néhány fajtája is. Eléggé népszerű a *cserésnye* és *meggy* is. Ezeket a gyümölcsöket szívesen fogyasztották, és ha bő termés volt, akkor különféleképpen hasznosították. Amiből lehetett, abból

lekvárt főztek, az utóbbi évtizedekben pedig egyre jobban szokássá vált a *duncok* (befőttek) készítése. A túl érett, megaszalódott gyümölcsöt (cseresznyét, meggyet) összeszedték a fa alól *aszaléknak*. Ezenkívül almát, körtét, szilvát aszalni is szoktak télire. Ugyancsak a szőlőskertekben terjedt el elsősorban az *epërgye*, a *ribizli* és a *tüskeribizli* (egres) termesztése is. Ezekkel a gyümölcsökkel is főként a gyermekeknek kedveskednek. Ha sok a ribizli, lekvárt főznek belőle.

Ha összegezni próbáljuk a gyümölcsstermesztés sajátosságait, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy jelentősége a 20-as évektől napjainkig jól érzékelhetően nőtt, de nem olyan mértékben, hogy piacra is termeltek volna. Amit lehetett, az önellátásra megtermelték, és megtermelik ma is. A gyümölcsfogyasztás növekedését jelzi az, hogy most már a boltokban, a tamási piacon és egyebütt is megveszik a gyümölcsöt. Néhány évtizede még az sem volt ritka, hogy máshonnan hozott gyümölcsért (pl. dinnye, szilva) egy-egy szakajtó eleséggel fizettek.

A gyümölcsök és zöldségfélék tartósítása

Mint már említettük, a gyümölcsstermesztés szempontjából Nagykónyi elmara-dott község volt, mivel alig volt a faluban gyümölcsfa, ezeknek termését általában nyersen elfogyasztották. A századforduló idején és az azt követő néhány évtizedben a *dunc* (befőtt) teljesen ismeretlen volt. Lekvárt sem főztek egyéb gyümölcsből, csak *nohaszöllőből*. A kicsumázott szőlőt megmosták, *belemarcingúták* (kézzel összezúzták) rézüstbe és megfőzték. Az adatközlők emlékezete szerint nagyon sokáig kellett főzni. A hosszú főzés után *kipaszérúták* (kipasszírozták), és *bubolai tőköt* (sütőtök) szeltek közé. Így tették vissza ismét főzni, hogy a tők levétől megédesedjen egy kicsit, mert cukorra nem jutott pénz abban az időben. Télen gyümölcs helyett almából és körtéből nyert aszalékot fogyasztottak. Később már szilvát is aszaltak. A gyümölcs tartósítása, télire való befőzése a felszabadulás utáni években kezdődött. Azóta *cserésnyét*, *mëggyet*, *szivát*, *borocot* (barackot), *birsómát* egyaránt befőznek télire. A megmosott gyümölcsöt tiszta üvegekbe rakják, majd vizet és cukrot tesznek rá. Néhány csipetnyi *szalicit* (szalicil) is szórnak a befőtt tetejére. Ezután jól *kiduncújják*. Újabban sokféle lekvárt is főznek, de legáltalánosabb a *boroclëgvár*, *szilvalëgvár*, *mëggylëgvár* készítése.

A zöldségfélék tartósítása sokkal régebbi időre nyúlik vissza, mint a gyümölcsöké. A legidősebbek emlékezete szerint mindig szoktak paradicsomot kifőzni, csak régen nem tettek bele szalicilt, és a lekötés módja is egészen más volt. Celofánpapír helyett tiszta, fehér ruhát tettek az üveg szájára, ezután a ruhát az ujjukkal az üvegbe nyomták, és egy dugónyi félnyirkos sárgaföldet tömtek bele, hogy ne kapjon levegőt. Szoktak eltenni ősszel uborkát, paprikát és zöldparadicsomot. Régen csak sós vízzel öntötték le az üvegbe rakott zöldségféléket, azután 2–3 hétig a napra tették, és utána cserélték le a sós vizet ecetes vízzel. Már régóta változtattak ezen a tartósítási módon. Előre megkeverik az ecetes vizet, és ízlés szerint cukrot, sót is tesznek bele, majd az üvegekbe rakott uborkára, paprikára, paradicsomra öntik. Szemes borsot és babérlevelet is tesznek az üvegbe. A sárgarépat és a zöldséget veremben tárolták

télen. Ősszel négyszögletű gödröt ástak, az oldalát kideszkázták, és a tetejét is lefedték deszkával, majd beföldelték. A burgonyát is hasonló módon vermelték el, csak sokkal nagyobb vermet ástak neki. Amelyik háznál van pince, ott újabban pincében tárolják a zöldségféléket.

Fűszerek, ízesítők

Bármilyen ételről van szó, általában úgy szeretik, ha „*kiérzik belüle a só még a paprika*”. Ezek a legfontosabb ételízesítők, amelyek közül a sót a boltban, a paprikát pedig részint a boltban szerzik be, részint saját maguk készítik. Néhány évtizeddel ezelőtt a Kalocsa környéki paprikaárusító batyus asszonyoktól is vették a paprikát. A legtöbb háziasszony azonban gondoskodik arról, hogy legyen elég *törnivaló paprikája*. Erre a célra a *hëgyës és kosszarvu* paprikát használják. Amikor a nyár végén pirosodni kezd, akkor a *fűznivaló paprikát* leszedik, fölfűzik, és a padlásra — rendszerint a *csucslíkba* (a padlás kémlelőnyílásába) — teszik föl. Ha már jól megszáradt, akkor lehozzák, és a *remben* (sütőben) szárogatják még. Régebben mindig a kemencében szárították kenyérsütés után. Amikor kellően megszáradt, mozsárban törték meg. Ez elég kellemetlen munka volt, a háziasszony „*még is siratta*” a paprikatorést. A mai napig szívesen használják ételízesítésre, legfőképpen a töltelékek (kolbász, hurka stb.) ízesítésére a házilag készített fűszerpaprikát, esetleg a boltban vásárolt paprikával keverve. Elmaradhatatlan — főleg a töltelékekből — a *magyarbors* (feketebors) is. Ritkább ételízesítők még a *köménymag*, a *szëgfűszëg*, a *fahëj*, a *sáfrány*, a *pasztërnác*. A savanyú káposztába mindig tesznek *babërlevelet* és lehetőleg *birsómát* is.

Többféle étel ízesítésére használják az *ecetet* (az idősebbek *esencnek* is mondják.) Néhány évtizeddel ezelőtt még sokan készítettek házilag borecetet. Azt tartották, hogy nem kell pénzt adni érte, a háborús évek alatt pedig a szükség kényszerítette a falu lakóit arra, hogy borból készítsenek ecetet. A borecetkészítés módjáról Szabó Józsefné (61 éves) a következőket mondta a magnetofonszalagra 1971. november 1-én.: „*Rëgënte a borecetët magunk csinyátuk, mer abba az idöbe nëm tellët ecetre. Majnëm mindën házna át a duncosüjeg a porheltën. Nëm nagyon gyutott abba az üdübe, az én üdömbe ecetre. Magunk csinyátuk, halom még a parasztok is, nëmcsak a szëgënyëk. Mëkkesztük, annag vót nehezebb, aki keszte a csinyállást. Má utánna többiek könnyebben csinyáták.*

– (Hogyan készítették?)

– *Kivëtünk a csipövással a porheltbü kilenc darap parazsat, akkorát, mind ëgy magyaró. Akkor az mëkhütt. Akkor beletëtünk ëd duncosüvegbe, mëg akkor beletëtünk ëty fé marék lëncsët, mëg beletëtünk a szotyolának a bëlit, ëtypár darabot. Akkor ära öntöttünk annyi bort, hogy ërgye fő. Akkor lëkötöttük, hogy levegöt në kaptyon. Akkor főtëtünk a porhelt tetejibe. Akkor rá ëty hëtre mëgnëstük. Akkor má láttuk, hoty pirosodik. Uan pirosodod ben, mind az aludvér. Uty hijtuk, hogy májja, mëg a borgyuja, mikor má nyött. Akkor kilenc, mindën kilenc nap után öntöttünk rá kéd decit, utóp három decit, utóp fé litërt, utyhogy három litërzëz duncosüjeg, négy litërzëz teli lëtt.*

De ölég jó erős ecet léd belüle. Akkor utób nyöd belüle akkorára, mind a két öklöm. Akkor má az ára való szomszédok má könnyen csinyáták a borágyot, mer akkor má gyűttek, hogy aggyunk a borgyubu. Akkor má ára nem köllött más, csak a borgyuja. Csak akkor aszt is uty köllött öntöznyi hetenként két decit, három decit, hogy még ne csömölöggjön. Mer hotyha sokat öntöttek rá, akkor mekcsömöllött, akkor éromlott. Ez vót mindén házná, még a pógárokná is.

– (Mire használták föl?)

– *Ez az ecet ez mindénre jó vót. Jó vót étebe is, még abba az üdőbe még nagyon sok köllött a salátára is, mer akkor még mindénki dögüvel étte a salátát. Nem ösmerték az eleven salátát cukorrá, mim most. Mindénre nagyon mekfelét, mert különben is nagyon erős izs vót. Még buborkát éténnyi összē, mindénre, paprikát, aszt hasznátuk. Szoktunk lészēnyi káosztát salátakáosztának, ára is szoktunk hasznányi, ecetēs tojásra szoktuk hasznányi. Sűrű krumpira hasznátuk, ódalas, kis ódalas, ha vót ódalas, de má a szēgényembérnek sokájig nem vót ódalas. Háborus alkalommā akkor nem lehetēt kapnyi a bótogba, akkor vót mindén a házná. De má a dēmográcia után, akkor má nem vót. Mos má nem is lehet látnyi sēhun sē, halom mink szēgényēk, mink sokat ēhasznátunk.”*

(MNYTK. 163. sz. 88–9).

Italok

Bár több évtized óta vannak artēzi kutak a községben, és ivásra többnyire ezek vizét használták, mégis jó ideig jelentős szerepük volt a lakosság vízellátásában a parasztudvarból szinte elmaradhatatlan kerekcs kutaknak is. Öröndetes, hogy kb. tíz év óta törpe vízmű látja el az egész falut jó ivóvízzel.

A szeszes italokat — a bor és pálinka kivételével — boltban vagy kocsmában veszik meg. Az utóbbi időben a sör fogyasztása jelentősen nőtt a korábbi évtizedekhez viszonyítva, de az idősek között többen vannak, akik nemigen isszák meg.

Ádomást ma is leginkább borral isznak. Aki csak tehet, még a szegényebb rétegek közül is, igyekezett egy kis szőlőterülethez jutni. A szegényebb emberek főleg *nohát* és *otellót* termeltek, értékesebb *hazai* (nemesített) szőlője általában a jobb módúaknak volt. Annyi bort igyekeztek termelni, hogy legalább a családnak elég legyen egy évre. A törkölyből pálinkát szoktak főzni. Az utóbbi évtizedekben gyümölcsből (szilva, barack, körte stb.) is készítik. Disznóöléskor, lakodalomban elmaradhatatlan a pálinka. Az utóbbi időben — főleg, ha fogytán van az óbor — *méggybort* is készítenek. Ugyancsak mostanában — főleg az utóbbi tíz-tizenöt évben — terjed a *feketekávé* fogyasztása is. Teát ritkán főznek, főleg akkor készítenek — rendszerint hársfavirágból –, ha köhög valaki a családban. Megesik, hogy ilyen esetben forralt borral is próbálják elősegíteni a gyógyulást.

**ПИЩЕВЫЕ ТРАДИЦИИ В ДЕРЕВНЕ НАДЬКОНИ
(ЧАСТЬ II.)**

МАРГИТ С. БОЗОКИ — ЙОЖЕФ САБО

В этой статье авторы продолжают публикацию пищевых традиций деревни Надькони (область Толна).

Их работа включает в себя описание изготовления разных калачей, пирожных, салатов и традиционный способ хлебопечения. Кроме этого они подробно описывают использование молока, молочных продуктов, бакалейных товаров, фруктов и напитков в указанной деревне.

Статья охватывает пищевые традиции жителей деревни Надькони с конца XIX века до наших дней.

SZEMLE

STEPHEN C. LEVINSON: PRAGMATICS

Cambridge Textbooks in Linguistics
Cambridge, 1983. Cambridge University Press. 420 lap.

1. A szerző nehéz (és hasznosságához képest talán nem eléggé méltányolt) munka elvégzésére vállalkozott: a pragmatikai kutatások ez idő szerinti állásáról kíván átfogó képet nyújtani mindazok számára, akiket a nyelv használatával kapcsolatos kérdések valamely szempontból érdekelnek. S bár ily módon a nyelvészek mellett a filozófia, a pszichológia, az irodalomtudomány kutatóit potenciális olvasói körébe vonja, kétségkívül a pragmatika leendő művelőinek teszi a legnagyobb szolgálatot azáltal, hogy a tudományterület fő témakörein belül felvetődő centrális problémák megoldási kísérleteit meggyőző ítélőképességgel és bő illusztrációval mutatja be és ütközteti. Mindemellett a terjedelmi okokból nem tárgyalható részleteket és ellenvéleményeket illetően a releváns források folyamatos megadásával körültekintő módon biztosítja az olvasó tájékozódási lehetőségét. Bár nem deklarálja, állásfoglalásaiból kiviláglik, hogy maga LEVINSON a GERALD GAZDAR és munkatársai által képviselt pragmatikai nézeteket osztja leginkább.

Könyvét a pragmatika angol-amerikai filozófiai és nyelvészeti irodalmában tradicionális témakörök, a deixis, a konverzációs implikátumok, a preszuppozíció, a beszédaktus-elmélet taglalására korlátozza, valamennyinek egy-egy fejezetet szentelve; végül ráadásként, az utolsó fejezetben (elsősorban) közvetítői és kritikai szerepéből kilépve innovatív áttekintést ad a konverzáció-analízis egy lehetséges módjáról. Így lényegében csak egy olyan témakör tárgyalásától tekint el, amely a szűkebb értelemben vett pragmatika hatáskörébe tartozik, s ez a topic-comment distinkció (döntését egyfelől az e téren tapasztalható fogalmi tisztázatlanságokkal megokolva, másfelől azzal a feltevessel, hogy a jelenség leírható más módon is — a preszuppozíciók, az implikátumok, a szövegbeli funkció és a megnyilatkozásbeli helyzet figyelembevételével). A fejtegetéseket túlnyomórészt angol példák illusztrálják (bár elszórtan egzotikus — indián, tamil, japán stb. — példákat is találunk); mivel pragmatikai kutatásokat eddig jobbra indoeurópai nyelveken végeztek, az eredmények univerzális jellegét illetően csak sejtések fogalmazhatók meg.

2. A *pragmatika szkópusza* c. első (bevezető) fejezetet a szerző tömör történeti áttekintéssel indítja: bemutatja, hogyan szűkült le fokozatosan a CH. MORRIS szemiotikájában született és ott még igen tág értelemben használt terminus interpretációja CARNAP működése (valamint az analitikus filozófia befolyása) nyomán a természetes nyelvek olyan aspektusainak tanulmányozására, amelyek megkövetelik a nyelvhasználók tekintetbe vételét. CARNAP értelmezése azonban még nem vette figyelembe a kontextus minden aspektusát, pl. a beszédesemény hely- és időparamétereit, a résztvevők tudását, hiedelmeit, szándékait; a definíció ezekkel a szempontokkal kiegészülve interpretálja körülbelül azt a terminust, amelyet ma az angol-amerikai filozófiai és nyelvészeti irodalomban használnak.

A *pragmatika* terminus definiálása azonban számos más aspektusból is megközelíthető, s ahhoz, hogy a pragmatika szkópuszát pontosabban meghatározhassuk, szemügyre kell vennünk a lehetséges definíciókat. LEVINSON kilenc definíciót vizsgál meg, valamennyi esetben mérlegelve a felmerülő problémákat. Ezek gyökere abban rejlik, hogy a *pragmatika* terminus takarja egyfelől a nyelvi szerkezet kontextustól függő aspektusait, másfelől a nyelvhasználat és nyelvmegértés olyan elveit, amelyeknek kevés köze van a nyelvi szerkezethez, s nehéz a definíciót úgy megadni, hogy mindezt magába foglalja. A kilenc definíció közül három kap kiemelt szerepet: 1) *A pragmatika nyelv és kontextus azon viszonyait tanulmányozza, amelyek grammatikálizálódtak, kódolva vannak a nyelv struktúrájában.* Ennek a meghatározási kísérletnek a nyelv struktúrájában való megfoghatóság a vonzereje; gyengéje, hogy maga a kontextus és a grammatikálizáció fogalom nem pontosan meghatározott, továbbá, hogy ennek értelmében

bizonyos implikátumfajták (pl. a metafora) kimaradnának a vizsgálatból. 2) *A pragmatika a jelentés azon aspektusait tanulmányozza, amelyeket a szemantika nem tud kezelni.* Minthogy itt szemantikán — LEVINSON érvelése szerint a pragmatika szempontjából legyszerencsebb megoldásként — igazságfeltételeken alapuló szemantikát értenek, ez sokkal szűkebb szköpuszú, semhogy a jelentést a maga teljességében kezelhetné. A definíciót GAZDAR adta meg ebben az egyszerűsített formában: *pragmatika = jelentés – igazságfeltételek.* A jelentés itt a *grice-i nem természetes jelentés* fogalmát takarja. Ezáltal a jelentés hatáskörébe rendelhetők a konvencionális jelentésen túl az indirekt implikátumok is — ezeket viszont egy homogén alapokra épült, koherens szemantika nem kezelheti ellentmondásossággal. Így a teljes kommunikációs jelentés leírása szükségképpen hibrid; ti. egyszerűbb és elméletileg megalapozottabb két homogén komponensben, egy igazságfeltétel-szemantikában + a pragmatikában modellálni, mint egyetlen amorf és heterogén szemantikában. A definíció gyengéje, hogy a pragmatikát a szemantikából kiindulva, annak komplementereként határozza meg, s így a választott szemantikai elmélettől való függőségre kárhoztatja. 3) *A pragmatika a nyelv és a kontextus azon relációit tanulmányozza, amelyek alapvető fontosságúak a nyelvmegértés folyamatának értelmezésében.* A definíció erőssége, hogy megfelelő súlyt ad a pragmatikai implikáció szerepének, annak az általános elvnek, hogy a nyelv használatát korlátozó szabályokhoz mindig hozzárendelendő egy megfelelő halmaz, amely a nyelvmegértésben alkalmazható következtetési stratégiákat tartalmazza. Problémát okoz viszont, hogyan határoljuk el ezeket a világról való tudásunktól.

LEVINSON a pragmatikát nemcsak a szemantikától, hanem másik "szomszédjától", a szociolingvisztikától is megkísérli elválasztani; az eredmény, akárcsak az előbbi esetében, a kölcsönös függőség (és a pontos elhatárolás nehézségének) kimutatása. Ahhoz természetesen nem fér kétség, hogy míg a pragmatika a szemantikához hasonlóan a nyelv modelljének egyik komponense, a szociolingvisztika nem az.

A pragmatika iránti érdeklődés feltűnő megnövekedését LEVINSON főleg a következő perspektívikus elvárásoknak tulajdonítja: 1) a pragmatika lehetővé teszi a szemantika radikális egyszerűsítését; 2) megszünteti az eddigi nyelvelméletek hiányosságait a nyelvi kommunikáció leírása terén; 3) a nyelvi tényekre szignifikáns funkcionális magyarázatot adhat; 4) a nyelvhasználat funkcionális mátrixaként előtérbe állítja a közvetlen interakciót, amelynek elsődleges szerepe van pl. a nyelvhasználat folyamatában.

3. *A deixis.* Mivel a deiktikus (indexikus) kifejezésekre vonatkozó (vázolt) filozófiai kutatások eredményei nem elégségesek ezen kifejezések használatának adekvát leírásához, amellyel viszont még nem rendelkezünk, a fejezet inkább nyelvi tényekkel kapcsolatos problémafelvetések sorozata, némi előzetes rendezésben (főleg LYONS és FILLMORE nyomán). A személyre, a helyre és az időre mutató deiktikus kifejezések tradicionális kategóriái a szövegbeli deixis és a szociális deixis osztályaival toldja meg. Foglalkozik a deiktikus középpontnak a beszélőről a kommunikációs esemény más résztvevőire való eltolódásának jelenségével, ennek interpretációbeli következményeivel; a deiktikus kifejezéseknek a deiktikusan belül gesztussal egybekötött, illetve szimbolikus, és nem deiktikus használatával.

A *személy-deixis* sajátos problémái: a kommunikációs szerepek grammatizálódása egyes nyelvekben; pronominális rendszerek elemzése, ezeken belüli distinkciók kódoltsága az igei/névszói egyeztetésben; rokonsági terminusok, címek, tulajdonnevek vokatív, illetve referáló használat; a kommunikációs szerepek közti további lehetséges distinkciók.

Az *idő-deixis* kérdéskörében a szerző tárgyalja a tisztán deiktikus kifejezések gesztussal egybekötött, illetve nem deiktikus használatát, az idő kulturális mértékegységeit kifejező szavak (*ma, holnap, tegnap*) deiktikus használatát, ennek preferenciáját a releváns napok naptári (abszolút) megnevezésével szemben, s foglalkozik a komplex időmegjelölések (amelyeken egy deiktikus módosító elem és egy nem deiktikus név, illetve mértékegységet kifejező szó kapcsolatát érti: pl. *a jövő augusztusban, ezen a héten*) bonyolult interpretációs kérdéseivel.

A *hely-deixis* nem véletlenül vet fel párhuzamos problémákat; így előtérbe kerül a térszemlélet deiktikus/nem deiktikus megjelölésének kombinálódása. Érdekes a tisztán hely-deiktikus szavak rendezése a közeli/távoli dimenzió + a kommunikációs szerepek viszonylatában, továbbá a közeli/távoli dimenzió kívül egyéb, egzotikus deiktikus paraméterek bemutatása, végül (FILLMORE nyomán) a *come* (mint "beépített") deiktikus komponenssel rendelkező mozgást jelentő ige) használatának leírása a kommunikációs események résztvevőinek viszonylatában.

A *szövegbeli deixis* ben a szöveg valamely részére mutató/utaló kifejezések használata mutatkozik meg; számos olyan jelölési mód, amellyel egy megnyilatkozásnak a környező szöveghez való viszonya kifejezésre

jut. A szerző állást foglal a szövegbeli deixis és az anafora olyan distinkciója mellett, amely szerint az anafora kizárólag koreferenciális visszautalás. A kérdésfelvetések az idő- és hely-deiktikus kifejezések, valamint egzotikus topic-jelölők szövegbeli deiktikus funkciói, a "token-reflexivitás" (pl. *Ez a mondat nem igaz*) és a szövegbeli deixis egyéb sajátos esetei (mint pronominalizálás deszignátum-azonosság esetén) köré szerveződnek.

A *szociális deixis* kategóriájába a nyelvi struktúra azon aspektusai tartoznak, amelyek kódolják a kommunikációs esemény résztvevőinek szociális azonosságát, a szociális viszonyt közöttük, illetve egyikük valamint referált személyek/entitások között. Ezek a szociális deixis számára csak annyiban relevánsak, amennyiben grammatikalizálódtak. (Ez a kritérium egyben biztosítja a szociális deixis és a szociolingvisztika elválasztását.) A szerző főleg tiszteleti kifejezésmódokkal és ezek egyeztetési problémáival foglalkozik.

A két utóbbi kategória (a szövegbeli deixis és a szociális deixis) az (bárhogy foglalkozunk is állást a többire nézvést), amelynek jelenségei nagyrészt kívül esnek a logikai szemantika skópuszán, mivel az igazságérték-hozzárendelést nem befolyásolják; amennyiben a deixist (részben) a szemantika és a pragmatika által is kezelhető területnek tekintjük, akkor azt határuk itt vágja át.

4. *A konverzációs implikátumok.* E pragmatikai következtetésfajták vizsgálatát GRICE *implikátum-teóriája* alapozta meg. Ez az elmélet a nyelv kooperatív használatának következő alapelveire épül: 1) a kvalitás elve (ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel, ne mondj olyat, amiről nem bizonyosodtál meg); 2) a kvantitás elve (megnyilatkozásod legyen annyira informatív, amennyire szükséges; ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges); 3) a relevancia elve (megnyilatkozásod legyen releváns); 4) a kifejezésmód elve (megnyilatkozásod legyen világos, kerülje a többértelműséget, legyen rövid, tükrözze az események sorrendjét). A beszélő viszonya a maximákhoz kétféle lehet: ha követi őket, akkor a hallgatónak lehetőséget ad arra, hogy az a megnyilatkozás szó szerinti tartalma mögött *standard implikátumokat* ismerjen föl. De a maximák nyílt megsértése, mivel sajátos következtetések levonására késztet, ugyancsak azzal jár, hogy kommunikatív célra használjuk őket. (Ily módon értelmezhető az ironia, a metafora, a tautológia.) Az implikátumok fő jellemző jegyei: törölthetők (kontextus-függőség); mivel nem a nyelvi forma aspektusaihoz kötődnek, a megnyilatkozásról (adott kontextusban) nem választhatók le (ugyanazt a dolgot nem lehet más formában kifejezni úgy, hogy törölődjék a kérdéses következtetés); kikalkulálhatók egyfelől a megnyilatkozás szó szerinti jelentése, másfelől a kooperatív elv és a maximák alapján; a nyelvi kifejezések konvencionális jelentésének nem részei. (Vannak konvencionális ((nem konverzációs)) implikátumok is.) *Akonverzációs implikátumok* lehetnek *általánosak* (nem kívánnak speciális kontextust) és *sajátosak* (speciális kontextusokat kívánnak meg — a maximák megsértéséből következő implikátumok többnyire ilyenek). A szerző GAZDAR nyomán két általános, a kvantitás elvén alapuló implikátumot mutat be. A skaláris implikátum (*scalar implicature*) lényeges szerepet játszik pl. a természetes nyelvek logikai kifejezéseinek (operátorok, kvantorok, modálisok) és a szótár szemantikájának megértésében. A skála: azonos grammatikai kategória nyelvi alternánsainak vagy kontrasztív kifejezéseinek halmaza, lineárisan elrendezve az informativitás foka vagy a szemantikai erősség szerint: pl. *<all, most, many, some, few>*. Ha a beszélő azt állítja, hogy a skála gyengébb pontja adekvát, akkor implikálja, hogy egy erősebb pont nem adekvát (pl. *Some of the boys went to the party — a some implikációja: not all*). Ugyanakkor a skála gyengébb pontjának szemantikai tartalma kompatibilis az erősebb pont igazságával, és az a következtetés, hogy az erősebb pont nem adekvát, implikátum. (Így a *some* kompatibilis az *all* kvantorral, vö. pl. *Some of the boys went to the party, in fact all*; ezért a *some* szemantikai tartalma nem foglalja magába a *not all* jelentést, az utóbbi *some* rendszeresen asszociált skaláris implikátuma lévén.) A másik általános implikátum (*clausal implicature*) nem független ettől: ha a beszélő valamely nyelvi kifejezést használ, amellyel nem foglal állást valamely beágyazott proposíció igazságának viszonylatában (pl. *I believe John is away*), előnyben részesítvén ezt valamely más, rendelkezésre álló erősebb kifejezéssel szemben, amellyel állást foglalna (pl. *I know John is away*), akkor arra lehet következtetni, hogy nincs abban az (episztemikus) helyzetben, hogy az erősebb kifejezést használhassa. A komplex kifejezések implikátumainak kikalkulálására (tekintve, hogy ezek között inkonzisztensek is lehetnek) szintén GAZDAR megoldását ajánlja a szerző: M megnyilatkozás kommunikatív tartalmát úgy állapítjuk meg, hogy M különböző szemantikai és pragmatikai implikációit a következő sorrendben adjuk hozzá C kontextushoz: 1) M szemantikai implikációi (akár konzisztensek, akár nem); 2) a "clausal" implikátum (ha inkonzisztens, törölődik); 3) a skaláris implikátum (ha inkonzisztens, törölődik).

Az implikátum-elmélet tehát egyéb előnyei mellett (megkönnyítheti bizonyos szintaktikai jelenségek

leírását) egyszerűsítheti a szemantikát is, amennyiben lehetővé teszi ambiguitások egyértelműsítését, továbbá azt, hogy a "logikai szókincs" területén meg lehet tartani az egyszerű logikai analíziseket, implikátumokkal kiegészítve, végül elkerülhetők azok az inkonzisztenciák és nehézségek, amelyeket a szemantikai leírás számára bizonyos jelentésspektusok szelektív törölhetősége jelentene.

LEVINSON bemutat egy kísérletet (SPERBER és WILSON nyomán) a *metafora* pragmatikai, implikátum-elméleti interpretációjára. Az eddigi két legfontosabb, szemantikai természetű értelmezés (a hasonlat-teória, illetve a szemantikai jegyekkel dolgozó interakció-teória) kritikája után szemügyre veszi, lehetséges-e a metaforát a kvalitás-, illetve a relevancia-maxima megsértéséből következő implikátumok működésének termékeként magyarázni. Mint kiderül, az eljárás képes a metafora felismerésére és használati feltételeinek meghatározására, de maradéktalan, kielégítő interpretációra nem, mivel ez csak az analogikus gondolkodás törvényszerűségeinek ismeretében, az analógiának a pszichológiától (és a mesterséges intelligencia kutatásától) várható általános elméletére támaszkodva lenne megadható.

Érdekes kérdésfelvetés zárja a fejezetet: megvizsgálódó, vajon mi az implikátumok konvencionálisizálódásának a szerepe *nyelvi* (szemantikai/szintaktikai) *változások* indukálásában.

5. A *preszuppozíció*, a pragmatikai implikációk másik fajtája a konverzációs implikátumoknál szorosabban kapcsolódik ugyan a mondatok aktuális nyelvi szerkezetéhez, kontextus-szenzitivitása miatt azonban a szemantika mégsem tárgyalhatja kielégítően; s bár mind erre, mind a tisztán pragmatikai preszuppozíció-elméletre vannak példák, a szerző a (valóban legelfogadhatóbbnak tűnő) hibrid megoldás híve (vö. KIEFER FERENC *Az előfeltevések elmélete*. Bp. 1983). Ez az esetleges megoszthatóság jellemezte az elsőként vizsgált témakört, a deixist (s a hasonlóság abban is fennáll, hogy a mai preszuppozíció-fogalom a filozófiában és a logikában kezdett kikristályosodni (a referencia, a referáló kifejezések, a határozott leírások természetének kutatása, FREGE, RUSSEL, majd STRAWSON munkássága során)). LEVINSON, miután a KARTTUNEN összegyűjtötte 31 preszuppozíció-előidéző szerkezettypusból (I. KARTTUNEN *Presuppositional phenomena*. Mimeo. University of Texas, Austin. n.d.) a 13 legfontosabbat (kritérium: a tagadás) kiválasztva és illusztrálva megadja az empirikus alapot, ráter a preszuppozíció jellemző tulajdonságainak taglalására. Ezek: 1) nyilvánvaló kötöttség a felszíni szerkezetekhez (ez a jegy elhatárolja a konverzációs implikátumoktól); 2) törölhetőség a) bizonyos tágabb kontextusokban (pl. ha a szövegben explicite megfogalmazódik valamely érv egy feltevés lehetősége ellen; de a világról való tudásunkból eredő háttér-feltételezések is törölhetik); b) bizonyos mondatbéli kontextusokban.

Az utóbbi jelenség összetett mondatokban realizálódik; az angol szakirodalom *projekció-probléma* címszó alatt tárgyalja (és a preszuppozíció sajátos viselkedését ugyanazon tagmondat szemantikai implikációjának)következményének hasonló kontextusra való reagálásával is összeveti). Eszerint: 1) a preszuppozíció nem törölődik bizonyos kontextusokban, ahol a szemantikai következmény igen (negáció; modális operátor alá való beágyazás ((pl. *lehet, hogy...*)), beleértve a deontikus modalitást is ((pl. *kellene*)), bizonyos összetett mondatok *és, vagy, ha...akkor* operátorokkal és ekvivalenseikkel); 2) viszont vannak kontextusok, amelyekben törölődik a preszuppozíció (ha egy tagmondat preszuppozícióját egy mellérendelt tagmondatban tagadjuk; ha a mátrixmondatban a "mondás" igéi — és más speciális igék — szerepelnek; az *és, vagy, ha...akkor* operátorokat tartalmazó összetett mondatok másik csoportja). Itt ismerteti LEVINSON KARTTUNEN "hole-plug-filter" elméletét azokról az igékről (*holes*) amelyek átengednek preszuppozíciót ott, ahol szemantikai következményt nem, továbbá azokról (*plugs*), amelyek blokkolják a preszuppozíciót, és a szűrő feltételekről (*filters*), amelyek a preszuppozíció eltérő viselkedését az *és, vagy, ha...akkor* operátorok jelenlétében magyarázzák.

Épp a projekció-probléma, illetve a törölhetőség az egyik oka annak, amiért a szerző nem tartja járható útnak a preszuppozíció tisztán szemantikai leírását, akár logikai, akár szemantikai relációkat szemantikai jegyek segítségével definiáló szemantikáról legyen szó. A szemantikai preszuppozíció-fogalom ugyanis, mivel definícióját a szemantikai következmény analógiájára alkották meg, szükségszerűen invariáns "minden világban"; így nehéz lenne megmagyarázni, hogyan törölhető háttér-feltételezések miatt, s másfelől hogyan marad meg például olyan diszjunkcióban, ahol a tagmondat szemantikai következménye törölődik. Ráadásul a preszuppozíciót expliciten tagadó mondatok oda vezetnének, hogy a negatív morfémák (preszuppozíció-örz, illetve preszuppozíció-tagadó) használatuk következtében kétértelművé válnának, amit a természetes nyelv szemlélete és eszközei nem támasztanak alá.

Két tisztán pragmatikai preszuppozíció-elméletet is bemutat a szerző, az egyik a KARTTUNEN-PETERS szerzőpárnak a Montague-grammatika keretébe beépített megoldása, amely minden érdekessége mellett átörököltette a szemantikai preszuppozíció-elméletek tagadásambiguitás-problémáját. Nem áll ez GAZDAR

elgondolására. Elmélete egy mondat minden lehetséges preszuppozíciójának teljes halmazát generálja; ezután egy töröl mechanizmus kiválasztja azokat, amelyek egy sajátos kontextusban megmaradva a megnyilatkozás aktuális preszuppozíciói lesznek. A töröl mechanizmus, megtoldva, ugyanaz, mint amelyet GAZDAR a komplex kifejezések implikátumainak kikalkulálására használ: a kontextushoz hozzáadott proposíciók sorrendjében a preszuppozíció a mondat szemantikai következménye, a (konverzáción) "clausal" implikátum és a skaláris implikátum után a legutolsó, s itt is érvényes a konzisztencia-feltétel. A felvonultatott példák tanúsága szerint a teória szellemesen működik, és a kontextuális törölhetőség mellett korrekt módon oldja meg bármely komplexitású mondat projekció-problémáját. LEVINSON egyetlen kritikai megjegyzése: a preszuppozíció-előidéző szerkezetek és a preszuppozíciók összekapcsolása önkényes konvenció látszatát keltve a lexikonban, s nem valamely pragmatikai elv által, a preszuppozíció-előidézők szemantikai tartalmából megjósolhatóan történik. Az eddigien. "redukcionista" kísérletek, amelyek a preszuppozíciót más következtetésfajtákra redukálják oly módon, hogy egyfelől szemantikai következmény, másfelől implikátumok által legyen megragadható, még kiforratlanok; a szerző két ilyen (WILSON és SPERBER, illetve ATLAS és saját nevéhez fűződő) próbálkozást mutat be vázlatosan. Ezeket a törekvéseket például az implikátumoknak és a preszuppozíciónak az ún. elválaszthatóságot és a projekciót illetően eltérő sajátosságai miatt érte kritika; ezeket a különbségeket LEVINSON megkísérli feloldani, s úgy véli, szabad az út egy szemantika és pragmatika interakciója eredményeképp létrejövő hibrid preszuppozíció-elmélet előtt.

6. A beszédaktusok. AUSTIN elgondolásainak alakulását a performatív-konstatív dichotómiától az átfogó beszédaktus-elméletig nyomon követhetjük rámutat a szerző a közismerten tisztázatlan pontokra, így a performatívok megadott jellemzőinek elégtelenségére és az illokúciós, illetőleg a perlokúciós aktus elhatárolásának nehézségére, keresvén a kritériumot ezek megoldására. SEARLE munkásságát ismertetve kiemeli a szerencse-feltételek osztályozását és az illokúciós aktusok, illetőleg az azokat megvalósító megnyilatkozástípusok öt alapvető kategóriába sorolását (reprezentatívok, direktívek, kommisszívek, expresszívek, deklarációk) természetesen kritikával, s megtoldva számos rivális séma forrásával. E klasszifikáló törekvések terén LEVINSON azoknak a kezdeményezéseknek ad esélyt, amelyek megkísérlik összekapcsolni SEARLE szerencse-feltételeit GRICE nem természetes jelentés elméletével és maximáival. Mivel a beszédaktus-elmélet alapvető tézise, hogy az érintett megnyilatkozások igazságfeltételekkel nem ítéletelhárítók, tehát igazságfeltétel-szemantika nem tudja kezelni őket, a tézis kimondja, hogy adekvát használatukat szerencse-feltételek megadásával kell leírni, ami azt jelenti, hogy az illokúciós jelentést teljességgel pragmatikai módon kell interpretálni. Ez az elgondolás elválasztja egymástól ugyanazon kifejezés performatív, illetve deskriptív használatának/jelentésének leírását, arra viszont nem ad választ, hogy a két különböző jelentés hogyan viszonyítható egymáshoz.

Ezt a kérdést az antitézis címszó alatt összefoglalt törekvések oly módon próbálják megoldani, hogy az ún. performatív hipotézis (PH) posztulálásával elmosás a határt a két megnyilatkozástípus között. A PH minden mondat szintaktikai mélystruktúrájának legmagasabb szintjén föltesz egy performatív formulát /I (hereby) V_p you (that) S'/, amely törölhető. Így szintaktikailag implicit performatívként kezel minden deskriptív mondatot, s mivel ezek jelentését le tudja írni egy igazságfeltétel-szemantika, ugyanezt feltételezi az explicit performatívokról is, tehát az illokúciós aktust a szintaxis és a szemantika komponensében interpretálható jelenséggé redukálja. A mélystruktúrában feltett performatív mátrixot bizonyos anaforikus jelenségekkel, valamint az ún. performatív határozókkal (Frankly, I prefer the white meat) támasztja alá; s a vázolt egyszerűsítésen túl a PH az elgondolás további előnyeiként például a deixis, a kijelentő, kérdő és felszólító mondatípusok és a felszólító mód alanytalan természetének adekvát leírását igéri. Az antitézis azonban megdől, egyrészt szintaktikai, másrészt szemantikai problémák miatt. A főbb szintaktikai nehézségek: 1) kiderül, hogy a performatív mátrix bizonyos mondatokban nem a legmagasabb szinten van; 2) derivációs nehézségeket okoznak a több illokúciós jelentést tartalmazó mondatok. A szemantikai bajok gyökere az, hogy a performatív mátrixot egyszerűen jól formált használata verifikálja, s ennek következtében a valójában hamis beágyazott mondat is "igaz" értéket kaphat. Problémák vannak a performatív határozókkal is, mert kétséges, hogy jelentésük csakugyan párhuzamos az explicit, illetve a (feltételezett) implicit performatívban és az "elbeszélt" (reported) performatívban. Ez viszont a tézis számára is baj; ui. ha nem fogadjuk el a határozónak a feltett performatív mátrixban való magyarázatát, akkor más megoldást kell adni, és ezzel a tézis nem rendelkezik, úgyhogy a PH elutasítása esetén a performatív (Boër és LYCAN szellemes elnevezése) csapdájába esik.

A tézishez visszatérve a szerző hosszan és vésztijszó módon foglalkozik az indirekt beszédaktusok interpretációs nehézségeivel. Ugyanis éppenséggel a forma – jelentés korrelációtól eltérő indirekt

használatok a leggyakoribbak, ugyanekkor ezen korrelációhoz való viszonyításuk (ha erre egyáltalán szükség van) nem megoldott. LEVINSON négy elképzelést ismertet: 1) Az *idioma-elmélet* (SADOCK, GREEN és mások) szerint az indirekt beszédaktusok az explicit performativoknak megfelelő és azokkal szemantikailag ekvivalens idiómák; ez az elgondolás azonban az indirekt beszédaktusokat nagyon korlátozottan, a nyelvek közti párhuzamosságot meg sehogyssem tudja magyarázni. 2) A *következtetés-elmélet* (GORDON, G. LAKOFF és mások) szerint az indirekt beszédaktus a felszíni struktúrához asszociált szó szerinti jelentése mellett "plusz" indirekt jelentését mint következtetést foglalja magába, amely kontextuális feltételek figyelembevételével kalkulálható ki. 3) GAZDAR *radikális megoldása*: elutasítja azt a feltevést, hogy a megnyilatkozásoknak elválasztható szó szerinti és indirekt jelentése; indirekt beszédaktus tehát nincs, csak beszédaktusok vannak, amelyek a kontextusbeli megnyilatkozásokhoz mindig a releváns jelentést rendelik hozzá. A beszédaktusok illetően pragmatikai kezelésében a szemantika minimális szerepet játszik. 4) A *kontextus-változás elmélet* (HAMBLIN, BALLMER, STALNAKER, GAZDAR) a beszédaktusokat olyan függvényekként kezeli, amelyek kontextusokat kontextusokra képeznek le. A kontextus valamely résztvevő tudását, állásfoglalásait, hiedelmeit leíró proposíciók halmaza. Valamely megnyilatkozás esetén ez a halmaz megváltozik, s a beszédaktus jelentését az a proposíció adja meg, amelyet ez a megnyilatkozás a kontextushoz hozzáad. Vannak olyan beszédaktusok, amelyek proposíciót törölnek a kontextusból (például az engedély egy tiltás törlése). Az elmélet fő előnye abban áll, hogy egzaktan leírható halmazelméleti terminusokban, jól formalizálható (ezáltal tesztelhető) — viszont még csak a kérdésfeltevéseknél tart.

LEVINSON a megnyilatkozások és a beszédaktusok, illetve szerencse-feltételek egymáshoz rendelése terén tapasztalható gyakorlati kudarcokból kiindulva a kellenénél talán szkeptikusabban szemléli a beszédaktus-elmélet jövőjét. Megkérdőjelezi szerepét a nyelvcsajátításra vonatkozó kutatásokban is. Úgy véli, a megnyilatkozásokat speciális beszédesemények (vö. "a beszélés etnográfia"), avagy a *wittgensteini Sprachspiel*-elgondolás keretében kellene interpretálni.

7. A *konverzációs struktúra*. Valamennyi eddigi vizsgált pragmatikai fogalom szorosan kötődik a konverzációhoz, mint a nyelvhasználat alapvető bázisához. Az utolsó fejezetben LEVINSON (SACKS, SCHEGLOFF, JEFFERSON, POMERANTZ és saját kutatásai alapján) egy sajátos szövegelemzési módszert ismertet, az ún. *conversation analysis*-t (CA). A CA alapvetően induktív, az empiriának nagy jelentőséget tulajdonít, messzemenően tartózkodik introspektív adatok idő előtti fogalmi analizisétől. Ez utóbbi váddal illeti a szerző az ún. *discourse analysis* (DA) megjelöléssel aposztrofált szövegelemzési irányzatot is, amelynek művelői között két csoportot különböztet meg: az ún. szövegnyelvészeket (PETŐFI, VAN DIJK), illetve a beszédaktus-elmélet alkalmazóit (LABOV, FANSHILL, LONGACRE, SINCLAIR, COULTHARD, BRAZIL). A DA fő "bűne" LEVINSON szerint az, hogy a mondat határain belüli technikákat (szabályok, jól formált mondatok) megkísérli kiterjeszteni, ami nem mindig vezet meggyőző eredményre. Bár a DA kritikája után bemutatott CA módszer valóban figyelemre méltó (és üdítő), az azért kérdéses, hogy a DA eleve elhibázott és teljességgel elvetendő lenne, ahogy azt a szerző állítja.

A CA azokat a stratégiákat akarja modellálni, amelyeket a résztvevők maguk alkalmaznak a beszélgetés produkálása és megértése közben. A vizsgált korpuszt (elsősorban) angol nyelvű természetes beszédsszövegek (főleg telefonbeszélgetések) szolgáltatják. A CA ezek szekvenciális szerveződését, rekurzív sémáit kutatja.

Három alapvető operatív fogalommal dolgozik: 1) A résztvevők szerepváltásának A-B-A-B (természetesen több résztvevőt is megengedő) disztribúciója (*turn-taking*). Ebben a folytatás választási lehetőségein alapuló rendszer nyilvánul meg, amely lehetővé teszi az átmenet-releváns helyek megállapítását, valamint az átfedés megjelölését és szabályozását. Az irányító szabály, és ez a CA szabályokra általában jellemző, nem szintaktikai jellegű, nem lehetséges jól formált szekvenciák halmazát írja le, hanem a *grice-i maximákra* hasonlítván alternatívákat ad meg. (Ez a szabály egyébként, mint LEVINSON kiemeli, *konstitutív és regulatív* jellegű, a *searle-i* értelemben, ami szintén nem egyedi jelenség az elméletben.) 2) Páros megnyilatkozásokból felépülő egységek, szomszédsági párok (*adjacency pairs*), például kérdés-felelet, köszönés-viszonzás, ajánlat-elfogadás, kérés-akceptálás stb. A páros első és második tagja közé inzerció-szekvenciák ágyazódhatnak be (tartalmilag kötöttek). A páros két összetevőjét speciális elvárások kötik össze. 3) A páros második összetevője halmaz, amelynek elemei különböző alternatívák; ezek nem egy szinten vannak, hanem az ún. preferencia-szabály (*preference organization*) hierarchikus sorba rendezi őket. A preferencia itt nem pszichológiai, hanem inkább strukturális fogalom; a *preferált* — nem *preferált* dichotómia a *jelöletlen* — *jelölt* distinkcióval rokon; a nem *preferált* választás felszíni jegyei pontosan megadhatók, s a páros

megnyilatkozások mindkét összetevőjén kimutathatók. A preferencia-szabályok köré tartalmi és formai elvárások és következtetések hálójá kötődik, s az egész mechanizmust végső soron egy grice-i természetű elv működteti: "igyekezz kerülni a nem preferált akciót". A preferencia-szabályok nemcsak a megnyilatkozás-típusok, hanem a helyesbítési lehetőségek, sőt a szekvencia-típusok közti választást is irányítják (például az ajánlatra ösztönzés preferált a kéréshez képest).

LEVINSON elemzi a (telefon)dialogusok formai és tartalmi szerveződését; megadja a tipikus nyitó, ill. záró részek felépítésének opcionális szabályait, s a kettő közötti voltaképpen dialógus témabeli megkötezeit, leírja a résztvevők stratégiáját a dialógus tartalmi koherenciájának együttes megteremtésében.

Az egyes szekvenciák a szervezethez magas fokán integráltak; ez megmutatkozik a tipikus oda- és visszakapcsolásokban is. Az egyes megnyilatkozások értelmezését a szekvenciális lokalizáció (az, hogy hányadik szekvenciában, "pozícióban" szerepelnek) is befolyásolja (kötődő és általánosan leírható elvárásokkal). Az elmélet biztosítja a csend (a funkcionális jelentés-hozzárendelés próbaköve) adekvát interpretációját, és a szekvenciális pozícióból származó ambiguitás is, amely speciális jelenséggel például a beszédaktus-elméletre alapozott szövegelemzés nem sokat tud kezdeni.

A hipotézist maguk a beszélők verifikálják (ez a dialógus-vizsgálatok előnye: mind a szabályok követése, mind megsértésük speciális következtetésekkel jár).

Hogy ez a grice-i ihlettségű elmélet többet "tud", mint a beszédaktus-elméleti DA, azt LEVINSON egyrészt LABOV — FANSHIEL egy pszichiátriai interjújának (in: W. LABOV — D. FANSHIEL: *Therapeutic Discourse: Psychotherapy as Conversation*. New York. 1977) újraelemzésével, másrészt az *indirekt beszédaktusok*, illetve terjedelmi okokból itt csak az *indirekt kérések* CA interpretációjával kívánja bizonyítani.

Ez utóbbi célt a megelőző szekvenciáknak (*pre-sequences*) az elméletben részletesen jellemzett kategóriáját alkalmazva éri el. A megelőző szekvenciáknak az a szerepük, hogy előre jelezzenek valamely speciális akciófajtát, amelyet potenciálisan megelőznek. LEVINSON az indirekt kéréseket mint kérést megelőző szekvenciák első megnyilatkozását magyarázza. Ezek ellenőrzik, hogy a dialógus későbbi pontján végrehajtható, de (az elvárt azonnali teljesítés esetén) nem szükségképpen végrehajtandó akciónak megvannak-e a feltételei. Ezért ezek rendszerint kérdések, és a kérés által kiváltható nem preferált reakció, az elutasítás legvalószínűbb okaira kérdeznek rá. (De a motiváció nem csak az lehet, hogy kerüljük az olyan akciót — kérést —, amely nem preferált reakciót — elutasítást — kockáztat, hanem például az is, hogy eleve mellőzzük a kérést a partner ajánlatának kiváltása céljából, vagy ettől független okunk van a nyílt akciótól való tartózkodásra.) Az elgondolásban így a megnyilatkozások "szó szerinti", illetve "illokúciós" jelentésének problémája nem merül föl.

8. Konklúzióként a szerző felsorolja azokat a témákat, amelyek a pragmatikának a szemantikával, a szintaxissal, a fonológiával, továbbá a szociolingvisztikával, illetve a pszicholingvisztikával való termékeny együttműködése következtében megoldást remélhetnek. Könyvét az "alkalmazott" pragmatika lehetséges működési területeinek (a közvetlen, illetve a közvetett interakció kommunikációs nehézségeinek tanulmányozása, a nyelvtanulás elmélete és gyakorlata, ember és gép interakciója) megjelölésével zárja.

9. Mindezekből (remélhetőleg) kiválglik, hogy a nyelvészeti szakirodalom egy grice-i alapokon álló pragmatika-kutató jól átgondolt, logikusan és világosan megírt, további előrehaladásra ösztönző helyzet-felmérő művével gazdagodott.

Lerch Ágnes

DAVID R. DOWTY — ROBERT E. WALL, — STANLEY PETERS:
INTRODUCTION TO MONTAGUE SEMANTICS.

Dordrecht, 1981. D.Reidel Publishing Company
(Synthese Language Library, 11.) xi + 313 lap.

1. 1970-ben jelent meg RICHARD MONTAGUE: *The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English* c. cikke (a továbbiakban PTQ)¹. „Az 1970 óta eltelt években... legalább kétszáz, e munka által inspirált cikket publikáltak...” (269). Úgy gondolom, ez az adat önmagáért beszél, és nincs szükség további, a PTQ jelentőségét bizonygató érvekre. DOWTY, WALL és PETERS elsősorban ezt a (mindössze 23 lapos!) cikket teszi mindenki számára hozzáférhetővé a Montague-szemantikába bevezető kézikönyv által.

A Montague-grammatika (a továbbiakban MG) elsősorban a szemantikai interpretációra helyezi a hangsúlyt (mint ezt a könyv címe is mutatja). Ezért nem fogadják el a szerzők az egyébként gyakorta és sokak által használt Montague-grammatika kifejezést (nem beszélve arról, amit az előszóban említenek okként, hogy t. i. egy grammatikának tartalmaznia kell legalábbis fonológiai és morfológiai komponens is, és ezek úgyszólván teljesen hiányoznak a PTQ-rendszerből). Bár ez az érvelés tökéletesen meggyőző, az egyszerűség (és az elterjedt szokás) kedvéért továbbra is az MG rövidítéssel fogok utalni a szerzők által mindenhol Montague-szemantika néven említett elméleti keretre.

Az MG tehát elsősorban azért jelentős elmélet, mert a természetes nyelvek szintaktikai modelljét úgy építi fel, hogy ehhez a szintaxishoz egzakttá szemantikai interpretációt lehessen hozzárendelni. Ez a modell MONTAGUE azon feltevésén nyugszik, amit a „Universal Grammar”-ben² így fogalmaz meg: „Véleményem szerint semmiféle lényeges elméleti különbség nem létezik a természetes nyelvek és a logikus mesterséges nyelvei között; valóban lehetségesnek tartom mindkét fajta nyelv szintaxisának és szemantikájának megragadását egyetlen természetes és matematikailag precíz elméleten belül.” Ennek a kijelentésnek a tudománytörténeti jelentőségét jól illusztrálja az a tény, hogy 1970-ben P. SUPPES még (ha MONTAGUE addigi munkáit nem vesszük figyelembe) joggal írhatta: „jelenleg a természetes nyelvek szemantikai kevésbé kielégítően formalizáltak, mint a grammatikák... (és) még hátra van bármilyen szignifikáns természetes nyelvi töredék teljes grammatikájának megírása.” (idézi MONTAGUE a PTQ-ban) Ennek az igénynek tesznek tehát eleget MONTAGUE munkái.

MONTAGUE modelljeinek fő jellegzetessége, hogy következetesen megfelelnek az ún. fregei elvnek, amely szerint bármely összetett kifejezés jelentése alkotórészeinek jelentésétől és ezek összekapcsolási módjától függ. Ebből egyenesen következik, hogy az MG szintaxisa soha nem autonóm; felépítésekör mindig meghatározó szempont a szemantikai interpretálhatóság. Azaz minden egyes szintaktikai szabálynak meg kell hogy feleljen egy szemantikai szabály: szintaxis és szemantika MONTAGUE-nál mindig homomorf. (Természetesen különböző szintaktikai szabályokhoz nem feltétlenül különböző szemantikai szabályok tartoznak, tehát csak homomorfiáról lehet szó, izomorfiáról nem.)

Mivel az MG-modellek mindig messzemenő matematikai pontosságra törekcsenek, és ez a lényegükhöz tartozik (azaz nem hagyható el a matematikai apparátusból semmi), a nem-matematikus nyelvész számára az elmélet nehezen hozzáférhető. Márpedig bizvást állíthatjuk, hogy a XX. századi nyelvészet egyik meghatározó jelentőségű és — egyelőre legalábbis úgy tűnik — nagy perspektívájú irányzatáról lévén szó, feltehetően sok nyelvész számára lenne inspiráló, ha legalább nagy vonalakban megismerkedne vele. Ezért tartom igen fontos könyvnek az „Introduction to Montague Semantics”-t, mely „...minimális halmazelméleti és logikai alapokról indul és lépésről-lépésre halad célja, a PTQ-rendszer és MONTAGUE általános programjának áttekintése felé. Ez a könyv megkísérli mindazt nyújtani, ami szükséges magának Montague-nak, valamint az ezen a megközelítésen alapuló legújabb irodalomnak a megértéséhez...” (ix-x.) Nagy előnye továbbá az, hogy csak minimális halmazelméleti és matematikai logikai alapismereteket tételez fel, sőt — ha valamivel nehezebben is — akár ezek híján is érthető. Korábban is

1. THOMASON, RICHMOND (ed.): *Formal Philosophy, Selected Papers of Richard Montague*. New Haven and London, 1974. (utánnymás) 247–270.
2. L. I. jegyzet, 222–246.

léteztek ugyan kalauzok, amelyek segítették az érdeklődőt³, de ezek távolról sem olyan részletesek, teljesek és előzetes ismereteket nem feltételezők, mint az amerikai szerzőhármás kézikönyve. Didaktikai szempontból is kiváló munka ez: a szöveg közben felvetett problémák megoldása valóban aktív olvasást és a szöveg pontos megértését igényli az olvasótól, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a későbbiek során se veszítse el a fonalat (és ezáltal kedvét). Az egyes fejezetek végén található gyakorlatok tovább segítik az elsajátított tudás elmélyítését. Ezt a könyvet tehát véleményem szerint nem átlapozni érdemes (valószínűleg ez nem is lehetséges az MG-ben „kezdő” számára), nem is egyszerűen elolvasni kell, hanem legalábbis jól megérteni.

2.A könyv felépítése a következő:

A bevezető fejezetben a szerzők a Montague-szemantika három alapvető tulajdonságát mutatják be: egyrészt igazságfeltételes mivoltát (ami azt jelenti, hogy a világ és a nyelv kapcsolatát lényegesnek tartó szemantika-elméletéről van szó); másrészt az igazságfeltételek modell-elméleti megközelítését, harmadrészt pedig a lehetséges világok fogalmának használatát. Ebben a fejezetben még semmiféle formális apparátust nem használnak a szerzők; a magyarázatok közérthetően vannak megfogalmazva, sőt, néhány lehetséges ellenvetésre is megadják a választ.

A második fejezet már használ némi technikai apparátust, de ez rendkívül egyszerű: nem haladja meg a kijelentéskalkulus és egy igen egyszerű frázis-struktúra nyelvtan formális készletét. A notációs konvenciók bevezetését külön bekeretezve emelik ki a szerzők. Két rendkívül egyszerű nyelv szintaxisának és szemantikájának felépítésével kezdik: az egyik egy mesterséges, logikai nyelv (L_0), a másik egy ehhez igen hasonló, de természetes nyelvi kifejezéseket tartalmazó nyelv (L_{0E}). Az L_{0E} szintaxisát nem a logikai nyelvekre jellemző (és L_0 -nál is alkalmazott) rekurzív definícióval, hanem egy egyszerű frázis-struktúra nyelvtannal írják le a szerzők, rámutatva egyúttal a kétféle szintaxis ekvivalens voltára. Mindkét nyelv szemantikáját a logikai nyelvekre jellemző egzakttsággal, ugyanakkor szemléletesen és szellemesen mutatják be. Már ennek a fejezetnek a formalizmusa — bármilyen egyszerű is — részben előlegezi a PTQ-ban használt notációt, továbbá itt pontosítják a szerzők az „adott modellre vonatkoztatott igazság” fogalmát, valamint a lehetséges modellek terminusaiban definiált érvényesség- és következmény-fogalmat.

A következő három fejezetben a bemutatott nyelvek fokozatosan egyre bonyolultabbá válnak. A 3. fejezet L_1 és L_{1E} nyelve még csak abban különbözik az L_0 ill. L_{0E} -től, hogy tartalmazza az elsőrendű predikátumkalkulusból ismert univerzális és egzisztenciális kvantifikációt is. De mert itt már szükséges a logikai változók bevezetése, az igazságdefiníciót már nem csak egy M modellre kell vonatkoztatni, hanem kiegészül a meghatározás a változókhoz adott módon történő értékhozzárendeléshez (g -hez) való viszonyítással is. E két nyelv szemantikájának megadásakor tehát újabb olyan PTQ-jellegzetességre kapunk magyarázatot, ami a későbbi fejezetek olvasását megkönnyíti, és már itt természetessé válik a használata.

A 4. fejezet már egy magasabb rendű típuselméleti nyelvet ír le. Érdemes itt kiemelni a szerzők egy megjegyzését, mert ez irányadó lehet az egész MG jobb megértéséhez: „a szintaktikai kategóriák típuselméleti rendszere nem úgy gondolandó el, mint egy természetes nyelv szintaktikai kategóriáinak elmélete, hanem inkább mint egy szintaktikai-szemantikai keret, amelyben megkonstruálható egy természetes nyelv szintaktikai kategóriáinak elmélete” (90). E fejezet III. részében a halmazképző λ operátor bevezetésével már egészen PTQ-szerű formulák kezdenek feltűnedezni. Nagyon hasznos, hogy azonnal bevezeti a fejezet a λ -konverziós szabályt is, hiszen ez valóban inkább magyarázó erejű, mint zavaró.

Ahhoz, hogy a PTQ intenzionális logikai nyelvéhez (az IL-hez) eljussunk, már csak a közbülső, 5. fejezet hiányzik: itt ismerkedhet meg az olvasó az idő- és modális operátorokkal, amelyeknek használata feltehetően semmiféle nehézséget nem okoz már az előző fejezetekben az adott modellre (M -re) és változókhoz való adott értékhozzárendelésre (g -re) vonatkoztatott interpretációkhoz szokott olvasó számára.

Ezután az IL-t bemutató 6. fejezetnek már nemcsak e logikai nyelv szintaxisával és szemantikájával kell törődnie, hanem kitekinthet az ún. hit-kontextusok és egyéb indirekt kontextusok filozófiai és nyelvészeti szempontból egyaránt izgalmas problematikájára is. Sőt, a fejezet végén ismertetnek a szerzők eddig még megoldatlan (illetve nem kielégítően megoldott) problémákat is. (Pl. a klasszikus fregei

3. Pl.:

PARTÉE, BARBARA: *Montague Grammar and Transformational Grammar*. (Linguistic Inquiry 6: 203–300.)

THOMASON, RICHMOND: „Introduction”. (1. I. jegyzet, 1–69.)

feladványt: következésképpen „Az ókoriak azt hitték, hogy a hajnalcsillag azonos a hajnalcsillaggal” kijelentés igazságából az „Az ókoriak azt hitték, hogy a hajnalcsillag azonos az esthajnalcsillaggal” állítás igazsága.)

A 7. fejezet részletesen tárgyalja a PTQ-grammatikát, de csak részben követi az eredeti cikk felépítését. Külön-külön csoportosítja ugyanis a különböző nyelvi jelenségekre utaló szabályokat, mégpedig úgy, hogy pl. amikor az alany — állítvány és determináns — főnév kapcsolatára vonatkozó szintaktikai szabályt ismertet, akkor az IL-be fordító szabály *rögtön* követi ezeket, még mielőtt a többi szintaktikai szabályra rátérnének a szerzők. Néhány esetben előfordul (pl. vonatkozó mondatok), hogy nem igazán szép a PTQ-ban MONTAGUE által megadott szabály; ilyenkor a szerzők utalnak az azóta megjelent jobb vagy más megoldásokra is.

Végül a 8. fejezet MONTAGUE általános szemantika-elméletét tárgyalja, ami lényegében azt jelenti, hogy az olvasó betekintést nyerhet a „Universal Grammar”-ben rögzített általános elméleti keretbe. A fejezet természetesen nem vállalkozhat a MONTAGUE e cikkében szereplő összes definíció és megjegyzés részletes magyarázatára, de a könyv figyelmes áttanulmányozása után az olvasó talán már maga is boldogul — ha akar — a „Universal Grammar” bonyolult matematikájával.

A záró fejezet tematikus útbaigazítást ad az MG-keretben megjelent és a 9. fejezetben felsorolt 111 mű útvesztőjében való tájékozódáshoz. A könyvön belüli tájékozódást egy tárgymutató és két kisebb szimbólumlista segíti. Ez lehetővé teszi, hogy kézikönyvként épp olyan jól használható legyen ez a munka, mint tankönyvként. (A problémák és gyakorlatok egy részének megoldása is szerepel a függelékben.)

3. RICHMOND THOMASON írja MONTAGUE válogatott tanulmányaihoz írt bevezetőjében: „Montague szerint a természetes nyelvek szintaxisa, szemantikája és pragmatikája a matematikához tartoznak, nem pedig a pszichológiához. Pl. az angol nyelv szintaxisa épp annyira része a matematikának, mint a számelmélet vagy a geometria.” Ez az állítás persze nem implikálja, hogy csak matematikusoknak lehet a természetes nyelvek szintaxisával, szemantikájával és pragmatikájával foglalkozni. Azt viszont igen, hogy a nyelvésznek nincs könnyű dolga, ha az MG elméleti keretében óhajt dolgozni. Hiszen, mint Euklidész mondta egykor Ptolemaiosznak: „a matematikához nem vezet királyi út.” Nem vezethet tehát az MG-hez sem; mindazonáltal a DOWTY, WALL és PETERS által kínált út legalábbis fejedelminek tekinthető.

Maleczki Márta

VADAS FERENC: FADDI DOHÁNY

Béri Balogh Ádám Múzeum
Szekszárd, 1984. 58 1. (265–322)

A magyar nyelvjáráskutatásban — mint ismeretes — az 1930-as években föllendülés következett be, amely — kisebb-nagyobb megtorpanásokkal ugyan — szerencsére a későbbiekben is folytatódott, s újabb eredményekkel gazdagította dialektológiánk több területét is. Ebben (mások mellett) kétségtelenül fontos szerepe volt és van a Csűrý-tanítványoknak, akik még mesterük életében művelni kezdték az ún. tárgykör-monográfiát. Ennek a feldolgozástípusnak a leglényegesebb jegyeit IMRE SAMU a következőképpen foglalta össze monográfiájában: „A szókincsgyűjtésnek új, elsősorban a Csűrý-tanítványok által művelt, viszonylag rövid életű változata volt a tárgykör-monográfia. A szó szorosabb értelmében véve nem is nyelvészeti munkák ezek, hanem tárgyi néprajzi leírások, amelyek a leírásban is igen nagy gondot fordítanak a tágabb értelemben vett műszóhasználatra, s a leíró részhez gazdag, gondosan összeállított, példamondatokban bővelkedő szótári rész csatlakozik” (A mai magyar nyelvjáráskor rendszere. Bp., 1971. 23).

Valóban igaz, hogy az egyszerre nyelvészeti és néprajzi jellegű műfaj — különösen a felvázolását jelentő kezdeti szakaszt, az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején készült leírásokat figyelembe véve — nem volt hosszú életű, de még az 1960-as évek után is megjelent egy-egy kései hírmondója, vagyis olyan időszakban, amikor a tárgykör-monográfia műfajának kedvező, annak írását jobban lehetővé tevő hagyományos paraszti gazdálkodás munkamenetei és eszközei — a termelőszövetkezetek megalakulása következtében — egyre inkább a feledés homályába merültek. Ebbe a sorba tartozik VADAS FERENCnek az itt ismertetendő tárgykör-monográfiája is a faddi dohánytermesztésről.

A munka négy részre tagolódik: I. Történeti áttekintés (267–80), II. A dohány termesztése (281–311), III. A be nem adott (szűz) dohány sorsa (312–4) és IV. Szójegyzék (315–20). Végül a szakirodalom, fényképek és rajzok jegyzéke, valamint német nyelvű rezümé zárja a dolgozatot (321–2).

A bevezetésből megtudjuk, hogy a dohánynak, ennek az Amerikában őshonos növénynek „Magyarországi elterjedése kétirányú: egyrészt a németek, másrészt a törökök révén jutott el hozzánk. E kétirányúság a szótörténetben is tükröződik: a török eredetű dohány szavunk — amely a magyar nyelvbe minden bizonnyal az oszmán-törökből került — írásos *dohán* alakjával már 1647-ben találkozunk, de Lippai János 1662-ben, Kassán kiadott munkájában *tabaca* néven említi” (267).

Faddon, amelynek neve az 1055-ből származó, egyik legismertebb és legjelentősebb hazai szórványemlékünkben, a tihanyi apátság alapítólevelében *Fotudi* alakban fordul elő, már a XVIII. század elejéről, 1725-ből van főljegyzés arról, hogy dohánytermesztéssel is foglalkoztak, noha akkoriban „a megye nemes urai még száz botütést helyeznek kilátásba azon parasztoknak, akik dohánylevelet szívnak” (267). Ez az adat azért is figyelemre méltó, mert pl. a szegedi dohánytermesztésre is csak néhány évvel korábban, 1719-ből való az első említés, jöllehet a szegedi táj már a XVIII. században az ország első dohánytermelő vidékének számított (vö. BÁLINT SÁNDOR: A szegedi nemzet. I. Szeged, 1976. 600–1).

A továbbiakban — igen gazdag, jól megválasztott szakirodalom és becses értékű levéltári anyag alapján — kitűnő áttekintést kapunk a Faddon kibontakozott dohányművelés válságokkal és újabb nekilendüléssel, felvirágzó szakaszokkal tarkított múltjáról. Az időnkénti, a termelést gátló nehézségek ellenére is „A faddi dohány — amely mindvégig megmaradt a kisgazdaság keretei között — ellenállt a földbirtokosok rohamának, átvészelt két világháborút és viszonylag jó pozícióban érte meg a felszabadulást” (279). Az 1945-től 1960-ig, a faddiak térszbe lépéséig is tulajdonképpen változó — kedvező és kedvezőtlen — körülmények közepette termelték a dohányt — miként az országban másutt — Faddon is. „A kisparaszti dohánytermesztés fénykorát — amint a szerző írja (280) — 1956–60 között éli” A feldolgozás a faddi dohányművelésnek azt az időszakát öleli föl, amikor Faddon még nem alakult meg a termelőszövetkezet, vagyis a fordulat éve, 1960 előtti dohánytermesztés hagyományos rendjét, módjait, eszközeit stb. foglalja magában.

A munka középpontjában — a dohányföld kiválasztásától, előkészítésétől a palántanevelésen és a szántóföldi munkákon át a dohány bevéltásáig, értékesítéséig — a dohánytermesztés különböző munkameneteinek részletes leírása áll. A szerző az egyes munkafázisokat nagy körültekintéssel, részletekre is kiterjedő pontossággal mutatta be. Ezt a fejezetet — miként a dolgozat egészét — szép rajzok és nagyszámú fényképfőlvétel illusztrálja. Az utóbbiakat még 1952-ben készítette a kiváló néprajztudós, TAKÁCS LAJOS, aki — sok, más tárgykörbe vágó írása mellett — a dohányművelésről átfogó monográfiát készített (Dohánytermesztés Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964).

„A beváltó hivatalnak át nem adott (szűz) dohány — amint a 312. lapon írja a szerző — a termelő és családja házi szükségletének kielégítésére szolgál, vagy törvényellenes módon, csempészek révén kerül forgalomba.” A dohánycsempészek vakmerőségéről, rendkívüli furfangjáról mindenütt, ahol dohánytermesztéssel foglalkoztak, legendák keringtek (vö. pl. BÁLINT SÁNDOR: A szegedi nemzet. II. Szeged, 1977. 200). VADAS FERENC is ismertett néhány megtörtént esetet arról, hogy hogyan sikerült rászedni a fináncokat, vagy éppen ellenkezőleg: hogyan lepleződött le egy-egy dohánycsempész.

A szójegyzék a dohánytermelés munkafolyamatainak, eszközeinek, a dohány részeinek és felhasználásának szakszókincsét tartalmazza, minden olyan közszót (egy-két esetben földrajzi nevet is), amely a faddi dohánytermesztéssel kapcsolatos. Az egyes szócikkek fölépítése a szakirodalmi gyakorlatnak megfelelő: a címszót a toldalékos alak, szófaji minősítés és a jelentés pontos megadása követi. A szó használati körének és jelentésének megvilágítására gyakran talál az olvasó példamondatot, mégpedig többnyire olyant, amely a dohány, a dohányművelés és értékesítés köréből való.

Bár ilyen jellegű leírások készítése az évek múlásával egyre nehezebb, sőt szinte már reménytelen vállalkozás, VADAS FERENC tárgykör-monográfiája még szép példát mutat arra, hogy mennyi értéket hozhat felszínre az elmélyült és alapos kutatás egy-egy település valamely — már letűnt — népi foglalkozásának a bemutatásával. A kiadvány címlapját — stílszerűen — Fadd község 1903-ból való címeres pecsétje díszíti, amely két dohánynövény között egy ekevasat ábrázol.

RÉGI MAGYAR GLOSSZÁRIUM

(Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára)

Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor.

AkK. Bp. 1984. 805 oldal

A Régi Magyar Glosszáriumot — korábbi tervezett címén: Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár I.-et — ismertetve mondanivalónk élére annak megállapítása kívánczik, hogy e mű több évtizedes gyűjtő és szerkesztő munka eredménye. A hosszára nyúlt munkálatnak mindenekelőtt az előnyeit szeretném hangsúlyozni: belekerülhetett így nemrég fölfedezett, ill. közölt szójegyzékek anyaga is, a munkamódszerben pedig sok új szempontot is figyelembe lehetett venni, sőt az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság megjelent kötetei is rendelkezésre álltak, összehasonlítási alapul.

A XIV., XV. és XVI. századi szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótárának anyaggyűjtése már az ötvenes évek elején megindult, a nyers kézirat 1968-ra készült el. Ezután az adatok ellenőrzése és a szerkesztés következett. Az időigényes, nagy szakértelmet és pontosságot igénylő munka eredm. nyeként összegyűjtött adatokat a két szerkesztő: *Berrár Jolán* és *Károly Sándor* állította össze egységes szótárrá; a szótárkészítésnek ebben a második felében már nem is lehetett volna nagyobb létszámú munkaközösséggel dolgozni.

A rendkívüli körülménnyel készült, mintegy 7500 szócikkben hozzávetőleg 60000 magyar szóadatot tartalmaz a Glosszárium. Tudományos és gyakorlati célt egyaránt szolgál ez a nagy összefoglaló mű — ahogyan bevezető részében olvashatjuk is —, persze a „praktikus”-nak mondott cél is a tudomány szolgálatának van alárendelve, a magyar történeti nyelvtudomány érdekeit szolgálja. A kb. ötven, eddig valahol már nyomtatásban megjelent szójegyzék szövege a Glosszárium birtokában könnyen hozzáférhető a kutatók számára; az adatok időrendbe állítása, az értelmezések egymásra vonatkoztatása szótörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt megkönnyíti a nyelvtörténész adatgyűjtését és a szóveges adatokkal való összevetést. A szótár történeti értelmező szótárnak is felfogható.

Megkülönböztetett figyelmet kaptak a Glosszáriumban az összetételek és általában a lexikológiai egységek; a jól átgondolt utalórendszer segítségével — természetesen az eligazító bevezető fejtegetések áttanulmányozása után — könnyen megtalálhatók benne a kívánt adatok. Aki készített már nyelvemlékből szójegyzéket, szótárt, tapasztalta, hogy az egyik legnehezebb feladat a többbelemű kifejezések sorrendbe szedése, ill. az idegen nyelvű értelmezéssel való következetes megfeleltetése. Itt jelentős újdonság a korábbi szótárakhoz — pl. a NySz.-hoz — képest, hogy külön típusokban tárgyalja a jelentések alapján elrendezett összetett szókat aszerint, hogy: alárendelők, mellérendelők, elhomályosultak vagy szervesen összetételek-e. Ez az átgondolt elrendezés és a róla szóló tájékoztató már maga hozzásegít elméleti kérdések tisztázásához is, egyben főlölegessé tesz egy olyan összefoglaló szómutatót, amilyen a NySz. végén található, és amely nélkül nagyon nehéz lenne a NySz. többbelemű adatai között eligazodni.

Nagy értéke a Glosszáriumnak a tulajdonneveket tartalmazó önálló, utolsó fejezete is.

A szerkesztési elvekre, a szerkesztés módszerére tehát külön fel kell figyelnünk. A hosszú előkészítés meghozta a maga gyümölcsét: a szótár újszerűsége ezekben nyilvánul meg igazán. Az elvek világos, könnyen áttekinthető leírása mutatja, hogy olyan szintézisről van szó, amelynek megjelenésével a XX. század közepére kialakult, speciálisan magyar történeti nyelvtudomány jeles képviselői a maga nemében egyedülálló összeállítást tettek le a nyelvtudomány — és nemcsak a magyar nyelvtudomány — asztalára. A jelentések megállapításában éppúgy, mint a szócikkek elkülönítésében vagy pl. az összetett szók csoportokba való rendezésében, valamelyik tagjuk jelentésváltozásának érzékelésében a legfrissebb leíró nyelvészeti eredmények is ragyogóan érvényesülnek ugyanakkor, amikor a történeti jelentéstan és morfológia szempontjai egymást jól kiegészítik.

A címszók megszerkesztésében nagyon jól indokolható eljárást kristályosítottak ki: teljes értékű és egyszerűsített szócikkek találhatók a Glosszáriumban; ez az elkülönítés és a szócikkek belső megszerkesztése logikus. Egyszerűsítő — talán vitatható — eljárás, hogy a jelentést az adatok latin (és német) nyelvű része alapján állapították meg, de csak németül adják meg. Az adatközlő rész azonban tartalmazza a latin szövegkörnyezetet, ill. értelmezést, így tulajdonképpen a latin is hozzáférhető.

Az adatok betűhív közlése természetes követelmény ma már, de nagyon megnehezíthette a szótár-szerkesztők munkáját.

Az utalórendszer világos, ennek ellenére gondos tanulmányozást igényel, a szótár egy-egy terjedelmesebb címszava első pillantásra nehezen olvasható. Igaz azonban, hogy a bőséges szójegyzékanyagból csak így lehetett egységes és egyúttal helykimélő címszókát szerkeszteni. Minden bizonnyal könnyebben áttekinthető volna egy formailag bekezdésekre tagolt címszóforma (vö. TESz.); bizonyára helykimélés céljából tömörítettek. Az egyes címszók sorközzel való elválasztása viszont levegősebbé teszi a tömény szóanyagot, és megkönnyíti a szemnek az áttekintést és az olvasást.

Mindent összevetve ismételtelen elmondhatjuk, hogy a Régi Magyar Glosszárium olyan korszerű segédeszköze a nyelvtörténeti kutatásnak, amilyennel nem sok nyelv rendelkezik.

Velcsov Mártonné

TARTALOM

NYÍRI ANTAL: Károly Sándor köszöntése

Nyelvtudomány

TAKÁTS KÁROLYNÉ: Károly Sándor munkássága, 1947-1985.....	9
BÉKÉSI IMRE: Az aktuális tagolódás és a tartalmi-logikai kapcsolódás [Die aktuelle Gliederung und die koordinative Verbindung].....	27
B. FEJES KATALIN: A szerkesztettségi mutató környezetstruktúrája a lineáris korrelációs együtthatók tükrében [Die Struktur des Konstruierungsindex im Spiegel der Korrelationskoeffizienten].....	37
BRATINKA JÓZSEF-SZIGETI FERENC: Szeged város törvénytészi jegyzőkönyveiből (1721-23) [Actes judiciaires de la municipalité de Szeged (1721-23)].....	51
BÜKY LÁSZLÓ: Borág [Borág].....	63
DEME LÁSZLÓ: Tartalom és forma (Három Váci-vers egybevetése) [Inhalt und Form (Der Vergleich dreier Gedichte von Mihály Váci)].....	73
DOMOKOS PÉTER: Tennivalók és lehetőségek az uráli irodalmak kutatásában [Aufgaben und Möglichkeiten in der Erforschung der uralischen Literaturen].....	87
DÖMÖTÖR ADRIENNE: A függő idézések a XVI. századi levelekben [Die indirekte Rede in den Briefen des XVI. Jahrhunderts].....	99
FÁBRICZ KÁROLY: A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéséről [On the Relationship between Denotative and Pragmatic Meaning].....	107
FORGÁCS TAMÁS: A Müncheneri Kódex jelöletlen tárgyas szószervezeteiről [Über die unbezeichneten Akkusativobjekte des Münchener Kodex].....	115
H. TÓTH IMRE: Egy XII. századi óorosz minea-töredék [Фрагмент малозвестной служебной минеи XII. в.].....	125
LENGYEL ZSOLT: <i>Tigris vettem a vásárba</i> ... avagy a gyermeki diskurzus kérdéséhez [К вопросу о развитии диалога в онтогенезе речи].....	135
MIKOLA TIBOR: Ikerszók és parallelizmusok az obi-ugor nyelvekben [Zwillingswörter und Parallelismen in den obi-ugrischen Sprachen].....	143
MOKÁNY SÁNDOR: A <i>romlik</i> , <i>ront</i> , <i>rongál</i> és <i>rombol</i> szócsalád átagja(i) [О ложном члене венгерского изосемантического ряда <i>romlik</i> , <i>ront</i> , <i>rongál</i> и <i>rombol</i>].....	151
NYÍRI ANTAL: A Müncheneri Kódex <i>kénesöt</i> szavának mivoltáról [Über das Wesen des ung. Wortes <i>kénesöt</i> in dem Münchener Kodex].....	155
PETE ISTVÁN: Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében [Аспектуальные значения в системе глагольных значений].....	159
RÓNA-TAS ANDRÁS: A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus [The Hungarian Runic Script and Humanism in the age of King Matthias].....	173
SZALACSEK MARGIT: Az osztják birtokos szerkezet determináló használatáról [On the Determinative Usage of the Ostyak Genitive Construction].....	181
SZOBOSZLAI ILDIKÓ: A szintaktikai szinonimák jellemzői és fogalma [Синтаксические синонимы и их характерные черты].....	187
VELCSOV MÁRTONNÉ: Jelentésváltozás és etimológia (Még egyszer a <i>teher</i> szó eredetének kérdéséhez) [Bedeutungswandel und Etymologie (Noch einmal zur Frage der Herkunft des Wortes <i>teher</i>)].....	195

Néprajz

SZ. BOZÓKI MARGIT-SZABÓ JÓZSEF: Táplálkozási hagyományok Nagykönyiban (II.) [Пищевые традиции в деревне Надькони (Часть II.)].....	201
--	-----

S z e m l e

STEPHEN C. LEVINSON: Pragmatics. (Cambridge Textbooks in Linguistics) Cambridge, 1983. Cambridge University Press. 420 lap (<i>Lerch Ágnes</i>)	213
DAVID R. DOWTY – ROBERT E. WALL – STANLEY PETERS: Introduction to Montague Semantics. Dordrecht, 1981. D. Reidel Publishing Company (Synthese Language Library, 11.) xi + 313 lap (<i>Maleczki Márta</i>)	220
VADAS FERENC: Faddi dohány. Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd, 1984. 58 lap (265-322) (<i>Szabó József</i>)	222
Régi Magyar Glosszárium. (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára) Szerk.: BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR. AkK. Bp. 1984. 805 oldal (<i>Velcsov Mártonné</i>)	224

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar Dékánja
Készült 520 példányban 14,1 ív terjedelemben
a MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint
A szerkesztési és műszaki szerkesztési munkákat a JATE
Kalmár László Kibernetikai Laboratórium CODEX Számítógépes Szövegszerkesztő VGMK végezte.
ÁFÉSZ Sokszorosító Üzem, Vác 87-498